

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

8. – 11. YÜZYILLAR ARASINDA GÖÇEBE TÜRKLERİN
YAYLAK VE KIŞLAK HAYATI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
ÖZCAN KAYALI

İSTANBUL 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

8. – 11. YÜZYILLAR ARASINDA GÖÇEBE TÜRKLERİN
YAYLAK VE KIŞLAK HAYATI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
ÖZCAN KAYALI

Danışman
Doç. Dr. M. SAİD POLAT

İSTANBUL 2010

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Özcan Kayalı'nın "8. - 11. Yüzyıllar Arasında Göçebe Türklerin Yaylak ve Kışlak Hayatı" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Doç.Dr. Said Polat
Üniversitesi Marmara

İmza

Üye : Prof.Dr. Gülay Öğün Bezer
Üniversitesi Marmara

Üye : Yrd.Doç.Dr. Cemalettin Şahin
Üniversitesi Marmara

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 01/02/2010 tarih ve 2010/0304 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I-II
ÖNSÖZ	III-IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1-4

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖÇEBE HAYATI

GÖÇEBE HAYAT	5-19
--------------	------

İKİNCİ BÖLÜM

GÖÇEBE TÜRKLERDE KIŞLAK VE YAYLAK HAYATI

I. KIŞLAK	24-26
A. Kışlak Olarak Seçilen Mekanlar ve Özellikleri	27-28
B. Kışlak Olarak Seçilen Mahal ve Şehirler	29-30
C. Kışlaklarda Geçen Siyasi ve Askeri Olaylar	30-31
D. Kışlakta Hayvancılık	32-43
E. Kışlakta Beslenme	43-49
II. YAYLAK	49
A. Kullanılan Yaylaklar	50-52
B. Yaylaklarda İskan Meselesi	52-53
C. Yaylağa Çıkma Zamanı	53-54
D. Yaylakta Hayvancılık	55-61
E. Yaylakta Çobanlık	61-62
F. Yaylakta Avcılık	62-65
G. Yaylakta Beslenme	65-69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR HAYATI

I. EL SANATLARI	70-71
II. ÇADIR	72-83
III. GİYİM-KUŞAM	83-90
IV. SPOR	90-93
V. İNSANİ DEĞERLER	
A. İnsana Bakış Açısı	93-96
B. Misafirperverlik	97-98

VI. AİLE KURUMU	98-99
A. Evlilik Öncesi Kız ve Erkekde Aranılan Özellikler	99-100
B. Kalın Parası	100-101
C. Düğün ve Evlenme	101-104
D. Leviratus ve Poligami	104-105
SONUÇ	106-107
BİBLİYOGRAFYA	108-114
EKLER	115

ÖNSÖZ

Dünya tarihinin seyri üzerinde önemli izler bırakan Türkler, siyasi ve sosyo-ekonomik hayatlarıyla, karşılaştıkları toplumlarla sürekli etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu hadise daha ziyade Türkler'in geniş alanlara göç etmesi ve yayılması ile mümkün olmuştur. Anayurttan yabancı ülkelere kitleler halinde gerçekleşen bu büyük göçlerin yanı sıra, bir de dar alanda vukubulan göçler vardır ki, bunlar araştırma konumuzu teşkil etmektedir. Bu küçük ölçekli göçler de diğerleri kadar olmamakla beraber kültürel etkileşim üzerinde hatırı sayılır bir rol oynamıştır. Mevsimlik göçler olarak da adlandırılabilen bu hareketler yaz ve kış mevsimlerinin daha olumlu şartlarda geçirilmesine yöneliktir. Nisan-Mayıs ayından itibaren havaların ısınması ile birlikte yüksek yerlerdeki yaylaklarına çıkan Türkler, kar sularının suladığı gümr çayırlıklarda hayvanlarını otlatıyor, avcılık yaparak da geçim vasıtalarını genişletiyorlardı. Sonbaharla birlikte yüksek yerlerde havanın soğuması üzerine hayatın menfi yönde etkilenmesi ile yaylaklarından inen Türkler kışlaklarına geçiyor ve hayatlarına devam ediyorlardı.

Göçebe Türkler'in başlıca geçim kaynaklarını hayvancılık teşkil etmekte idi. Yetiştirdikleri hayvanların eti, sütü, derisi, yünü, kemiği vb. her şeyinden yararlanan Türkler, iktisadi hayatlarının temeline hayvancılığı koymuşlardı. Beslenme, giyim, spor gibi sosyal hayatın önemli yapı taşlarında onların hep hayvancılıkla iç içe olduğu görülmektedir.

Türk toplumunun hayatında bu kadar önemli bir yeri olmasına rağmen, doğrudan yaylak ve kışlak hayatına dair bilimsel bir çalışma yapılmamıştır. Bu anlamda örnek bir çalışmanın olmayışı, konuyu mekan olarak sınırlandırmayı zorlaştırdı. Çalışma konusunun orijinal oluşu avantaj sağlarken sahanın sınırlandırılması dezavantaj teşkil etti. Bundan dolayı bu çalışmada yaylak ve kışlak hayatına ağırlık verildi. Yani bu araştırma ile göçebe Türklerde yaylak ve kışlak hayatı hakkında kültür tarihimize bir nebze katkıda bulunulmaya çalışıldı.

Çalışmanın birinci bölümünde göçebeliliğin tanımı, tarih süreci ve diğer toplumların onlara bakışı yansıtılmaya çalışıldı. İkinci bölümünde kışlak ve yaylak hayatı tanıtılarak bunları tamamlayan hayvancılık ve beslenme konusu işlendi. Üçüncü

bölümünde ise kültür hayatının vazgeçilmezleri olan çadır, giyim, spor-eğlence konularından sonra insani değerler ve bu hayatın temel ögesi olan göçebeliğin aslını oluşturan aile incelendi.

Çalışmamızda benden hiçbir surette yardımını esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. M. Said Polat'a yine her zaman rehberlik yapan Ortaçağ Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Gülay Ögün Bezer hocama teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Özcan KAYALI
İstanbul 2010

ÖZET

Bu tezde, Orta Asya'da VIII ve XI. Yüzyıllar arasında yaşamış Türklerin göçebe kesiminin tarihi, yaylak ve kışlak bağlamında incelenmiştir.

Türklerin göçebeliği problemi modern dönemde tartışma konusu olmuştur. Birinci bölümde bu tartışmalar ana hatlarıyla verilmiştir. Ayrıca tarihi kaynaklarda yerleşiklerin Türklerin göçebe zümrelerine bakışları da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Söz konusu dönem ve coğrafyada farklı göçebelik türleri vardı. Otlak ve su kaynaklarını arayan otlak göçebeliği (pastoral nomadism) ana unsuru oluşturuyordu. Bunun yanında yarı göçebe hayat sürenler de vardı. Yarı göçebelerde iş bölümü daha belirginleşmiş, çobanlık bir mesleğe dönüşmüştür.

İkinci bölümde kışlak ve yaylak hayatı ele alındı. Kışlak ve yaylak hayatının temeli ve göçebelerin geçimi hayvan yetiştiriciliğine dayanır. Koyun ve atın yeri diğerlerinden farklıdır. Tezde at ve koyun ile ilgili kaynaklardaki veriler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Göçebelerin geçim kaynaklarından bir diğeri avcılıktır. Beslenme ve eğlence açısından önemlidir.

Üçüncü bölümde kültür hayatı ele alınmıştır. Barınmanın temelini oluşturan çadır, giyim-kuşam; eğlence ve savaş hazırlığı olarak spor; ayrıca insani değerler, misafirperverlik ve aile kurumu ana hatlarıyla incelenmiştir.

ABSTRACT

In this thesis, the life of Nomadic Turks in Cenral Asia between the 8th and 11th centuries is examined with respect to “Pastural Nomadism”.

The question of whether the Turks are a nomadic race or not has become an issue in modern times. In the first part, discussions about this issue are dealt with. In addition, the way the nomadic Turks are regarded by settlers in history books is also explained.

There were different types of nomadism in the aforementioned period and place. “Pastural Nomadism” constitutes the main part of this culture which involves looking for pastures and water sources. In addition to this, there were people living a half nomadic life. In this type of nomadism, specialization is clearly observed and shepherding becomes a profession.

In the second part, pastural life in summer and winter is examined. Pastural life in summer and winter depends on livestock farming. Sheep and horses are more important than other animals. In this thesis, the data about sheep and horses in the related sources is examined. Another way of making a living was hunting which is important for nutrition and entertainment.

In the third part, cultural life is dealt with. Tent life, which constitutes the fundamentals of accommodation, clothing, entertainment, sports as a preparation for a war, and also humane values such as hospitality and family are examined in the most general sense.

KISALTMALAR

AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜEFAD	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Edt.	Editör
haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜEFTD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
İÜTED	İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi
KAM	Kubbealtı Akademi Mecmuası
M.Ö.	Milattan Önce
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
SAED	Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi
şrh.	Şerheden
TDA	Türk Dünyası Araştırmaları
TFA	Türk Folklor Araştırmaları
thk.	Tahkik
THTD	Türk Hukuk Tarihi Dergisi
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları
TKD	Türk Kültürü Dergisi
TM	Türkiyat Mecmuası
TT	Toplumsal Tarih
Türkler	Türkler Ansiklopedisi
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire

GİRİŞ

Türkler dört bin yılı bulan mazileri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış, dünya tarihinin en eski ve devamlı kavimlerinden biridir.

Türklerin yayıldığı coğrafî alanda anayurt Orta Asya'nın önemli bir yeri vardır. Türkler'in buradan Avrupa'ya göçleri, doğuda Çinlilerle savaşması, İslam'ın bu coğrafyada kabul edilmesi, ilk defa Türk-İslam düşüncesinin burada oluşması açısından önemi büyüktür.

Türk Tarihi Orta Asya'da cereyan eden kısımları bilinmeden anlaşılmayacağı gibi Moğol, Çin, İran, Arap, Afgan, Hint, Bizans, Avrupa tarihiyle de iç içedir. Öte yandan, Orta Asya bilinmeden İslam Tarihi de eksik kalacaktır. Orta Asya'yı bugünkü siyasî coğrafya üzerinden; Batı Türkistan olarak nitelenen beş Türki cumhuriyet¹, Çin sınırları içinde 1944-49 arasında resmen Doğu Türkistan olarak adlandırılan, sonra Özerk Uygur Bölgesi olarak adı değiştirilen Sin-Kiang (Yeni Ülke) ve Kansu, Tibet ve İç Moğolistan eyaletleri, Moğolistan Cumhuriyetinin bulunduğu bölge olarak tanımlayabiliriz². Orta Asya büyük bir uygarlık merkezidir; güçlü düşünce akımlarına, dehalara, bilime ve sanata hayat veren özel bir diyardır.

Türkler'in Anadolu'ya, Orta Asya'dan göç etikleri bilinmekle birlikte Orta Asya hakkındaki bilgilerimiz eksik ve sınırlıdır. Zira bugüne kadar Orta Asya tarihine dair yapılmış çalışmalar, daha çok siyasî tarih üzerine yoğunlaşmıştır. Orta Asya ahalisinin içtimai ve iktisadi yapısı üzerinde müstakil ve önemli bazı çalışmalar da bulunmakla birlikte, hadiselerin tekrar bir bütün olarak değerlendirilmesi yapılmamıştır. Siyasi tarihe ait birikim, kendi içinde bir bütünlük ve tutarlılık arz etmesine rağmen, iktisadi ve içtimai hadiselerle karşılaştırıldığında, bazı olayların birbiriyle örtüşmediği görülür.

Orta Asya'daki ata yurdundan etrafa yapılan sürekli göç hareketleri, Türkler'in aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunun gösterir. Türkler, bu nüfus çokluğu ve faal durumları dolayısıyla dünya tarihinde önemli rol oynamışlardır. Bu açıdan baktığımız zaman incelenmesi gereken asıl konu Türklerin ata yurdudur.

Tarihî süreçte Türkler'in içtimai ve iktisadi hayat tarzları hem korunmuş hem de değişime uğramıştır. Bu yönüyle, İslam dininin Türk dünyasına girmesi kültürel olarak, özellikle devlet oluşumunda ve yapısında yeni bir yol açmıştır. Türkler, Müslüman

---

1 Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Tacikistan.

2 Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1993, Ek Cilt, s. 19-20

dünyada kilit rol oynamıştır. Karahanlı Devleti'nden Selçuklu'ya, oradan Osmanlı Devleti'nin kurulmasına kadar olan süreçte Türk faktörü mevcuttur.

Tarihin herhangi bir devresinde, ayrı ayrı yerlerde çeşitli Türk topluluk, idare ve devletlerini görmek mümkündür. Türk Tarihi denilince, tek bir topluluğun belirli bir alandaki tarihi değil, Türk adı veya başka adlarla farklı hanedanlar idaresinde görünmekle beraber; dili, dini, töresi ve gelenekleri ile aynı “millî” kültürünün taşıyıcısı olan Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu “tarih”lerin bütünü anlaşılmalıdır. Bütün bu dönem Türklerinden, kadim Türkler diye söz edilir. Tabi ki onlar kendilerine, bugün bizim yaptığımız gibi sadece Türkler demişlerdir³.

Boylar hâlinde yaşamak ya da boy⁴ organizasyonları hâlinde çeşitli siyasi kuruluşlar meydana getirmek, İslam öncesi Türk tarihinin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir. Bu boy yapısının sağlamlığı sayesinde Türkler Kadırgan Dağları'ndan Orta Avrupa'ya kadar çok geniş bir sahaya yayılmışlar ve benliklerini kaybetmemişlerdir. Bununla birlikte boylar hâlinde hayat sürdürmek, milattan önceki devirlerden XX. asrın başlarına kadar Orta Asya'da yaşayan bütün Türk “kabileleri”nin gittikçe azalan bir şekilde ortak hayat tarzı olmuştur⁵. Bu boylardan, Ramazan Şeşen, “İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri” adlı eserinde genişçe bahseder⁶.

Avfî de Türklerden bahsederken ; “Türk dedikleri sonsuz bir millettir. Çeşitli sınıflara ayrılır. Kabilelerinin ve aşiretlerinin had ve hududu yoktur. Bir kısmı mamurelerden uzak çöllerde otururlar. Bir kısmı mamurelere yakın çöllerde ve bozkırlarda otururlar.” demiştir⁷.

Batılı tarihçiler Türkler'in ata yurdunu, Altay ve Tanrı Dağlarının doğusunda tarif ederlerken, günümüzde, Türk ve Batılı tarihçiler tarafından Altay-Sagan Dağları'nın kuzey-batısı, yani Aral Gölü çevresiyle Tanrı Dağları bölgesi olduğunu ortaya koymaktadır⁸.

Bu konuda bilim insanlarının değişik görüşler ileri sürmesinin nedenleri:

3 İ. Togan, G. Kara, C. Baysal, *Çin Kaynakları'nda Türkler, Eski T'ang Tarihi*, Ankara 2006, s. 9

4 Boy: Kavim, kabile, aşiret, hısım. Oğuzca.

Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selamlaşırlar, sonra “Boy kim?” diye sorarlar. “Hangi kabiledensin?” demektir. “salğur” diye cevap verir.

Yahut boy adlarından birisini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar. Yahut durmaksızın ayrılırlar. Böylelikle birisi öbürünün kabilesini tanımış olur; Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev: Besim Atalay, Ankara 1986, c. III, s. 141

5 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 1

6 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 19

7 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 91

8 Özkan İzgi, “Orta Asya'nın Türkleşmesi”, *İÜTED*, 12 (1981-82), s.12

1. Türklerin göçebe bir hayat sürmeleri;
2. Türklerin geniş coğrafyaya yayılmaları ve kültürlerini uzaklara kadar taşınmaları;
3. Değişik kültürlerden etkilenmeleri ve farklı toplumları etkilemeleri.

Araştırmacıların bazıları objektif kriterler kullanmışsa da bazıları antropoloji, arkeoloji, etnolojiye ters düşen görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bakımdan, Orta Asya tarihi çalışmaları, yabancı araştırmacıların etkisinde kalmıştır.

Bu çalışma sırasında göçebe Türkleri anlamayı sağlayacak tarihi verilerin tesbit edilebileceği söz konusu eserlere ulaşılmaya çalışıldı. Sahanın genişliği ve zamanın darlığı, istenilen sonuca ulaşmayı engelledi. Gerek yazılı kaynaklarda, gerekse çalışma sırasında bu ülkelerde yapılan saha araştırmaları (Azarbeycan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Rusya Federasyonu, Tataristan ve Başkırdistan Özerk Cumhuriyetleri) bu coğrafyada yaşayan halkın aktif bir şekilde göçebe hayatını, yaylak ve kışlak kültürünü devam ettirdiklerini gösterdi.

Göçebe kültürün devamı mahiyetinde olan at eti ve kımızın Kazak ve Kırgız halkının vazgeçilmez milli yemeği ve içeceği olduğunu biliyoruz. Çadır kültürü ve atın ayrılmaz bir bütün olduğu tüm Orta Asya coğrafyasında fark edilmektedir. Bu coğrafyada herhangi bir aileye misafir olduğumuzda sunulan yemeklerin şaşlık ve at eti olduğunu gördük. Yine misafir olunan evlerde kılık kıyafetin, halı vb. el sanatlarının aynı ölçüde yaşadığını görüyoruz. Çadır kültürünün devamı olan ataerki yapının aynı şekilde devam ettiğini tespit ettik. Evlenen gençlerin aileleriyle beraber kalmak zorunda olduğunu, köyden gelen, çok uzak kan bağı olan insanların da akraba sayılmak zorunda olduğunu ve sürekli misafir edildiğini gördük. Eve gelen gelinin de birinci vazifesi kayınpeder ve kayıinvalidesini memnun etmektir. Yine Türkmenlerde eve gelen misafire, hatta devlet protokolüne ilk olarak tuz ve ekmeğe ikram ediliyor. Kırgızların beşbarmak yemeği de ayrı bir otantik özellik arz etmektedir. 12 Hayvanlı Türk takvimi Özbekistan ve Türkmenistan'da da halen kullanılmaktadır.

Türkler, V. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar dünya tarihinde büyük ölçüde belirleyici olmuşlardır. Türklerin önemli bir kısmının göçebe hayat yaşadıklarını bilmekteyiz. Bu çalışmada göçebe Türklerin yaylak ve kışlak hayatını inceleyip, onlarla ilgili yerli ve yabancı kaynaklarda geçen farklı yorum ve kanaatleri ele alarak en

doğruya ulaşmaya gayret ettik. Geniş bir tarihi dönem ve alan olduğu için Türklerden göçebe olanlarının hayatı üzerine yoğunlaştık.

Orta Asya’da aktif olarak devam eden göçebe hayatın bugün Anadolu’da da devam ettiğini görürüz. Yaylak-kışlak, yemek, el sanatları aynı kültürün devamıdır. Günümüzde gelişmelerle beraber kültürler kaynaşsa da göçebe ruhu, yaylak ve kışlak hayatı yaşatılmaktadır.

Konumuz her ne kadar VIII-XI. yüzyılları kapsasa da renkli göçebe kültürü sadece dönemini içermeyip bugünü de ilgilendirmektedir. Konumuz bittiğinde açıkça görülecektir ki hadiseler birbirini tamamlamaktadır. Türkler; hayvancılık yaptığı için g etmiş, hayvanlar için en elverişli meknı bulmak istemiş, bu da yaylak ve kışlak kültürünü geliştirmiştir. Hayvancılıktan kaynaklanan süt, yoğurt, et üzerine kurulu yemek kültürü gelişmiş; barınma ihtiyacından da keçe, çadır, halı kültürü doğmuştur.

Biz bu çalışmamızda yerli ve yabancı kaynaklarla farklı bir bakış açısı yakalamak istedik. Özellikle Rus asıllı Anatoly M. Khazanov’un “Nomads and The Outside World” adlı eseri göçebeliğin teorisini anlamak bakımından önemli bir kaynak oldu. Bu çalışmayı değerli kılan müellifin doğu ve batı literatürüne hakim olmasıdır. Bu çalışmamızla söz konusu yüzyıllar arasında Türklerin hayatlarını anlamaya gayret ettik. O geniş ve engin dünyayı tam ifade edemesek de göçebe kültürünü tanıtmaya çalıştık. Araştırdıkça ve o dünyaya girdikçe oraların ne kadar bizden olduğunu; bunun, tarihte kalmayıp günümüze taşınması gerektiğini gördük.

Birinci Bölüm

GÖÇEBE HAYATI

GÖÇEBE HAYAT

Göçebelik, binlerce sene sürdürülen bir kültür ögesi olmanın yanı sıra kendine özgü toplumsal hayat tarzı ile çeşitli hayvansal ürünlerin elde etme yöntemlerini de oluşturur. Örneğin otlakların; kışlık, ilkbaharlık, yazlık, sonbaharlık diye mevsimlere; ayrıca bunların da kendi içinde büyük, orta, son diye üçe bölünmesi göçebelerin belirli plan ve programa göre hareket ettiklerini gösteriyor⁹.

Göçebelerin önemli bir özellikleri de yeni şartlara ve çevreye uyum göstermeleridir. Bu durum onlara bütün olumsuzluklara rağmen hayatta kalma imkânını sağlamaktadır. Hatta zorla veya gönüllü olsun, yerleşikliğe geçişleri dahi buna dahil edilmeli ve yine yerleşikliğe geçtikten sonra, şartlar elverirse tekrar göçebe hayatına dönmeleri de aynı şekilde değerlendirilmelidir. Gerçekten içine girdikleri dünyanın sosyal, siyasi ve iktisadi şartlarına uyum sağlamada -gelişigüzel olmaksızın- gösterdikleri büyük basireti görmezlikten gelmek mümkün değildir¹⁰.

VIII-XI. yüzyıl kaynaklarından öğrendiğimize göre (özellikle Çin) Orta Asya'da göçebelik yaygın bir hayat tarzıydı. Bu hayat biçimi, göçebelerin yerleşik hayata geçtiklerinde bile devam etmiştir. Bu göçebe tarz sanatlarına, ticaretlerine, yapılarına, kullandıkları eşyalara da yansımıştır¹¹. Örneğin göçebeler kullandıkları yatakları, yemek kapları vb. malzemelerini devamlı taşınmaya uygun şekilde yapmışlardır¹².

G. Gegel: “Dünya tarihi, doğudan başlayıp doğuda biter. Özellikle Orta Asya yürüklerinden başlar.” demiştir. Tarihin belirli dönemlerinde Orta Asya'da büyük hareketlerle, sadece buldukları coğrafyanın değil dünya tarihini de değiştiren Türk ve Moğol “millet”lerin kısa sürede bu alandaki başarılarının ortak sebeplerinden biri belki de en etkilisi göçebe “kavim” oluşlarıdır¹³.

B. Ögel'e göre; göçebelik, bilhassa Orta-Asya'daki “Atlı Göçebelerin” göçebeliği, iptidailik sayılmamalıdır. Orta-Asya “Atlı Göçebeleri” kültür ve sosyal seviye

⁹ Ç. Ariyasüren, H. Nyambuu, *Moğol Gelenek ve Göreneklerinin Ortak Açıklaması*, Ulanbator 1991, s. 74

¹⁰ J. Krawczyk, *The Relationship Between Pastoral Nomadism and Agriculture: Northern Syria and the Jazira in the eleventh Century*, *Jusur* 1958, s. 2-3

¹¹ Ariyasüren, Nyambuu, *Moğol Gelenek ve Görenekleri*, s. 51

¹² Serdaram, *Dünya Tarihindeki Kutsama*, Ulanbator 2007, s. 94

¹³ Serdaram, *Dünya Tarihindeki Kutsama*, s. 112

bakımından iptidai olduklarından ötürü göçebe kalmış değillerdi. Bilakis burada bir tercih mevzubahistir. Muhit icabı göçebe yaşamaya mecbur idiler. Daha doğrusu göçebelik bir sosyal seviye değil, yaşama vasıtasıdır. Etrafındaki yerleşik halklarla mütemadi münasebetlerde ve yer değiştirmelerde inanılmayacak derecede yüksek bir sürate sahip olan bu insanlar, sosyal seviye bakımından şehirlilerden aşağı olmadıkları gibi organizatör olarak onlara nazaran daha üstün meziyetler gösteriyorlardı¹⁴. Dolayısıyla Türkler göç etikleri yerdeki topluluklar ve medeniyetler ile iç içe girmiştir. Onlara canlılık vermiştir. Gerek Orta Asya’da, gerekse İslam dünyasındaki siyasi boşlukları doldurarak istikrar kaynağı olmuştur. Ayrıca istila ettikleri bölgelerde, barış dönemlerinde, işlenmeyen toprakları kullanarak önemli bir iktisadi faaliyet de yürütmüşlerdir¹⁵.

Tarihçiler göçebelerle ilgili yeterince çalışma yapmamışlardır¹⁶ ve göçebeleri sevememişlerdir¹⁷. Göçebelikle ilgili yerli ve yabancı kaynaklarda farklı farklı tanımlar, müspet ve menfi kanaatler ifade edilmiştir. Bazen göçebelerle ilgili şu ifadeyi görebiliriz: “Göçebeler genelde yoksulluk içinde yaşadıklarından aç gözlüdürler ve ulaşabildiklerinde lüks yaşama ölçüsüzce bağlanırlar”¹⁸. Diğer bir yanda ise Marco Polo: “Savaşta asker koca bir ay boyunca yalnızca kıymız içerek ve avladığı hayvanların etiyle beslenerek yaşardı. Bunlar Dünya’da en çetin şartlarda çalışan, yorgunluğa en fazla dayanan insanlardı. Ve çok azla yetinerek yaşayabilirlerdi.” demiştir¹⁹. Soğuk ve sert iklim şartlarında yaşayan insanlar, zor şartlara kolaylıkla alışabilirler. Mauricius’un açıklamalarına göre: “Türkler her türlü yokluk ve kıtlığa, sıcağa ve soğuğa dayanıklıydılar.”²⁰

Göçebelik konusunun ele alınışı çok eskidir. Eski Yunan filozofu Eflatun “vahşi aile grupları ” dediği göçebe çobanların, ilkel kültür olduğunu ve medeniyete ancak tarım hayatı ile geçildiğini iddia etmiştir. Mensup oldukları faaliyetleri daima bu noktadan değerlendirmek alışkanlığından kurtulmayan Batılı bir kısım araştırmacılar, aynı izi takip ederek, kolayca Türklere yakıştırdıkları göçebeliğin nedeni kabiliyetsizlik ve doğrudan doğruya “fitri” (doğuştan gelen) bir karakter olduğunu söyleyecek kadar ileri

¹⁴ Bahaddin Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, *TTK Belleten*, XIX/75 (1955), s. 372

¹⁵ Krawczyk, *Pastoral Nomadism and Agriculture*, s. 10-20

¹⁶ Ildiko Ecsedy, “Nomads in History And Historical Research”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XXXV* (1981), s. 245

¹⁷ Rudi Paul Lindner, “What Was a Nomadic Tribe?”, *Comparative Studies in Society and History*, 24 (1982), s. 689

¹⁸ J. P. Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2001, s. 46

¹⁹ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 46

²⁰ Hatice Palaz Erdemir, *Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 51

gitmişlerdir. Hâlbuki herhangi bir hayat tarzının teşekkülünde, yaşanan bölge imkânları yön verici bir faktördür. Mesela tarıma elverişli büyük nehir vadilerindeki kitlelerin güçlük çekmeden zirai hayata intibak edeceklerini, buna karşılık, tarım yapılamayan, fakat geniş otlaklar bulunan bölge insanların da zaruri olarak hayvancılık yoluna gireceklerini kabul etmek için fazla mantık zorlamasına ihtiyaç yoktur. Bu itibarla vahşet –göçebe (çobanlık)– zirai hayat gibi bir medeniyet kademelendirilmesi ilmi gerçekçiliğe uygun düşmez. Her kültür ve yaşayış tarzı içinde tutarlı bir bütündür; aralarında “kültür değeri” bakımından bir fark mevcut değildir²¹. Türkler karakterinin gereği sert ve kaba olsalardı ince bir ruhun yansıması olan halı dokumacılığı, çadır sanatında ve musiki alanında söz sahibi olamazlardı.

İbn Haldun, göçebeliği medeniyetle karşılaştırarak önemli görüşler ileri süren düşünürlerin başında gelmektedir. Ona göre, insanlar: bedevi (göçebe) ve hazeri (medenî) olmak üzere iki cemiyet tipinde yaşarlar. Bir reisin idaresinde aşiret tarzında hayat süren bedevilere karşılık, hazarilik şehirlerde oturmak ve devlet teşkilatına sahip olmak demektir. Çöl sahası ve susuz, kurak bölge halkı, -gerekli coğrafi şartlar mevcut olmadığından- medenileşme şansına sahip değildir. Ünlü “Yedi İklim” teorisinden anlaşılacağı üzere İbn Haldun’a göre, Arabistan çöllerini andıran, kuzeye doğru 5-6 iklimlerdeki bozkırlar sahasında oturanlar (Türkler) için de “umran” (medeniyet)’a ulaşmak ihtimal dışında sayılmak gerekir²².

İbn Haldun’un çöl ile bozkır iklimini ayıramamaktan doğan ve dolayısıyla Türklerin de göçebeler (Bedeviler, Berberiler, Moğollar) arasına katılması fikrini hazırlaması hatadır. İbn Haldun “hazariliğe” ve “umran”ı bedavet (göçebelik) üzerine inşa etmişti. Çünkü yerleşikliği göçebelik olmadan tasvir edemezsiniz. Yerleşiklik kendinde değil, göçebeliğe göre varlık kazanır. Bütün var olan için ihtiyaç ve göç esastır. Her ikisi de bidayette olandır. İktidar ve cebr bu ikisinin manipülasyonu ile ortaya çıkar²³.

Aslında İbn Haldun, göçebelik ve göçebe hayatının önemini itiraf etmiştir: “göçebelik ve göçebe hayat, aslında bütün şehir ve yerleşik kültürün temelidir. Çünkü

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1996, s. 33

²² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 33-34

²³ Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004, s. 23

bütün parlak ve görkemli kültürleri kuranlar, bir zamanlar göçebe hayatı yaşamışlardır”²⁴.

“Eurasia (Avrupa-Asya) bozkırları ile Afrasia (Afrika-Asya) bozkırları aynı tip toplulukların yeridir.” düşüncesinden hareketle Toynbee, sıraladığı 20’den fazla “medeniyet” sahasının dışında kalanları (Eskimolar, Endonezya kabileleri gibi durgun medeniyet’e sahip olanlar hariç) geniş manası ile “nomad” (göçebe) kabul eder ve Hıristiyanlık, İslamiyet, Budizm, Hinduizm, Osiris (güneş tanrı) ve benzeri gibi herhangi bir inanç sisteminden bile yoksun saydığı nomad’ları “horde” (sürü, başı-boş insan yığını) olarak vasıflandırır. Bununla beraber, ona göre, göçebelerin bazı meziyetleri de vardır: Mesela hayvan yetiştirmek ve iradeli bir karaktere sahip olmak. Ülkelerindeki şiddetli kuraklık zamanlarında, komşu yerleşik bölgelerdeki siyasi iktidar boşluklarından faydalanarak yaptıkları akınlarla etrafı istila ederler. Bütün tarihleri de bundan ibarettir. Yani göçebe “tarihi olmayan” bir cemiyet’in insanıdır. Onların bir bölgeyi ele geçirmeleri “interregnum” (fetret, kanunsuzluk) devrine işarettir. İbn Haldun bile bedevilerin şehirlileşerek “devlet” teşkilatı meydana getirebileceklerini söylediği hâlde, buna da taraftar görünmeyen Toynbee’ye göre “sonu olmayan” göçebelik, tıpkı “duraklamış” (arrested) medeniyetler gibi ölüme mahkûmdur. Türkler de bu tarihsiz, kanunsuz “nomad”lardan bir kütle olup, istila ettiği ülkelerde nihayet “bekçilik” yapabilmiş, Osmanlıların dahi tarihe başarı kazandıkları pek iddia edilemez²⁵.

Göçebeler de pek çok şeyi öğrenebilir, hafızalarında belki de okuryazarlardan daha fazla şeyi tutabilirler ama onlar ezberledikleri şey üzerinde inceleme yapamazlar. Bu insanlar bilgedirler. Sanılanın aksine göç, düşünmeye engel değildir. Düşünmek için durmak gerekmez. Göçerler ise yerleşikler kadar zihni göçe ihtiyaç duymazlar, çünkü onlar bedenlen göçtükleri, her buldukları yeri anlamakla uğraştıkları için bir öncekini kaydetmezler, sadece yaşarlar²⁶.

Göçebe toplumlarının kaderi tarihsel kapsam içerisinde temel ve iptidai sınırlarının ötesine geçebilme kapasite ve ihtimaline bağlıdır. Coğrafi anlamda: ekonomileri için yeni yerlere sahip olmaları ve çoğaldıkları için yeni araziler elde etmeleri, ekonomik anlamda: yeni teknikler öğrenmeleri, politik açıdan: üstünlüklerini diğer toplumlara kabul ettirmeleri, diğer eski tarım medeniyetlerinin sınırlarında

²⁴ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1406), Mukaddimetü İbn Haldûn, thk. Dervîş el-Cüveydî, Beyrut 1997, s. 116

²⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 34

²⁶ Polat, *Göçerler*, s. 30

imparatorluk ölçülerinde bir pozisyon almaları ve diğer ekonomilere etki etmeleri²⁷. Bu yüzden otlaklarda yaşayan göçebelerin tüm tarihi, önemli araştırmacılardan biri olan Owen Lattimore tarafından “yerleşik olmayan tarih” olarak tanımlanmıştır²⁸.

Kroeber’a göre göçebeler kendi başlarına bir kültür oluşturmuyorlar, oluşturdukları şey ya yarı kültür ya da yerleşik komşularına bağlı kısmi kültürdür²⁹.

Aslında göçebelik başlı başına bir kültürün ürünüdür. Çünkü bu hayat tarzı kılık kıyafetten barınmaya, beslenmeye tesir eden bir esastır. Hatta göçebelikle o kadar bütünleşmişlerdir ki ahiret anlayışlarını bile etkilemiş, kutsal dinlerin her birinde olan “Cennet” onlarda otlak olarak şekillenmiştir. Bu göçlerin sebepleri birbirinden oldukça farklı olmalı, nüfus artışı, otlak yerlerin tükenmesi ki bu çok hızlı olmuş olabilir³⁰.

Göçebelik bir kültür olduğu için her yerde aynı zaman ve şekilde gerçekleşmemiştir. Bazen ihtiyaçtan bazen zaruretten doğmuştur. Aslında göçlerin birçoğunun altında ekonomik şartlar yatmaktadır³¹.

Göçebeleri tek bir tip model olarak ele almamız mümkün değildir. Onlar coğrafi ve dönemin şartları içinde gelişen teknik imkânları kullanmışlar, hareketli olmalarından ötürü de kendilerini yenileyebilmişler ve kendilerine ait bir terminoloji oluşturmuşlardır. Böyle düşüncenin kesin ve apaçık esasları var. Ancak bir şey akılda tutulmalı. Biz yerli modelleri yani göçebeleri katı yapısal modele sahip kişiler olarak düşünmemeliyiz. Onlar da gerçekte birleşiyorlar ve az da olsa değişiyorlar. Yetenekli göçebeler, sosyal hayattaki değişmelerin ve kuralların farkındaydı. Bu kişiler aynı zamanda kendi düşüncelerinin sınırlarını ve her bir detayı, farklı etkenleri de hesaba katarlar³².

Atlı-göçebe hayat tarzı, birçok bakımdan ziraatla uğraşan toplumlardan üstün bir hayat tarzıdır. Burada hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik bozkırlarda ve değişik iklim çevrelerinde onlara sürekli ot³³ ve su bulmak, toprağın işlenmesi ve hasadın toplanmasından da zor bir faaliyet olduğu gibi, büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir iştir³⁴.

²⁷ Ecsedy, “Nomads in History”, s. 202.

²⁸ Ecsedy, “Nomads in History”, s. 202.

²⁹ Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison 1994, s. 93

³⁰ Khazanov, *Nomads*, s. 93

³¹ A. V. Inemehoyev, *Orta Asya'nın Eski Göçebeler Tarihi*, Ulan Ude 2005, s. 11

³² Khazanov, *Nomads*, s. 117-118

³³ *Divanü Lügat-it-Türk*, c. I, s.14, 35, 65, 75, 169, 172, 195, 225, 255, 342, 415, 469, c. II, s.79, 108, 133, 294, 330, 348, 351, c. III, s. 4, 47, 68, 122, 141, 200, 263, 277, 287, 374, 436, 442

³⁴ L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993, s. 5

Bir göçebenin hayatı belli başlı etaplardan oluşmaktadır. Doğum, ergenlik, evlilik, ebeveyn olma, torun sahibi olma vb. her etap yeni bir dönemi hatta hayatı simgeler³⁵.

Türklerin³⁶ göçebe bir kavim olduğu düşüncesi, ilim dünyasında yaygındır. Türk ilim adamları arasında da bu fikre katılmayan azdır³⁷. Orta Asya’da göçebe toplumun varlığı milattan önceki yüzyıllara dayanır. Genel olarak hayvanlara otlak bulmak için sürekli göç etmek zorunda kalmışlardır³⁸.

İdrisî Türklerden “onlar göçebe hareket eden, bir yerden bir yere göçen, bildikleri her yerde otlak arayan kişilerdir” diye bahseder³⁹. Buna “otlak (pastoral)⁴⁰ göçebeliği” denmektedir. “Otlak göçebeliği”, mevsimlik göçler şeklindedir. Yazın yaylalarda, kışın ise kışlaklarda yaşanır. Çünkü büyük sürüler, geniş otlaklara ihtiyaç duyduğundan göçebeler yüksek yerlere çıkmak zorunda olmuşlardır. Alçak yerlerde otlar çabuk kurduğundan hayvanlar için ot ihtiyacı doğmuş, bunun için de yağışın daha bol olduğu yüksek yerler tercih edilmiştir⁴¹.

Otlak göçebeliğiyle ilgili bazı teoriler vardır:

Spooner’e göre: “Hemen hemen göçebeliğin başlangıcı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir. Khanazov ise bu kadar karamsar değildir. Ona göre otlak göçebeliği aslı tamamlanmamış detaylı resmin restoresi gibidir, bundan dolayı birçok belirsizlik ve kayıp parça meydana gelir. Yine de genel hatlar yeteri kadar nettir⁴².”

Teorinin bazı taraftarları “otlak göçebeliği”nin kökünün genel problemleri özellikle de “otlak göçebeliğin” kökü hakkında çalışmışlardır. Bu ilim adamları sonraki

³⁵ Imenehoyev, *Orta Asya'nın Eski Göçebeler Tarihi*, s.11-14

³⁶ Türk: Tanrı yarlıgıyası Nuh’un oğlunun adıdır. Bu, Tanrının, Nuh oğlu Türk’ün oğullarına verdiği bir addır. Nitekim Tanrının sözündeki insane kelimesi “Adem” anlamına gelmiştir; burada yalnız bir tek kişiyi bildirir. Çünkü, müfretten bir şey çıkarmak doğru olmaz, burada da öyledir. Türk sözü, Nuh’un oğlunun adı olduğunda bir tek kişiyi bildirir, oğullarının adı olduğunda, “beşer” kelimesi çokluk ve yığını bildirir. Bu kelime, müfret ve cemi yerinde kullanılır, nitekim “Rum” kelimesi tanrı yarlıgı ayası İshak’ın oğlu Rum’un adıdır; oğulları da bu adla anılmıştır, Türk kelimesi de böyledir.

Nitekim şu parçada şöyle geçmiştir:

Kaçan körse anı Türk
Budun anğa anıñ aydaçı
Munğer tegir ululuk
Mundanaru keslinür

“Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ululuk bunda kesilir.”der. *Divanü Lügat-it-Türk*, I, s. 350

³⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 32

³⁸ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 22

³⁹ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 101

⁴⁰ M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimai ve İktisadi Hayat*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1987, s.17 (Otlak göçebeliği, bu çalışmada pastoral nomadizmin karşılığı olarak kullanılacaktır).

⁴¹ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, İstanbul 2007, s. 130

⁴² Khazanov, *Nomads*, s. 85

çıkışı direk olarak otçul hayvanların avlanmasıyla bağlantılı olduğuna inanmaktadırlar. Sürünün peşinden dolaşan bu avcılar sonunda bunları evcilleştirmeyi başarmışlardır. Böylece “otlak göçebelik” meydana gelmiştir. Bazı bilim insanlarına göre “otlak göçebeliği” sadece avcılık değil özellikle daha az uzmanlaşmış kırsalcılık ortaya çıkarmıştır⁴³.

Özellikle Sovyet literatürünün bu konu hakkındaki popüler olan fikrine göre “otlak göçebeliği”nin geçişi çiftlik hayvanlarındaki artışın sürüye dönüşmesi ve bunları beslemekteki zorluklarla bağdaşmaktadır. Bu sebepten, meralar periyodik olarak değiştirildi ve çiftlik hayvanları yerleşim yerlerinden çok uzak yerlerde otlatıldı. Öncelikli olarak “otlak göçebeliği” ilgi duyan bu gruplar sonunda tarımla ilgilenmeye başladılar, hatta ikinci iş olarak da göçebe oldular⁴⁴.

Asya’daki göçün çıkışı Lattimore’un açıklamasına göre, güçsüz komşuların tarım toplulukları tarafından güç kullanılarak kırsallara ve çöllere çıkarılmasını netice vermiştir. Lattimore’un Orta Asya ile ilgili olan bu fikri tartışmaya açıktır. Ama güvenilir ilim adamlarına göre o, daha geliştirilmiş formu üstlenip kendisine göre “teorinin yer değiştirdiği” kişi olmuştur. “Otlak göçebeliğinin” çıkışının birkaç grubun kurak bölgelere itilmesinin verdiği netice ile açıklanmakta olup, ne güçlü komşuların baskısı ne de fazla nüfus ya da bu iki sebep te değildir⁴⁵. Aslında “otlak göçebeliği” tek bir doğruyla açıklanamaz. Khazanov’a göre bu spekülatif varsayımlar en azından genel anlamda bile gerçeklerle desteklenmemiştir. Güya bozkırlara ve çöllere itilen farklı grupların çoğu çoktan yerleşmiş ve dahası, bazı gruplar tarafından gıda üretimiyle meşgul olmuşlardır. Açıkçası, “otlak göçebeliği”nin çıkışı çok kompleks ve öyle bir olgu ki hiçbir farklı faktörle açıklanamaz. Dahası, bu süreçte lokal hususlar evrensel eğilimler ve düzenler olarak birbirinden ayrılmalıdır.⁴⁶

Otlak göçebeliğinin kaynakları şimdilerde az çok bellidir. Bu yaşlı dünyamızda neolitik devire gidildiğinde gıda üretiminin tarım ve hayvancılık gibi iki ekonomik aktiviteden doğmuştur. Ziraatçiliğe yeni başlamış gelişmiş toplama ile ilgilenenler, önce hayvanları evcilleştirmeyi başarmışlardır. Yerleşik olarak yaşama yolu ve artan sebze gibi yiyecekler hayvanların evcilleşmesine imkân vermiştir. Yiyecek üretme ekonomisi farklı yöntemlerle ilk çıkışı aşikâr olarak merkezden yayılmakla beraber, en önemlisi

---

⁴³ Khazanov, *Nomads*, s. 86

⁴⁴ Khazanov, *Nomads*, s. 88

⁴⁵ Khazanov, *Nomads*, s. 89

⁴⁶ Khazanov, *Nomads*, s. 90

takaslar ve ödünç almalarıdır. Yine de bütün şartlarda yiyecek üretme ekonomisi, farklı şartlarda yetiştirme ortamına adaptasyonu zorunlu kılmıştır. Bazen yeni tür hayvanların evcilleştirilmesi ve belirli ekonomik alanda uzlaşma, birçok alanlarda “otlak göçebeliği” ağırlığını tarımın üzerinde hissettirmiştir⁴⁷. Yine Kazanov’un ifade ettiği gibi resmin parçaları şekillenmiştir. Hayvanların evcilleştirilmesiyle beraber yiyecek üretme şekli değişmiştir. Kiminin eti ve sütü kullanılırken kiminin de gücünden istifade edilmiştir. Bu hareketliliği getirmiştir. Bunun sonucunda da ilk ticaret şekli olan takas doğmuştur.

Otlak göçebeliğin tarihi 3 başlık altında incelenebilir:

Ekonomik-teknolojinin ön koşulu,

Başlangıcı ve göçebelğe motive edici geçiş,

Sosyal ve politik zemin.

Ekonomik teknolojinin ön koşuluyla ifade etmek istediğimiz, otlak göçebelğe yardım eden doğal ekonomideki değişikliklerdir. Bazı şartlara bağlı olarak bu ön koşullar fark edilmeyebilir.

Otlak göçebelik hayatının önemi hakkında net bir ortak görüş yoktur⁴⁸. Otlak göçebelik zamanla şekillenmiş ve özel bir motive ediciye ihtiyaç duymuştur. Bu kimi zaman iklim ve çevre olabilir. İklim, Türklerin anatomisini ve fizyonomisini de etkilemiştir⁴⁹. Bunun doğal olarak ortaya çıktığı yerlerde, kuralların getirdiği bir uyum sonucu oluşmamıştır (söz gelimi besin üretimi ekonomisinin gelişiminde). Aksine besin üretiminin son kırılma noktası bir çeşit zorlamayla gerçekleşmiştir. Karışıklık, otlak göçebeliğin öneminin bir nedeninden çok bir sonucudur. Bu nedendir ki otlak göçebelik, özel bir motive ediciye ihtiyaç duymuştur. Açık bir şekilde olayların büyük bölümü iklimsel değişikliklerle alakalıdır. Bu yüzden Lattimore ve onunla aynı fikirde olanlara karşı kanaatimiz göçebelik ilk olarak kültürel çevreye karşı değil de doğaya karşı bir uyum şeklinde ortaya çıkmıştır. Yine de ikincisi mantıklı olsa bile göçebeliğin önemi azaltılmıştır ki bu göçebelikte doğal olan ekonomik ve sosyal engellerin üstesinden gelmek için idealdir. Buna rağmen bu göçebeliğin ortaya çıktığı şekillerden sadece biridir ve temel olarak yayılma karşıtı olarak nitelendirilebilir⁵⁰.

Herhangi bir hayat tarzının doğuşuna, yaşanan bölgenin şartları yön vermektedir. Nehir vadilerinde tarıma elverişli yerlerde oturanların zirai hayata kolayca uyum

⁴⁷ Khazanov, *Nomads*, s. 91

⁴⁸ Khazanov, *Nomads*, s. 116

⁴⁹ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 55

⁵⁰ Khazanov, *Nomads*, s. 116

sağladıkları görülürken, geniş otlakları bulunan bölge insanların da hayvancılık yaptığı görülmektedir. Bu hususu Kiçig Şad (Bilge Kağan)'a karşı Tonyukuk da şu şekilde ifade etmiştir: “Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi sadece su ve otlakları izleyerek yaşamamız, oturduğumuz yerin devamlı olmaması, yani devamlı olarak aynı mekânda oturmamamızdır.” demiştir.⁵¹ “Göç ve hareket, Türklerin üstünlüğünün devamı için önemlidir.” demiştir.⁵² İbrahim Kafesoğlu ise bu duruma şöyle yaklaşıyor: “Türk milleti tarihsiz değil, aksine parlak uzun mazisi ile tarihi zenginliği ortada olan bir kitledir. Ve kanunsuz değil, kültürün ayrılmaz bir parçası olan teşkilatçılığı sayesinde birçok devlet kurarak yürürlükte tuttuğu hukuki mevzuatla seçkinleşen bir millettir; buna göre de, Türklerin tamamen zıt mana ve mahiyette olan nomad (göçebe) cemiyet sayılması mümkün değildir.”⁵³

Türklerin göç etmelerinde hayvanlarını otlatabilecekleri geniş alan bulabilme istekleri önemli rol oynamıştır. Başka bir ifade ile Türkler istiklallerini değil, yurtlarını feda ediyorlar; yeni yurt arayışı için göç ediyorlardı ve bu istikamet de otoritenin zayıf olduğu bölgelerdi⁵⁴.

Oğuzların Müslüman zümresini oluşturan göçebe Türkmenler de diğer ildaşları gibi hayvanlarına otlak bulmak için sürekli göç etmek zorundalardı⁵⁵. Daha iyi otlakların peşinde koşmak onların hayat tarzı olduğu gibi göçlerin de asıl sebebiydi⁵⁶. Hudud el-Alem’de de Kırgızlardan bahsedilirken: “Nehir boyunda, otlaklarda ve müsait iklimlerdeki çayırlarda dolaşırlar.” ifadesi geçmektedir⁵⁷. Kimaklardan bahsedilirken de: “Yaz-kış otlaklar boyunda, sular ve çayırlar etrafında gezerler.” diye bahsedilmektedir⁵⁸. Aynı ifadeler Oğuzlar için de kullanılmıştır⁵⁹. “Binaenaleyh bu göçebelik biçimine otlak göçebeliği denilmesi uygun görülmüştür.”⁶⁰

X. yüzyılda, Türk Dünyasını temsil eden büyük Türk topluluklarından biri de Oğuzlardı⁶¹. X. yüzyılda kalabalık Oğuz boyları Aral ve Hazar Gölü çevresini saran bozkırlarda göçebe bir yaşam sürmekteydiler. Mesudi’ye göre Hazar Gölü çevresinde

⁵¹ Togan, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 53

⁵² Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, Ankara 2004, c. III, s. 69

⁵³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 34

⁵⁴ Salim Koca, “Sir Derya Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar(Türkmenler)”, *Türkler*, Ankara 2002, c. IV, s. 61

⁵⁵ Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 40

⁵⁶ Koca, “Sir Derya Boylarından Anadolu’ya”, s. 61

⁵⁷ V. Minorsky, *Hududü'l-Alem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, çev. A. Duman, M. Ağarı, İstanbul 2008, s. 51

⁵⁸ Minorsky, *Hududü'l-Alem*, s. 39

⁵⁹ Minorsky, *Hududü'l-Alem*, s. 48

⁶⁰ Polat, *İktisadi ve İçtimai Hayat*, s. 17

⁶¹ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 19

kalabalık Guz göçebeleri bulunuyordu. Göçebe Oğuz çadırları ve askeri karargâhları Aral Gölü'nün batısına yayılmıştı. X. yüzyıla ait coğrafya atlasları Oğuzları, Hazar Denizi'nin kuzey ve doğusuna yerleştirmektedir. Oğuz topraklarının sınırları Cürcan ve Astarabat'tan başlayıp batıda Hazar yurduna kadar ulaşıyordu. Haritalarda Hazar Gölü kuzeyinde Siyahkuh Dağı'nın bulunduğu belirtilmektedir. "Hüdüd el-Alem" de Siyahkuh'ta oturan boyların Oğuzlardan bir Türk grubu olduğu anlatılmaktadır. Siyahkuh Dağı'nda bulunan Oğuz istihkâmları İdrisi'nin haritasında da gösterilmiştir⁶².

Orta Çağ'da olduğu gibi eskiden de Türk göçebeleriyle Moğol göçebeleri arasında sıkı kültür münasebetlerinin bulunduğu şüphesizdir. Bu münasebet, maddi ve manevi kültürlerin çeşitli cephelerinde kendini gösteriyordu (gıda, giyim, ev, kahramanlık vb.)⁶³.

Tarih boyunca Türklerle etkileşim içinde olan Moğollar, göçebelik konusunda da Türklerle aynı kültürü paylaşmışlardır. Hayvancılık yapan Moğollar, hayvanlarına en iyi otları yedirmek için sürekli yer değiştirip göç ederler. Onların bu kadar hızlı ve zor şartlarda hareket edebilmelerinin yaşam tarzlarıyla ilgisi çok yüksektir⁶⁴.

Son yirmi yılda, Türk tarihi ve etnografyası alanında çalışan Rus ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun bilim insanları, Türklerin devlet oluşumunun özelliklerini incelemeyi esas kabul etmişlerdir. Günümüzde, akademisyenlerin ortak görüş noktalarına göre eski Türklerin devlet oluşumundaki en önemli faktör, göçebe çifçilerin, toplumun üst tabakasındaki insanları etkilemesi, yaşamın temel parametrelerinin ve üretim sisteminin belirlemedeki ekolojik ve sosyo-ekonomik benzersiz etkileşimleridir. Eski Türk hanlıkları, Türk ve Kazak devletleşmesinin kökenidir. Ortaçağda, bu süreçlerin yönü ve karakteri, toplum kurumlarının dönüşümü bir dizi faktörlerle belirlenir. Bu tür oluşumun temel özellikleri ve kuralları göçebe devlet yapısıdır⁶⁵.

Türk kökeninin kaynakları Türk toplumunun evrenini ve dünyaya bakış açısını tanımlar. Türkler kendi göçebe asıllarına dayanarak kanunlar ve görgü kuralları yapmışlardır⁶⁶. Göçebelik bir hayat tarzı olduğu için hayatı kolaylaştıran kanunlar

⁶² S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, İstanbul 2004, s. 113-115

⁶³ L. P. Potapov, "Göçebelerin İbtidai Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Adet", çev. Rasime Uygun, *İÜFTD*, X/15 (1960), s.82

⁶⁴ D. Serdaram, *Orta Çağda Orta Asya Göçmenleri*, Ulanbator 2008, s. 112

⁶⁵ N.Kradin, "Göçebe Toplulukları", *Rusya Bilimler Akademisi, Uzak Doğu Bölümü, Tarih Enstitüsü, Uzak Doğu Halkların Arkeolojisi ve Etnografyası*, Vladivostok-Dalnauka 1992, s.124-145

⁶⁶ Kradin, "Göçebe Toplulukları", s. 124-145

yapılmıştır. Koyunların otlak alanı olan meraların kullanımından, gelen misafirlerin ağırlanmasına kadar yazılı olmayan kurallar vardır.

Eski Türkleri öğrenmek için arkeolojik kaynaklar çok önem arz etmektedir. Eski Türklerin arkeolojik kültür eserleri geniş bir alana, Güney ve Batı Sibirya'dan Karadeniz'e kadar uzanmaktadır. Bu kaynaklar, daha çok toprak altındaki kurgan yapılarıdır. Eski Türklerin kurgan komplekslerinden en çok bilineni Altay'daki Kuderge Mezarlığı ve Kazakistan'ın güneyindeki Merke'dir. Gömmelerin incelenmesi sonucu Türklerin devlet öncesi dönemden itibaren han devrinin bitimine kadarki maddi kültürü öğrenilmiştir. Eski Türklerin tarihi kaynaklarında göçebe çiftçi bölgelerinin kazı işleri bulunmaktadır. 1889 senesinde N. M. Yadrintsev tarafından başlatılan Kara Balgasun arkeolojik araştırma çerçevesindekiler: Suyaba, Güney Sibirya, Hakas küçük kuleleri ve diğerleridir⁶⁷.

Geçim kaynakları bakımından tarihi kaynaklar Türkmenleri ikiye ayırmaktadır: "Göçebe" ve "yarı göçebe" yani hayvancılık ile uğraşanlar ve tarım ile uğraşan yerleşik Türkmenlerdir⁶⁸. Coğrafi şartlar, yerleşiklere nazaran göçebelerin iktisadi, sosyal ve siyasi yapılanmalarında daha belirleyici olabilmektedir. Göçebelik ihtiyaçtan doğan bir zaruret. Hayvanlar için otlatılacak mera imkânı daha iyi neredeyse orası tercih ediliyordu. Bunun için kesin sınırlardan bahsetmek zordur. Ama yine de göçebeliliğin geniş bozkırlarda maksatsız bir uğraş olduğunu sanmıyoruz⁶⁹.

Yerleşik zihniyet ile kaleme alınan kaynakların göçebe Türkmenleri, sürekli dış dünyada yaptıkları tahribatlarla tanımlamış olmaları, göçebe hayat tarzını yerleşik hayat tarzı ile mukayese etmelerinden kaynaklanıyordu. Halbuki yerleşikler de savaşlarda yaptıkları tahribatlarla değerlendirmeye tabi tutulursa, "barbarlık" yağma ve talanda göçebelerden geri kalmadıkları görülecektir. Aynı kaynaklar, yerleşiklerin bu yıkıcılığını her zaman olağan karşılayıp onların yaptıkları tahribatların izlerini ve etkilerini nedense hiç öne çıkarmazlar. Çünkü yerleşik zihniyet bunu "savaş" veya rekabet olarak peşinen meşrulaştırmıştır. Göçebe zihniyet ise yerleşiklere yaptığı yağma ve talanı savaştan ziyade, hayat tarzı ve geçim biçimi olarak algılamaktadır. Aslına bakılırsa yerleşiklerin şu tanımı bunu çok iyi ifade etmektedir. "Savaş onların hayat tarzıydı". Bu gerçekten doğru bir tespiti ve onlar bunu "illa tahrip etmek" için

⁶⁷ Kradin, "Göçebe Toplumlar", s. 124-145

⁶⁸ S. A. Niyazov, *Türkmenistan İlimler Akademisi*, Aşgabad 1996, s. 92

⁶⁹ Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 48

yapmıyordu. Onların “yiğitlik”, “cesaret”, “hak” ve “sulh” ölçüleri, yerleşiklerin bu kavramlara yükledikleri anlamlardan çok farklıydı. Kısacası göçebelerle yerleşikler arasındaki münasebetler bilinmezliklerle doludur. İşte bu bilinmezlikler göçebelere yerleşiklerin daha katı tutum takınmalarına sebep olmuştur. Halbuki göçebelerin de yerleşikler gibi fakat yerleşiklerden çok farklı gizemli bir dünyaları vardır⁷⁰.

Yerleşikler, göçebe toplulukları kendilerine zarar veren unsurlar olarak değerlendirmişlerdir. Göçebeleri “agresif, zorba, savaşçı, hırsız” olarak görmüşlerdir. Göçebeler yerleşiklerin bu bakış açısıyla değerlendirildiği için objektif olarak ele alınamamış ve sevilmemişlerdir⁷¹.

Yerleşik ve göçebe toplumlar üzerinde yapılan yeni çalışmalarla, göçebelerin ilkel topluluklar oldukları ve göçlerinin medeniyetlerin çöküşlerinde esas unsuru oluşturduğu şeklindeki görüşler tamamen reddedilmiş ve sanıldığı gibi göçebe-yerleşik ilişkilerinin yıkıcı özellikte olmadığı, bilhassa yönetici zümrenin, görkemli şehir medeniyetlerinin ve modern toplumların, zirai toplumlar içine göçebe toplulukların, askeri ya da barış yoluyla girmeleriyle oluştuğu anlaşılmıştır. Bunda şifahiliğe mensup göçebelerin, kitabılığın yüceltildiği bir dünyada incelemeye değer bulunmamasının etkisi büyük olsa gerekir⁷².

Bu hususta Lord Kinross'un: “Diğer göçebe milletlere nazaran- Hunlar, Moğollar, Avarlar – Türk-Selçuklular yerleşik hayatın taleplerine karşı daha sağlam ve üretici özellikler ile diğerlerinden daha üstündü. Kendi örf adetlerini yerleşik kurumların taleplerine bağlamıştır. Onlar kendilerini devletin kurucusu olarak görmüşler, İslam dünyasına yeni sosyal ve ekonomik, dini ve entelektüel dönüm noktasında katkıda bulunmuşlardır. Bu çobanlar ve steplerin savaşıları, şehir hayatı sürmeye başladılar – devlet yönetiminde, tüccar, üretici, inşaatçı vb. olarak, Arap ve Farslardan örnek alarak, felsefede, edebiyatta ve sanata ve diğer bilim dallarında yeni çağ açmıştır”⁷³ değerlendirmeleri dikkat çekicidir.

Göçebe ve yerleşik toplumların arasındaki ilişkilerin dostça olmadığı fikri birçok tarihçi tarafından paylaşılmaktadır. Doğu toplumlarının coğrafi ve siyasi ansiklopedisinin Arap yazarı, Mısır devlet adamı el-Ömeri, şehirli ve Arap Müslümanın, Türk ve bazı yerlerde Kıpçakları “vahşi” göçebe millet olarak gördüğünü açık olarak söylüyor.

⁷⁰ Polat, *İçtimai ve İktisadi Hayat*, s. 20-21

⁷¹ Ecsedy, “Nomads in History”, s. 204

⁷² Polat, *Göçerler*, s. 19

⁷³ Kinross Lord, *Osmanlı Devletinin Yükselmesi ve Çöküşü*, İstanbul 1976, s. 24-25

Yine ona göre “Kıpçaklar yoksul olarak yaşıyorlar, onların tarlaları yoktur.”

“Kıpçaklar inancı aklı olmayan aptal ve biçare kavimdir”.⁷⁴

Yine bir İslam coğrafyacısı olan İdrisi de Türkleri şöyle görüyordu:

“Beyler cengâver, tedbirli, metin ve adildirler; faziletleriyle temayüz etmişlerdir; millet, zalim, vahşi, kaba ve cahildir.”⁷⁵

Yerleşik ve göçebe toplumlari iki zıt dünyanın arasındaki sert ilişki içinde görmemiz yanlış olur. Bu çerçevede V. Bartold : “Avrupa’daki ilim adamlari göçbeleri saldırgan kültürü olan bir millet gibi görüyorlar, hâlbuki göçbelerin siyasi olarak birleşmesine, diğeri durumlarda olduğu gibi uzun savaş sonrası ulaşılmıştır. Bazen de sistematik olarak tüm milletin yok etmesiyle de... O yüzden Cengiz Han’ın askerleri steplerde mi daha çok milleti yok etmiştir, yoksa medeniyeti olan devletlerde mi? Moğol istilası, sadece göçmen milletlere faydalı olmuştur diyemeyiz. Aynı anda en çok yerleşik milletleri zarara uğratmıştır diyemeyiz”⁷⁶ şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır.

Aynı çelişkili durumu Sultan Mahmud da yaşamıştır:

Sultan Mahmud, Maverannehirdeyken Türkistanın büyük ve eşraflarından bir grup yanına geldi. Emirlerinden ve onlara ettikleri zulümden yakındılar. “Biz dört bin aileyiz, eğer izniniz varsa ve müsaade ederseniz nehirden geçip Horasan’a yerleşmek isteriz. Siz de bizden rahat olun. Biz bedevi insanlarız, koyun ve sürümüz çok. Geniş bir yer istiyoruz. Ordunuza da katılmak isteriz.” dediler.

Sultan Mahmud’un içinde onları nehirden geçirme isteği düştü ve onların geçmelerine müsaade etti ve o dört bin aile erkek, kadın, çoluk çocuk, hayvan ve sürüleri ile beraber Maverannehir’den geçtiler. Serhes ve Feraveh çölüne çadırlar kurup yerleştiler.

Sultan Mahmud döndüğünde Emir Tus Ebu el-Hars Arslan-el-Cazib yanına geldi ve dedi: “Bu Türkmenleri niye getirdiniz? Bununla hata yaptınız. Şimdi getirdiniz de bana teslim edin ki erkeklerin parmaklarını keseyim ta ok atamasınlar.” Sultan Mahmud şaşırıldı ve ona dedi: “ Çok merhametsiz, sert kalpli birisin.”

-Yapmazsanız pişman olursunuz!

Ve şimdiye kadar böyleydi ve bundan hiç hayır görülmemiş⁷⁷.

⁷⁴ Kadirbaev, *Za Predelami Velikih Stepey*, Demeu 1997, s.107

⁷⁵ İdrisi, *Nüzhētü’l-müştak fi ihtiraki’l-afak*, Beyrut 1989, s.518

⁷⁶ V.V. Bartold, *Tyurki: Dvenadsat Leksiy Po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii*, Almatı 1993, s. 124

⁷⁷ Gerdizi, *Zeynü’l-ahbar*, şrh: Abdülhay Habibi, Tahran 1968, s. 189

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi göçebe Türklerin yerleşikler nezdindeki itibarı çok yüksek olmayıp endişe edilen bir kalabalık olduğu görülmektedir.

Bizans, Ermeni, Gürcü ve Latin kaynaklarının Türkmenleri tasvirleri ile Çin kaynaklarının göçebe Türkleri tasvirlerinde büyük ölçüde benzerlikler vardır. Bu da hangi devir ve mekanda olursa olsun yerleşik zihniyetin göçebe toplumu algılayışında değişimin söz konusu olmadığını ortaya koyar. Bu durumda sadece bu kaynakların gözü ile Anadolu'da kurulacak yeni bir medeniyetin teşekkülünde büyük katkıları olacak göçebe Türkmenlerin tarihini yazmanın, ne kadar güç olduğu daha iyi anlaşılabilir⁷⁸. Hayret vericidir ki göçebelerin başarısıyla sonuçlanmış birçok hadise, modern nazarımızda basitlik olarak değerlendirilmektedir. Niçin atlı okçular arşivleri saklayacaklardı? Her zaman ağır olan kâğıtlar, hareketliliği, hareket alanını ve atlarının hızlarını sınırlayacaktı. Kısacası hafif eşyalarla göçmek, göçebelere askeri üstünlükler sağlıyordu, fakat bu da tarihlerini yerleşik kurbanlarının ellerine bırakıyordu. Orta Çağ Hun, Avar, Türk ve Moğolları için böyle yerin dibine batırıcı ifadelerin kullanılması şaşırtıcı değildir⁷⁹.

Türk göçebeliğinden kasıt asla başıboş bir şekilde oradan oraya gezen gündüz yol alıp, gece bir yerde konaklayan ya da hoşuna gittiği yerde birkaç gün kalan bir grup anlaşılmalıdır. Tam aksine göçebelik hayatı çok sıkı bir disipline tabiydi. Ve bu disiplin ananelerle tespit edilmişti. Göçebe Türkler yaz mevsiminde bilhassa hayvancılığın hayati ehemmiyeti münasebetiyle otları bol, havası hoş, sulak olan yüksek yerlere çıkarken, kışın da daimi kışlaklarına dönüyorlardı. Bu anlamda Göçebe Türklerde bir çeşit dual (ikili) sosyal hayat olduğu rahatlıkla söylenebilir⁸⁰. Aslında Türkler yerleşik hayata da yabancı değil ama göçebe hayat var oluşları için elzem ve tercihe şayandır. Göç ve hareket, Türklerin üstünlüğünün var olabilmesi için çok önemlidir⁸¹.

Türklerin göçebeliği üretkendir, iktisadi hayatları hayvancılığa dayalıdır. “Gün kazanıp, gün yemek” ve sürekli göçerek yoluna devam etmek, gerektiği yerde değil, istediği yerde yaşamak ve istediği zaman oradan ayrılıp başka bir yere mekan kurmak

⁷⁸ Polat, *İçtimai ve İktisadi Hayat*, s. 20-21

⁷⁹ Lindner, “What Was a Nomadic Tribe?”, s. 689-690

⁸⁰ Orhan Türkdoğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul 1996, s. 89

⁸¹ Taşağul, *Göktürkler*, c. III, s. 71

değildir. Türkler yılın yaz ve kış mevsimlerini geçirmek için hayat tarzlarına ve iktisadi yapılarına uygun olduğuna karar verdikleri yaylak ve kışlak arasında gidip gelirlerdi⁸².

Her göç bir gün sona eriyor görünebilir, fakat bu göçün ve göçebeliğin sadece bir hâline bakıp da hüküm verenlerin görüşüdür. Göç hiçbir zaman sona ermez. O arızı değildir⁸³.

---

⁸² Erdemir, *Göktürk-Bizans İlişkileri*, s. 81

⁸³ Polat, *Göçerler*, s. 22-23

İkinci Bölüm

GÖÇEBE TÜRKLERDE KIŞLAK VE YAYLAK HAYATI

Mevcut tarih ve coğrafya bilgilerinin karşılaştırmalı incelemesi, X-XI. yüzyıllar arasında Orta Asya'daki Türkmen ve Oğuz yerleşim alanlarının belirlenmesine imkân sağlamaktadır. Bu veriler, X-XI. yüzyıllar arasında göçebelerin azami sınırlarını ve onlara ait kale ve şehirlerin fonksiyonel özelliklerin belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır. X. yüzyıl ve XI. yüzyılın ilk çeyreğine ışık tutan Orta Çağ müelliflerinin verdikleri bilgiler, Oğuz ve Türkmenlerin komşu boylarla, Orta Asya ve Doğu Avrupa kavimleriyle olan siyasi ve ekonomik ilişkilerin karşılaştırılmasına imkân tanımaktadır⁸⁴.

Nehirlerin kıyıları, Oğuzlar tarafından kışlık arazi olarak kullanılıyordu. İdrisi, şimdiki Batı Kazakistan topraklarında oturan göçebe Oğuzların, yazlık ve kışlak topraklarından söz etmektedir. Oğuzlar, Maverannehir ve Harezmi vahalarına sınırdaş sahra ve bozkırlarda göçebe hâlde yaşamaktaydılar. Oğuzların büyük kabileler hâlinde sonbaharın bitiminde Harezmi kıyılarına doğru göç ettikleri bilinmektedir. Muhtemelen bunlar, Sır-Derya'nın aşağı akımlarındaki kışlaklarına dönen Oğuzlardı⁸⁵.

Türkler coğrafi şartlara göre yerleşim yerlerini belirliyorlardı. Yazın hayvanları için ot bulabilecekleri yüksek yerleri tercih ederken kışın da yine hayvanlarını soğuğa karşı muhafaza edebilecekleri kışlakları tercih ediyorlardı. Eski Türkler ot ve su açısından zengin yerleri ele geçirmek için sürekli mücadele etmişlerdir⁸⁶. Çin kaynaklarında şöyle bir ifade dikkat çeker: “Türklerin ülkesinde öyle bir kar yağışı olurdu ki, yerler birkaç ayak derinliğinde yağın karla kaplanır, bunun sonunda koyun ve atların hepsi ölürdü⁸⁷”.

Tarihi kayıtlarda, Oğuzların nehrin her iki yakasında da kışlak ve yazlıklarının olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Bir husus daha dikkati çekiyor: Oğuz “hükümdarı” kışları Yeni-kent'de oturmaktaydı⁸⁸. Aynı bilgiyi Mes'udi de teyit etmektedir⁸⁹. XII. yüzyılda aralarında Oğuz ve Kara Oğuzların da bulunduğu Türkizeban kabilelerinin ekonomisi ile ilgili bilinenler de bu bağlamda büyük önem

84 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 125

85 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 131

86 J.O. Artukbayev, *Tarihte Avrasya Göçebeleri*, S. Petersburg 2005, s. 132-133

87 Togan, *Çin Kaynakları'nda Türkler*, s. 18

88 Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 93

89 Mesudi, *Muruc Ez-Zehap*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 30

taşımaktadır. Merverûdî, Türkistan ve sakinlerini anlatırken Türklerin dağlarda, ormanlarda çölde ve bozkırda yaşadıklarını kaydetmektedir. Bu insanların sadece bir kısmı yerleşik hayatı benimsemişti. Diğerleri ise bozkırlarda at, deve, koyun, inek ve boğa gütmekle uğraşıyordu. Hayvancılıkla uğraşan göçebelerin gıda maddesi yoğurt, kuru et ve ayrandan ibaretti. Göçebeler kışlak olarak genelde karın az düştüğü çölleri, yaylak olarak ise sıcak bozkırı tercih ediyorlardı. Çöl ve bozkırda seyyar yurtlarında yaşayan göçebeler, bozkırların karla kaplı olduğu kış mevsimleri hariç, aynı yerde kalmayı sevmezlerdi⁹⁰. Göçebe Türkler, iklime göre hayat şartlarını belirledikleri gibi literatürlerini de buna göre oluşturmuşlardır. Türklerin tarihindeki en büyük başarılarından biri, hiç şüphesiz onların içinde yaşadıkları çevreye ve iklime uygun bir hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır⁹¹.

Türklerin mafsallarının gevşekliği, baldır kemiklerinin eğriliği ve kemiklerinin esnekliği de yaşadıkları yerin iklimindedir. O kadar ki bir Türk önüne doğru ok attığı gibi arkasına doğru da ok atar. Adeta ensesi yüzü, yüzü ensesi olur⁹².

Bu bilgiler, Oğuzların arasında yarı göçebe ve hayvancılıkla uğraşan boy ve kabilelerin, çoğunluğu teşkil ettiğini düşünmemize imkân vermektedir. XI. yüzyıl Türkmen ve Oğuz lehçelerinde kullanılan konaklama ve göçle ilgili birçok kelimenin mevcudiyeti de bu görüşü teyit etmektedir. Benzer terimler arasında konak yeri anlamında kullanılan “turası yer” sözcüğünü zikretmek gerekiyor. XIII. yüzyıl Oğuz ve Türkmenlerinin dilinde “yurt” kelimesi, daha ziyade “doğum yeri”, “durak”, “gelinen yer”, “mesken” anlamında kullanılıyordu⁹³. Orhun Kitabeleri, Ötüken’e göçü "il tutma" olarak ifade ediyor. Göçebe Türklerde bir begin, adamları ile bir yere göçüp orada bir birlik oluşturması, Orta Asya’da olduğu gibi Batı Asya’da da "il tutma" olarak ifade edilmektedir. İl tutan, il dağıtan ve bozan anlamında; İltutmuş, İltutmuş Alp Külüg, İlaldı, İltüzmiş, İltüzmiş Hatun, İlurmuş, İlbasmış, İlbasmış Tigin, İlbasan, İlbozan, İlitmiş gibi pek çok beg ve hatun adına rastlamak mümkündür. Binaenaleyh Oğuz göçerlerinin Karacuk’tan başlayan ve Aziz George Kolu’na kadar devam eden göçleri için de en geniş anlamıyla "il tutma" tabiri kullanılacaktır⁹⁴.

---

90 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 132

91 Yaşar Bedirhan, *İslamiyet Öncesi Türk Kültürü ve Uygarlığı*, Konya 2004, s. 245

92 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 55

93 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 132

94 Polat, *Göçerler*, s. 42

Orta Asya Oğuz boylarının yarı göçebe ekonomisiyle ilgili kıyasi bilgilerin güvenilirliği konusunda, Doğu Avrupa'daki Türk-Peçenek boylarına ait arkeolojik materyallere başvurmak gerekecektir. Onların bıraktıkları kurgan ve mezarlar, titiz bir şekilde tesbit edilmiş güzergâhların kullanıldığı mevsimlik göçebe hayatına işaret etmektedir. Göçebe Türk ve Peçenek boylarının yurtlardan ve daimi meskenlerden oluşan kışlakları vardı. Bu iskân yerleri, zamanla hayvancılıkla birleşerek zirai merkezler hâlini aldı. İlkbaharda mısır ve benzeri ekinler ekiyorlar, ardından da sürüleriyle birlikte sonbahara kadar yakın bölgelere ve nispeten uzaktaki meralara çıkıyorlardı. Fakirler ve yeterli sayıda sürüsü ve özellikle binek hayvanı olmayan yoksullar ise, bütün yıl boyunca bu yerleşim birimlerinde kalıyorlardı. X- XIII. yüzyıl Oğuz boyları arasında, uzun menzilli göçler yapan tipik göçebe grupları da önemli yer tutmaktaydı. X. yüzyıl kaynaklarında “Oğuzların meralarda ve uygun yazlık ve kışlıklarda gezindikleri” kaydedilmektedir⁹⁵. Mesudi, Oğuzların kışın yılık sürüleriyle Don civarındaki bozkırlara hareket ettiklerini yazmaktadır⁹⁶. Yine Mes’udi, Balkaş Gölü etrafındaki çöllerde göçebe Türklerden bahsedip bu göle dökülen Ak İrtiş Nehri’nin etrafında Oğuz ve Kimakların yazlık ve kışlıklarından bahseder⁹⁷. Kimaklar da çoğunlukla otlaklarda dolaşarak yaylak ve kışlak hayatını tercih etmişlerdir⁹⁸. Gerdizi de Hazarların iki büyük şehrinden bahseder. Birine Sarıgşen diğeri de Hanbalık (Hudluk) derler. Hakan kışın bu iki şehirde oturur. Bahar gelince kırlara çıkarlar, kışa kadar şehre dönmezler⁹⁹. İdrisi de Tibet ülkesindeki Türklerin baharlık ve yaylaklarından bahseder¹⁰⁰. Oğuzlar için de aynı ifadeyi kullanır¹⁰¹.

Oğuzların kadim hukuk anlayışı, sadece göçebe hayat tarzına lütüfkâr davranmıştı. Şu vecize Oğuz Han’a izafe edilir: “Sürekli yurt değiştirin, yerleşik olmayın. Dinlenme bilmeden ilkbahar, yaz ve kış otlaklarında ve (nehir) kenarlarında göçebe oturun. Sütünüz, yoğurdunuz ve kırmızınız eksilmesin”¹⁰².

Milattan Önceki dönemin son yüzyıllarında ve bizim dönemimizin ilk yüzyıllarında bir göçebe Türk aşiret yapısı yazılı kaynaklarda kayda alınmış (Mesela, ilk göçebe devletini inşa eden Hunlar). Aşiret yapısının bizim devrimizin I. ve II.

---

95 Minorsky, *Hududü'l-Alem*, s. 48

96 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 131-132

97 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 56

98 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008, s. 39

99 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 82

100 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 98

101 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 113-114

102 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 168

yüzyılları boyunca Orta Asya'nın doğu göçebe Moğol ve Türk devletlerinin özelliklerine sahip olduğu yazılı kaynaklarda tekrarlanmakta, yazılı verilere ve arkeolojik materyallere göre M.Ö. dönemden itibaren hem Orta ve Merkezi Asya hem de Güney Sibiryaya göçebelere arasında aşiret yapısı mevcuttur. Göçebe hayat var olduğu sürece aşiret yapısını korumanın esas nedeni, aşiret yapılı çiftçi halkların tam göçebe ve yarım göçebe hayat tarzlarından kaynaklanarak, mevsim değişmesiyle sürü hayvanlarıyla sahra değişikliği yapmalarıydı. Bu tarz hayatın kalıcı ve devamlılığı olmadığından dolayı toprak veya bölge bağlılığı hiç olmamış veya varsa bile sınırlı şekilde nadir karşılanan olağan bir durumdur¹⁰³.

Eski Türk topluluklarının göçebelikleri amaçsız gezgincilik arzusundan değil, sürülerine daima taze ot ve su bulmak, hayvanları semirtecek çivgin¹⁰⁴ ot bulmak isteğinden kaynaklanıyordu. Bu da verimi arttırmak düşüncesinden ortaya çıkıyordu. Bundan dolayı hayat kışlak ve yaylak arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Kışı geçirmek için genellikle dağların güney etekleri, nehirlerin derin vadileri ve ormanların kenarları tercih edilmekteydi¹⁰⁵. Böyle karı az tutan, rüzgârdan fırtınadan korunaklı yere “koy” veya “kuytu yer” denilmekteydi. Koylar kış aylarında kuzeyin dondurucu rüzgârlarına açık olan yerlerden daha ılık geçmekteydi¹⁰⁶. Göktürklerin de hayvanlarını otlatmak için dağlara çıktığını görüyoruz¹⁰⁷. “Kuz” kelimesi ise dağın güneş yüzü görmeyen gölgelik kuzey yamaçlar için kullanılırdı¹⁰⁸. Hunlar da Karanlık Dağlarının güney bölgelerinde uzun süre yaşamış, “kuz” sözünü kullanırken kendi kuzeylerini değil de dağın kuzeyini düşünmüşlerdir¹⁰⁹.

Türkler, yaz ve kış mevsimlerinde, hayvanları ile birlikte göç ederlerdi. Bu mevsimlere göre yapılan göçlerin sonucu olarak, kışlak ve yaylakları kurulmuş ve buralarda hayvanları için aęıllar¹¹⁰ yapmışlardır. Bu yaylak ve kışlaklar her oymak için sabittir¹¹¹. Göçebelere yazları ve kışları hayvan otlattıkları yerler binlerce senedir hep

---

103 Zuev Yu. A. , *Kazak Soy Efsaneleri Tarihi Projeksiyon, Orta Asya'daki Göçebe İnsanların Kalıntılarını / Ortaçağ Döneminde Kazakistan*, Alma-Ata 1981, s. 72-74

104 *Divanü Lügat-it-Türk*, c. I, s. 443

105 Bedirhan, *Türk Kültürü ve Uygarlığı*, s. 246

106 *Divanü Lügat-it-Türk*, c. III, s. 65, 106, 142

107 Taşagıl, *Göktürkler*, c. III, s. 69

108 Togan, *Çin Kaynakları'nda Türkler*, s. 77

109 Togan, *Çin Kaynakları'nda Türkler*, s. 71

110 *Divanü Lügat-it-Türk*, c. I, s. 65, 73

111 Bedirhan, *Türk Kültürü ve Uygarlığı*, s. 250

aynı kalmıştır. Kazakistan'da yaşayan halklar kuzey-güney ekseninde göç edip durmuşlardır¹¹².

I. KIŞLAK

Göçebeler için kışlık ve yazlık barınak her çağda ve bölgede, her zaman önemini korumuştur.

“Kışlak” kelimesi, etimolojik olarak kışlamak fiilinden gelmektedir. Bu kelime Orhun Abidelerinde de yine bu şekilde geçer¹¹³. Bunun yanında Divanü Lûgat-it-Türk'te de kışlamak ile ilgili terimler geçmektedir. “Er evinde kışladı.”¹¹⁴ yani adam evinde kışladı (kışlar-kışlamak) manasında kullanılmış, “Beg kendde kışladı.”¹¹⁵ Kışlaglandı: “Ol bu yeriğ kışlaglandı. O, bu yeri kışlak edindi ve orada kışladı.”, (kışlaglanıur – kışlaglanmak)¹¹⁶ gibi. “Kışlak” kelimesi aynı şekilde Osmanlı döneminde de geçmiş¹¹⁷. Hatta bu dönemde kışlaklardan kışlakiyye¹¹⁸, yaylaklardan ise yaylakiyye¹¹⁹ diye vergi alınmıştır.

Bozkırdaki hayvan besleyicisi için uygun kış ve yaz konağı önemlidir. Zira gelişigüzel herhangi bir yer mevsimleri geçirmeye elverişli olmayabilir. İlkbahar ve sonbahar nerede olsa geçirilebilir. Hayvanlar ilkbaharda beslenecek otu ve suyu her yerde buldukları gibi sonbaharda da yağın yağmurlar dolayısıyla yeteri kadar taze ot biter. Kış ve yazın bulunması gerekli yerin kesin şartları vardır. Bunlara uyulmazsa hayvanlar telef olur. Kışın mevsimin şiddetine karşı barınabilmek için, ormanlık yahut rüzgârlardan masun derin bir vadi seçmek gerekir. Aynı zamanda burasının ağaç ve meralarının bol, karı az tutan bir yer olması şarttır. Yazın ise bunun aksine sulak ve aynı zamanda açık bir yer olması tercih edilir. Bunun için göllerin, ırmakların kenarlarında ve haşerattan masun olan yerler elverişlidir¹²⁰.

Kış konağında nisan ortalarına kadar kalınır. Sonra birden acele çadırlar derlenip toplanır ve tedricen sürülerle yaz ortası otlaklar istikametine gidilir. Ağustos ortasında

---

112 Artıkbayev, *Avrasya Göçebeleri*, s. 144-145

113 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1991, c. I, s. 10

114 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 299

115 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 22

116 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 273

117 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, c. II, s. 275

118 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, c. II, s. 612

119 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, c. II, s. 612

120 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 49

kış konaklama yerine (kışlaklara) dönüş başlar. Gittikçe hızını arttırarak kasım ortalarında eski yerlerine ulaşmış olurlardı¹²¹.

Yazlık otlaklar bütün oymağın müşterek malı olduğu hâlde kışlık konaklar ferdi mülk sayılır. En çok kavgalar iyi kışlık konak seçme yüzünden çıkardı¹²².

Yazlıktan kışlığa dönüş belli kurallar dahilinde yapılır ve kendine has bir serenomisi vardır. Moğollar, güneş yönünü çok önemser. Bu yüzden çadırı sol tarafından başlayarak indirir. Yani kapının sağ tarafından başlar, evin kapısı güneye bakar, yurtlardaki (çadır) açık delik, yurt'un üstünde duman çıkması için bırakılmıştır, en üstteki pencereye 'toon' denir. Toon taşınacağı yöne doğru indirilir. Fakat her şey yüklenmeden toon evin eski çemberinden dışarıya çıkartılmaz. Ayrıca evin ocağı olan 3 taşın en öndekini taşınacak yöne doğru hareket ettirir. Böylelikle ilk hareket eden evin ocağı oluyor. Yani taşınacağı yönü o taşın düzeltereğine inandıkları için bu geleneği mutlaka yerine getirirler. Sonunda eşyalarını yükleyerek yurdun alanını iyice temizler, öyle bırakırlar. Ayrıca yangın önlemi olarak kül toprakla üzerine taş koyulur. Hatta küllerin arasına ıslak ot örerek bırakırlar ki yangın çıktığı takdirde böylece ıslanması sağlanır. Göçerken en güzel kıyafetlerini giyerlerdi¹²³.

Göç kervanı kalkarken en önde gidecek hanım ilk önce giyinir. Bu arada evin reisi hanımının bineceği at ya da deveyi hazırlayıp eğer takımını koyar. Evin hanımı kervanın ilk devesinin ipinden tutar, eski yurt alanını güneş yönüne doğru dönecek şekilde yürüyerek gider ve o yöne gelince bineğine biner. Kervan hareket ederken evin reisi, yurt alanındaki kendi oturduğu yerde en güzel kıyafetini giyip atına biner, kervanın arkasından gider. At ve diğer hayvanlarını bağlamak için diktikleri direklerin deliğine tezek veya toprak doldurur. Kervanın en önünde gidecek atın yelesini keser. Eşyaları yüklerken yurdun (çadır) alanına hayvan sokulmaz, yükün yıkılacağına işaret olarak görülürdü¹²⁴.

At sürüsü kervanın önünde, yani en önde gider. Böylelikle kervan rahatsız edilmemiş olur. Evin reisi, kervanın sonunda gider. Onun görevi yük dengesini kaybederse veya düşerse düzeltmektir. Küçükbaş hayvanlar kervanı takip eder. Onları da yaşlılar ve çocuklar kontrol eder. Kervan yükünün de sırası vardır. İlk önce küçük çocukların develeri, sonra yurt ile eşyalar ve en sonunda süt ürünleri yani yazlık gıdalar.

121 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 49

122 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 49

123 D. Batnasan, *Negdelçdiin Nuudel Suudlin Aarim Asuudal*, Ulanbator 1972, s. 13-14

124 H. Sampildendev, *Malçin Ardiin Zan Uiliin Asuudal*, Ulanbator 1978, s. 66

Taşınılacak günün sabahı evin hanımı erkenden kalkarak inekleri ile diğer hayvanlarını sağar, bereketini veren memlekete şükredip süt döker (9 delikli kaşıkla göğe doğru her yöne fırlatır). Sonra sabah kahvaltısını yapıp yola koyulurlardı¹²⁵.

Kışlaklarına ulaştıklarında da şu duayı ederlerdi:

İki memleketimin ortasında oturan

Altın işaretim

On üç tepem (ovoo)

Altın şişged memleketine

Aşırı mücadele ederek

İnsan ile hayvanların geldi.

On üç tepeme selamlar olsun... denir.

Sonbaharlık ve kışlıklara göçederken

İki memleketimin altın işaretim

Ala şişged memleketimize gidip

Hayvanlarımız da biz de güzel yaz geçirdik.

Kışlığımıza doğru geldik.

İyi bir kış geçirip

Yağlı sağlıklı geri dönelim.

İki memleketimin işareti olan

On üç tepem.¹²⁶

Oymağın bir kısım halkı, bilhassa kadınlar, ihtiyarlar, bazı sanatkârlar ve esirler, yazın da kışlakta kalarak çiftçilikle meşgul olmuşlardı¹²⁷. Kaşgarlı bunlar için “yazadı” ifadesini kullanır. “Er kışlagda yazadı.” yani “Adam baharı kışlakta geçirdi.” manasında kullanmıştır¹²⁸. İleride de bahsedileceği gibi tarım, Göçebe Türklerin birinci işi olmamıştır. Hayvanlarına yetecek ve gündelik işlerinde kullanacak kadar, bakımı uzun zaman gerektirmeyen tarımla meşgul olmuşlardır.

---

125 Sampildendev, *Malçin*, s. 66

126 S. Badamhatan, *Huvsগুলিin Darhan Yastan*, Ulanbator 1965, s. 42-45

127 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 50

128 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 88

A. Kışlak Olarak Seçilen Mekanlar ve Özellikleri

Kışlak ile ilgili ilk bilgilerimiz eski Türk destanlarına kadar uzanır. Oğuzname'ye göre Bozokların ve Üçokların yaylak ve kışlakları vardır. Buna göre Bozokların yaylağı Sayram¹²⁹ ve Kazgard¹³⁰ dağlarından başlayıp Karabah denilen yere kadar olan yöre; kışlakları ise Porsuk¹³¹ ve Aktağ çevresiydi. Üçokların yaylağı; Kürtak¹³², Kuşluk ve Bozyaka'dan Almalık'ın¹³³ Akdağı'na kadar uzanan yerler; kışlakları da; Tengri Kaluk (?) gibi yöreler idi¹³⁴. Adı geçen yerlerin Aral Gölü'nün kuzeyinde ve doğusunda ve yine bir kısım yerlerin Balkaş Gölü çevresinde bulunması hayli dikkat çekici olup, ilk Türk ata yurdunun hudutlarının belirlenmesinde de önemli bir unsur teşkil eder.

Yine Dede Korkut Destanı'nda da beylerden her birinin bir boyu vardı. Bey, boyu ile birlikte yurdunun dağlarında (karşı yatan Karadağ cümlesinde olduğu gibi) yaylamakta; ırmak, çay ve dere boyu gibi engin ve alçak yerlerde de kışlamaktaydı¹³⁵.

Yine Doğu Oğuzları, Altay Dağlarının bilhassa kuzeylerindeki çok kar düşmeyen yerleri kışlak olarak kullanırlardı. Bu yerlerin de bilhassa güney yamaçlarını tercih ederlerdi. Zira bu yerler daha fazla güneş alırdı ve bu yüzden de otları daha gürdü. Yine bu yerlere daha az kar yağdığı için otlar karlarla örtülmez ve bu otlara ulaşmak daha kolay olurdu¹³⁶.

Yazın boy beylerinin idaresi altındaki yaylalarda göçebe hayatı yaşayan Türkmenler, kış mevsiminin güçlüklerini karşılamak için daha aşağıya inerler ve buralarda da ırmak kenarına yerleşirlerdi. Nitekim biz Çin kaynaklarından Kırgızların da kışlak seçerken nehirleri takip ettiklerini biliyoruz¹³⁷. Kışı geçirmek için dağların güney etekleri, nehirlerin derin vadileri ve ormanların kenarları tercih edilmekteydi.

---

129 Sayram; Meşhur İsficab şehrinin Türkçe adıdır. Şehrin bu Türkçe adı ilk defa Kaşgarlı'da görülür. Bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s. 82

"İsbicab" dahi denen "Beyza" şehrinin adıdır. Bu şehre "Saryam" dahi denir. Bugünkü "Çimkend" in adıdır. Bkz. *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 176

130 Kazgard Dağları; Seyhun Nehri boylarında bugünkü Taşkent'in kuzeyindeki dağ silsilesi, Bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Harita.

131 Porsuk; Aral Gölü'nün kuzeyindeki geniş bir havzanın adıdır, Bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Harita.

132 Kürtak; Bugünkü Kazakistan topraklarında yer almakta olup Balkaş Gölü'nün kuzeyindedir. Bkz. Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 18

133 Almalık; Balkaş Gölü'nün güneydoğusunda, İli Irmağı'nın kenarındadır. Bkz. F. Sümer *Eski Türklerde Şehircilik*, Harita.

134 Faruk, Sümer, "Oğuzlara ait Destani Mahiyetteki Eserler 1, Reşidüddin'in Oğuznamesi", *AÜDTCFD*, XII/ 3-4 (1959), s. 366-367

135 Faruk Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul 1997, s. 170

136 Ögel, *Kültür Tarihine Giriş*, s. 10

137 Ahmet Taşağıl, 'Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar', *TDA*, (1996), s. 135

Böyle yerlere koy ve kuytu yerler denilmekteydi¹³⁸. Göçebe Türklerin kendi kışlaklarında eğer normalin üzerinde bir soğuk varsa ve bu soğuk, insanların ve hayvanların hayatlarını tehdit ediyorsa, komşularının kışlaklarına sığındıkları olurdu. Mesela, Kimekler kışın sert geçmesi ve hayvanlarının kırılması durumunda Oğuzların kışlaklarına göçerlerdi¹³⁹. Kaşgarlı kışın soğukta hayvanları öldüren felaketi “yut”¹⁴⁰ olarak tanımlamıştır. Yine “Kadh”¹⁴¹ kelimesini de insan öldüren bora, tipi manasında kullanmıştır. Bu sözden alınarak “Kadh boldı.” denir ki, “Tipi oldu.” demektir. Bu, ancak yaz ve kış dağlarda, kışın ovalarda olur. Bu durumu aşağıdaki dörtlülle görebiliriz;

Keldi esin esneyü

Kadhka tükel üsneyü

Kirdi budhun kasnayu

Kara bulıt kökreşür

“Rüzgâr eserek geldi; büsbütün tipeye benziyordu. Halk titreşiyordu. Kara bulut kukreşir”¹⁴².

Eski Türklerde kışlak denilince akla sadece, kış mevsiminde hayvan otlatmaya müsait olan yerler gelmemelidir. Kışlaktan kasıt, bazen bir vadi, bazen bir köy ve bazen de bir şehir olmuştur¹⁴³. Mesela IX. yüzyıl Müslüman coğrafyacılarından İbn Rüste, el-A'lak el-nefise adlı eserinde Hazarların Sarışeğen ve Hanbalığ adlı iki büyük şehri kışlak olarak kullandıklarını, bahar gelince de kırlara çıkarak burada kaldıklarını söyler¹⁴⁴. Yine şehir çevresine yakın yerlerde de göçebelerin kışladıkları olurdu. Buralarda yerleşen göçebeler, yakınlarında bulunan şehirlerin de tesiriyle çok daha kolay bir şekilde yerleşik hayata geçiyorlardı. Kuzey Harezm’de yerleşen Özbekler ile bunların yanı sıra Kanglı ve Karluk Türklerinin önemli bir kısmı bu yolla yerleşik hayata geçmişlerdi¹⁴⁵. Yine sahipleri belli olan kışlakların zamanla köylere ve şehirlere döndüğü de olurdu¹⁴⁶.

---

138 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 65, 106, 142

139 İbn Fazlan, *Seyhatname*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 101

140 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 142

141 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 147

142 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 147

143 Ögel, *Kültür Tarihine Giriş*, s. 39

144 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 36

145 Ögel, *Kültür Tarihine Giriş*, s. 43

146 Ögel, *Kültür Tarihine Giriş*, s. 3

B. Kışlak Olarak Seçilen Mahal ve Şehirler

Göçebe Türk devletlerinin hangi yörelerde kışladıkları ile ilgili bilinen malumat şu şekildedir:

Asya Hunlarında Mete zamanında Ongın Irmağı üzerinde devletin kışlağı vardı. Bu kışlak Lung - Ç'eng denilen bir yerdeydi ki bazı araştırmacılar bu yeri Göktürkler zamanında ki Karakum şehri ile aynileştirirler¹⁴⁷.

Göktürkler, Ötüken yöresini hem yaylak hem de kışlak olarak kullanmışlardır. Zira, 1909'da Finli ilim adamı Rarnsted'in Moğolistandaki Şine - Usu Gölü yakınlarında bulunduğu ve bu gölle aynı adı taşıyan Şine - Usu Yazıtlarına göre Uygur Kağanı Moyen - Çur, Ötüken'i hem yaylak hem de kışlak olarak kullandığını zikreder¹⁴⁸. Kitabelere göre 750 yılında (Bars Yılı) Moyen - Çur "Çik" adlı bir kavmin üzerine yürümüş ve onları yendikten sonra Ötüken'de yaylamıştır¹⁴⁹. Yine Moyen - Çur, Tatarlara karşı düzenlediği bir sefer sonrası Ötüken'de kışladığını söyler. İkinci Tatar seferini müteakiben de bu defa Ötüken havalisini tekrar yaylak olarak kullanmıştır¹⁵⁰. Görüldüğü üzere Ötüken, Göktürkler için hem bir yaylak hem de kışlaktı. "El tutsık yir Ötüken yış ermiş." (Vatan olacak yer Ötüken ormanı imiş.)¹⁵¹.

Yine Batı Göktürkleri Isıg Göl ve çevresini, Doğu Göktürkleri de Kuça bölgesini kışlak olarak kullanıyorlardı¹⁵². İstemi Yabgu'nun Tokmak civarında da bir kışlağı bulunmaktaydı¹⁵³.

Hazarların kışlağı İslam coğrafyacılardan Mervezi'ye göre, başşehirleri olan Sarışeğen ve Hanbalıg şehirleridir¹⁵⁴.

Türgişler de VIII. yüzyılda Süyab ve Taraz (Talas) bölgesinde kışlıyordu¹⁵⁵. Vaktiyle Batı Göktürklerin kışlağı olan Tokmak, Türğişler'in başka bir kışlağıydı¹⁵⁶.

Uygurların kışlağı Yukarı Orhun Nehri'nin sol kıyısında yer alan Ordu - Balıg şehri idi. Bu şehir aynı zaman da önemli ticaret yollarının da üzerindeydi¹⁵⁷.

---

147 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 309

148 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 163

149 Orkun, *Türk Yazıtları*, s. 174

150 Orkun, *Türk Yazıtları*, s. 170

151 Emel Esin, "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", *Atsız Armağanı*, İstanbul (1976), s. 147

152 Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s. 11

153 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, Ankara 1968, s. 66

154 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 36

155 Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Önsöz Kısmı VIII

156 Edouard Chavannes, *Document Surlés Tou-Kiue occidentaux*, Paris 1941, s. 85

157 Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 29

Karluklar, bir zamanlar Türkişlerin kışlak olarak kullandığı Taraz (Talas) şehrinden başka bu şehrin 5 konak doğusundaki Külan ve Isıg Göl kıyısındaki Barsagan bölgelerini de kışlak olarak kullanıyorlardı¹⁵⁸.

Karahanlılar zamanında Türklere şehircilik çok önemli bir noktaya geldiğinden kışlaklar da çoktur. Bunların en önemlileri; Balasagun, Kaşgar, Özkend ve Taşkend idi¹⁵⁹. Mes'udi'ye göre Ak İrtiş Nehri'nin etrafında da Kimakların ve Oğuzların kışlak ve yaylakları vardır¹⁶⁰.

C. Kışlaklarda Geçen Siyasi ve Askeri Olaylar

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi göçebe Türklere hayatında nehir kıyıları mühim rol oynuyordu. Zira göçebe Türkmenler hem kendileri hem de hayvanları için taze suya her zaman ihtiyaç duyuyorlardı.

Yine göçebeler, bu sert iklimi en az zararla atlatmak için başlıca obalarla da bir arada yaşama ve bu sayede çıkabilecek olası tehlikeleri birleşik bir kuvvetle karşılama yoluna gitmişlerdir. Böyle bir birleşme hem iktisadi gücü hem de askeri gücü beraberinde getiriyordu. Step yaşamı ve göçebe toplulukları üzerindeki araştırmalarıyla tanınan J. Deer, bu birlikteliğin göçebe devletlerin ve imparatorlukların kuruluşunda nasıl etkili olduğunu dilimize "İstep Kültürü" adı ile çevrilen makalesinde uzun uzadıya anlatır¹⁶¹. Deer'e göre: Kısaca, kışlaklarda birçok göçebe boyu kışlamaya münasip dar bir arazi parçasını müşterek kullanır. Bu kullanımlar sırasında belki kabile asabiyetinin de tesiriyle sık sık kavgalar olurdu. İlk zamanlar bazı nüfuzlu boy beyleri bu kavgalarda hakemlik rolü oynayarak diğer boylar üzerinde bir tahakküm kurardı. Daha sonra nüfuzu en güçlü olan boy beyi, diğer boylar üzerinde tam bir güç elde ederdi. Bu gücü birkaç sene aynı kışlak bölgesinde kullanmayı başaran bey daha sonra gücünü yaylağa da teşmil ederdi. Böylece kışlak müessesesi vesilesiyle göçebe ve savaşçı bir topluluğun devletleşmesi yolunda ilk adımlar atılırdı¹⁶².

Yukarıdaki görüşe uygun düşen olaylardan birini İbn Fazlan kendi seyahatnamesinde bize şu şekilde zikreder: Abbasi halifesinin yeni Müslüman olan Bulgar Hakamı'na gönderdiği elçilik heyetinde bulunmaktaydı. İbn Fazlan; Bulgar

158 Sümer, *Eski Türklere Şehircilik*, s. 59

159 Sümer, *Eski Türklere Şehircilik*, s. 81-83

160 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 56

161 Jozef Deer, "İstep Kültürü", *AÜDTCFD*, XII/1-2 (1954)

162 Deer, "İstep Kültürü", s. 162-164

Hakanı'nın kışlamak maksadıyla kışlağına gitmeye karar verdiğini ve kendisiyle beraber gelmeleri içinde "Suvar"¹⁶³ denilen bir kabileye haber gönderdi.

Bu emir karşısında Suvarlar ikiye ayrılır. Bir kısmı Bulgar Hakanı'nın davetine icabet etmeyi kabul ederken, diğer bir grup buna karşı çıkar. Bunun üzerine Bulgar Hakanı: "Allah beni İslamiyet'le ve halifenin devletine mensubiyetle takviye etti. Kim sözümü tutmazsa onun karşısına kılıçla çıkarım." dedi. Bu tehdit üzerine Suvarlar, Bulgar Hakanı ile göç etmeye yanaştılar¹⁶⁴. Görülüyor ki Bulgar Hakanı, Suvarlar üzerindeki nüfuzunun bir şekilde de olsa sarsılmasına kızmış ve kışlama hususunda emirlerini tartışan Suvarların üzerine gerekirse kılıçla yürüme kararını kesin bir dille ifade etmiştir.

Kışlak müessesesinin içtimai hayata tesirleri üzerinde görüş ileri süren diğer bir ilim adamı da W. Eberhard'dır. Ona göre; kışın zor mevsim şartları altında yaşayan göçebe Türkler bilhassa kışın uzun sürdüğü ve kıtlığın olduğu dönemlerde yerleşik hayatta bulunan komşularının yiyecek stoklarına saldırarak bu stokları yağma ederlerdi. Şu hâlde, kışlaklardaki göçebe ile yerleşik çiftçiler arasında bir rekabetin varlığını da görmüş oluruz. Öte yandan çiftçinin göçebe ile rekabete giriştiği diğer bir alan da topraklardır. Yani göçebe, çiftçinin ürününe göz dikerken; çiftçi de göçebenin kışlak ve yaylak olarak kullandığı arazileri ele geçirme peşindedir. Zamanla, hasmane olan bu münasebet, bazı yerlerde dostane bir hâl almış ve iki grup arasında ticaretin gelişimini sağlamıştır. Zamanla yerleşikler fazla olan ürünlerini göçebelere vermeye ve bunların yerine devrin en büyük harp silahı olan atı almaya başlamışlardır. Ayrıca deri, maden ve elbise gibi göçebelerin ürettiği diğer mamüller de bu yolla yerleşiklerin istifadesine sunulmuştu¹⁶⁵.

---

163 Zeki Velidi Togan bunların Çuvaşlar olabileceğini söyler ki, bunu İbn Fazlan Seyahatnamesi'ni Türkçe'ye çeviren Ramazan Şeşen nakleder.

164 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 60-61

165 W. Eberhard, "Eski Türklerin Ekonomisi Hakkında İncelemeler", *Bellekten*, IX/36 (1945), s. 485

D. Kışlakta Hayvancılık

Göçebe Türk ekonomisinin esasını hiç şüphe yok ki her devirde olduğu gibi VIII. ile XI. yüzyıllar arasında da hayvancılık teşkil ediyordu. Göçebe hayatına esasen en uygun meslekte çobanlık ve hayvan besiciliğidir¹⁶⁶. Kaynakların çoğuna göre de Türklerin ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu¹⁶⁷.

Göçebe Türkler, yaşadıkları yer ve iklim şartlarına göre oranı değişen miktarlarda çeşitli hayvanlar beslerlerdi. Bu hayvanlar arasında hiç şüphesiz at ve koyun başı çekmekteydi¹⁶⁸. Bu hayvanların hareket kabiliyetleri büyükbaş hayvanlara göre daha seri olduğu için bu tercih pek yerindedir. Zira, seri hareketin göçebeler açısından hayati ehemmiyeti vardır. Koyunun yerini, dağlık ve engebeli arazide keçinin aldığı da olurdu¹⁶⁹. Bunun haricinde pek yaygın olmamakla beraber bazı bölgelerde deve de besleniyordu¹⁷⁰. Yine göçebelerin daimi kışlaklarında günlük işlerinde uğraşırken öküz, manda, sığır ve katır gibi hayvanlardan da istifade ettiklerini biliyoruz¹⁷¹. Bu hayvanlar aynı zamanda yaylaklara çıkarken ya da kışlaklara inerken kağınlara koşularak yük taşımak içinde kullanılıyordu.

Göçebe Türklerin yetiştirdiği hayvanlar arasında, hakkında en sık bilgiye rastlanan hiç şüphesiz göçebenin yareni olan “at”tır¹⁷². Kaşgarlı eserinde çok sık olarak bahsetmektedir:

Yund: At. Bu, cins ismidir. Bir ve birçok ata söylenir¹⁷³.

El: Atı anlatır bir isimdir. Çünkü at, Türk’ün kanadıdır. Atlara bakan seyise “el başı” derler , “vilayetin başı” demektir; bununla ata bakan kimse murad edilir¹⁷⁴.

Yaşlı olduğundan ötürü yük vurulmayan, başıboş bırakılıp salıverilen atlara “adhma”¹⁷⁵ Yaban aygırı ile evcil kısraktan olan ata “arkun”¹⁷⁶

Boyu kısa sırtı geniş olan at “bulak at”¹⁷⁷

Al at “çilgü at”¹⁷⁸

166 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 304

167 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 22, 65, 68, 82, 93, 101, 102, 213

168 Cevat Hey’et, *Türkler’in Tarih ve Kültürüne Bakış*, Ankara 1996, s. 62

169 Wilhelm Radloff, *Sibirya ‘dan*, Çev. Ahmet Temir, İstanbul 1954, s. 470

170 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 37

171 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 23

172 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 16, 34, 53, 80, 104, 115, 123, 147, 178, 184, 201, 203, 206, 225, 244, 255, 273, 275, 276, 278, 285, 289, 292, 296, 297, 300, 322, 324, 326, 329, 338, 343, 361, 363, 390, 395, 406, 417, 426, 427, 430, 436, 446, 458, 461, 470, 472, 481, 483, 491, 507, 513

173 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 3

174 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 48

175 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 129

176 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 107

177 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 379

Kutlu ve mübarek olan, yük vurulmayıp başıboş bırakılan ata “ıdhuk”¹⁷⁹
Binek sahibi olana “kanatlanmak”¹⁸⁰ denmiştir.
Yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan ata “kaşga at”¹⁸¹
Boz ile kır arasında olan ata “kızgul at”¹⁸²
Atın tayına “kulun”¹⁸³
Koşu ve benzerlerinde ileri giden başka atları geçen ata “ozuk at”¹⁸⁴
Doru renkli ata “toruk at”¹⁸⁵
Haşarı atlar için “tosun”¹⁸⁶
Koşucu yüğrük at için “yügürgen”¹⁸⁷
Atların ahırını için “aran”¹⁸⁸
Ata binmek için “atlanmak”¹⁸⁹
At ortaya konarak bahse girmeye “atlaşmak”¹⁹⁰
Kısrak at “bi”¹⁹¹
Atın göğsünde çıkan hastalığa “cılday”¹⁹²
Atları gayrete getirmek ve sıkıştırmak için söylenen söze “eç eç”¹⁹³ ya da “heç
heç”¹⁹⁴
At gübresine de “komuk”¹⁹⁵ ya da “yundak”¹⁹⁶
Atın derisine de “kön”¹⁹⁷
Hususi ata “özlük”¹⁹⁸
Atın yularına da “yular”¹⁹⁹ denmiştir.

---

178 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 430

179 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 65

180 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 267

181 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 426

182 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 483

183 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 215, 404, c. II, s. 90, c. III, s.92

184 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 66

185 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 373, 338

186 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 30, c. III s. 429

187 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 54

188 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 76

189 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 255, 256, 285, 353

190 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 114,226

191 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 88, 206, 310

192 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 240

193 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 282

194 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 321

195 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 383

196 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 44, 168

197 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 140, 335, 353, 425

198 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 438

199 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 9, 28

Göçebe Türkler tarafından çok eski tarihlerden itibaren yetiştirilen at, tarihin seyrine de doğrudan tesirlerde bulunmuştur. Atın ehlileştirilmesi hesaba katılmaksızın Eski Çağ ve Orta Çağ'daki kavim göçlerini ve hususiyetle Türk göçlerini açıklamak tahayyül dahi edilemez²⁰⁰. Çinliler de Türklerden bahsederken “Hayatları atlarına bağlıdır.” derler.²⁰¹

At, Oğuz ve Türkmen göçebe yaşamlarında önemli bir yer tutmaktaydı. İbn Fazlan, X. yüzyılda Oğuzların büyük yıllık sürülerinin bulunduğunu belirtiyor. Beyhaki de, XI. yüzyılda Türkmenlerin sahip olduğu büyük yıllık sürülerine dikkat çekmektedir²⁰². Mesudi de Oğuz hükümdarını atların hükümdarı olarak anmakta ve onun atından daha çok atı olan hükümdar olmadığından bahsetmektedir²⁰³. Oğuz göçebelerinin besledikleri atlar, muhtemelen kısa boylu bozkır cinsiydi²⁰⁴.

Bu at cinsinin izlerine, Orta Asya'da ortaya çıkarılan Türk kurgan ve mezarlıklarında rastlanmaktadır. VII. yüzyıldan itibaren Kazakistan bozkırlarında iri gövdeli, iri kafalı, kısa boylu, cidavlı, besili ve uzun boyunlu at sürülerinin beslendiği bilinmektedir. Türk atları, yerel iklim şartlarına iyi uyum sağlamaktaydı ve bütün yıl boyunca her çeşit otlak arazide beslenmeye uygundu. Bozkır Türk atlarının bol sütlü, et ve yağ bakımından zengin olması dikkate değer bir durumdur. Bu yüzden göçebe Türkler, at etini, koyun ve inek etine tercih ediyorlardı. Türk atları, yapı olarak sade, dayanıklılık bakımından ise uzak mesafelere hızlı koşması gibi özellikleri ile dikkat çekiyordu. Türkler, atlarını açık havada tutarlar, soğuk ve sıcağa karşı korumazlardı. Atlar, saldırılarda, savaşlarda ve avlarda kullanılırdı. Muhtemelen bozkır cinsi Oğuz atları da bu özelliklere sahipti²⁰⁵.

Tetkik edilen dönemde, Oğuz ve Türkmen göçebeleri, zayıf ve güzel cins atlarda beslemekteydiler. Uzun boylu, küçük ve ince bacaklı atları, erken dönem Türk kurganlarından tanıyoruz. Tarihi kroniklerde, XI. yüzyıl Türkmen boylarında “Huttel” cinsi atların yetiştirildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bu atlar, güzel dış görünüşü, zarafetleri ve hızlı koşmalarıyla dikkat çekmektedirler. Huttel atlarının “yabani deniz

---

200 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 6, 51

201 Emel Esin, “Türk Sanatında At”, *Türkler*, çev. B. Bektaş, İ.Özçelik, Ankara 2002, c. IV s. 125

202 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 135

203 Mesudi, *Muruc ez-Zehap*, s. 61

204 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 135

205 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 136

aygırı” cinsinden geldiği anlaşılmaktadır. Bu eski rivayetler, hâlâ Türkmen epik hikâyelerinde ve halk masallarında yerini korumaktadır²⁰⁶.

XI-XII. yüzyıl kaynaklarında Selçuklu boylarının kullandıkları binek atları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynakların rivayetlerine göre, Selçuklu savaş atları, sert tırnakları, tıpkı uçan kartal gibi çevik ve hızlı hareketleriyle hayranlık uyandırıyorlardı. Oğuz ve Türkmenler, bu atlara “yuğruk at” veya “çapar” diyorlardı. Türkmen atları, cüsse ve cins bakımından farklı oldukları için, çok yüksek değere satılıyordu. Selçuklu dönemi divan şiirinde, bu atların koşusunu “rüzgâr hızı” ve “deniz dalgalanması” gibi tasvirlerle şiirlerine aktarmışlardı²⁰⁷. Türklerde at o kadar çoktu ki diğer boylarla karışmaması için atlar dağ’lanırdı²⁰⁸. Kaşgarlı bu kelimeyi açıklarken “Farslılar bu kelimeyi Türklerden almıştır, çünkü Türklerde olduğu gibi, onlarda sürü bulunmaz ki dillerinde böyle bir kelime bulunabilsin. Hâlbuki ben bu kelimeyi İslam sınırlarında dahi işittim.” der²⁰⁹.

Türk edebiyatında ve atasözlerinde de at geniş yer tutar. Bunlardan bazıları: “Ata binersen Allah’ı, inersen atı unutma.”; “Ata eyer gerek, eyere er gerek”. “Ata arpa, yiğite pilav”. “At, adımına göre değil, adamına göre yürür”. “Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli”. “At binenin, kılıç kuşananın”. “Atına bakan, ardına bakmaz”. “Atlıya saat olmaz”. “At sahibine göre eşer”. “At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır”. “At yiğidin yoldaşdır”.²¹⁰

At bir kült ve geleneğin devamı olarak Türkmen atasözlerinde de geniş yer tutar:

“At ağman yerde toy bolar.” (At anılan yerde düğün olur.)

“At aylanıp gazığını tapar, suv aylanıp resini.” (At döner kazığını bulur, su döner yolunu.)

“At alsan yorga bilen yörüş al, ayal alsan akıl bilen huş al.” (At alırsan tırıs al, hanım alırsan akıllı ve şuurlu al.)

“At gılığına eyesi yetik.” (Atın huyu, suyu sahibine benzer.)

“At dostu ata dostu.” (At dostu baba dostu.)

“Atda ayak bolsa, özge sın bolmaz.” (Atta ayak varsa başka bir şeye bakılmaz.)

“Atı barın ganatı bar.” (Atı olanın kanatı var.)

---

206 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 136

207 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 137

208 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 153

209 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 153

210 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1988, s. 157-164

“At toynağına at çıdar.” (At çiftesine at tahammül eder.)

“Bedev çul içinde, gövher kül içinde.” (Bedev çul içinde, cevher kül içinde.)

“Tur da atanı gör, atandan son atını.” (Sabah kalk babanı gör, babandan sonra atını.).²¹¹

Türkmen kültürünün önemli kaynaklarından olan Dede Korkut Hikayelerinde “at-insan” ilişkisi dikkat çekicidir. Bamsı Beyrek, düşmanları tarafından esir edilir. Bamsı Beyrek’in atı Boz Aygır, sahibini sadakatle bekler. Beyrek kurtulur ve otlamakta olan atına doğru ilerler. At, sahibini tanıyarak kişner ve şaha kalkar. Bunun üzerine Bamsı Beyrek, Boz Aygır’ı şöyle över:

Açuk açuk meydana benzer senin alınçugun

İki şebçiraga benzer senin gözçugezün

İbrişime benzer senün yiliçüğün

İki koşa kardaşa benzer senün kulaçugun

Eri muradına yetürür senan arhaçugun

At dimezem sana kartaş direm kartaşumtan yiğ

Boşuma iş geldi yoldaş direm yoldaşımından yiğ

At başını yakara taddı, bir kulağın kaldırdı. Beylere karşı geldi. Beyrek atgöğsin kucakladı, iki gözün öpdü²¹².

1992 yılından bu yana her nisan ayının son pazar günü Türkmenistan’da “At Bayramı” başka bir isimle “Bedev Bayramı” olarak kutlanır. Hatta atlarla ilgilenen bir At Bakanlığı mevcuttur.

Atın rüyada görülmesi de göçebe Türkler arasında hayır ve berekete yorulurdu. Rüyada “al at” görmek ömür uzunluğuna, “yağız at” görmek devlete ermeye delalet ederdi²¹³.

Çeşitli Türk topluluklarında atın dinî törenlerde çok önemli rolü vardır. Örneğin Yakutlarda at kafası üzerine ant içilir. Yine Şaman törenlerinde en önemli safha at kurbanı safhasıdır. Kurban edilen atın kafatası kutsal olduğu için yere atılmaz. Bir sırtığın ucuna geçirilen kafa toprağa dikilirdi²¹⁴.

Atlar yukarıda da değindiğimiz kutsallıklarından dolayı genelde gömülürlerdi. Çürümeye ya da başka hayvanlar tarafından parçalanıp yenmeye pek bırakılmazlardı.

211 Gurbandurdu Geldiyev, *Türkmen Nakılları*, Aşgabat 2004, s. 36-38

212 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1994, s. 136

213 Orhan Şaik Gökyay, “At Üzerine”, *1. Uluslararası Türk Folklor Semineri*, Ankara 1974, s. 75

214 Gökyay, ‘At Üzerine’, s. 75

Pazırık kazılarında kuyrukları ve topuk kılları yas alameti olarak kesilerek boğazlanmış on aygıra rastlanmıştır.

At, Türklerin zaman birimine de geçmiştir. On iki yıllık Türk takviminde yıllardan birinin adı “Yunt” yani at yılıdır²¹⁵.

At, ona güç veren besinlerle beraber anılmıştır. Göçebe Türklerden bahseden kaynakların arpa, buğday gibi hayvan yemi olarak kullanılan bitkileri zikretmesi de oldukça manidardır²¹⁶.

Hiçbir şey attan daha hızlı değildi. Savaşmalarına ve yer değiştirmelerine imkân veren attı. Duydukları saygıdan ötürü atlara eşya yüklemelerdi. Yeni otlaklar bulmak için göç ettiklerinde acele etmenin bir anlamı yoktu. Koyun son derece yavaş bir hayvandı²¹⁷.

Atın yanı sıra koyun²¹⁸, *da* iktisadi hayattaki en önemli hayvanlardan biriydi. Kaşgarlı attan sonra koyuna da eserinde genişçe yer vermiştir:

Taze ve semiz kuzu için “baklan kuzu”²¹⁹

İlk doğan kuzu için “baldır kuzu”²²⁰

Kuzu için “kuzı”²²¹

Dişi koyun için “sağlık”²²²

Koyun melemesi “be”²²³ ve “belemek”²²⁴

Koyun ağıllarında toplanıp kurutularak kışın yakmak için kullanılan tezeğe “çalma”²²⁵

Koyun pisliğine de “in”²²⁶ denmiştir.

Dört yaşını geçen koyunlar içinde “man yaşlıg koy”²²⁷ ifadesi kullanılmıştır.

Manas Destanı’nda da koyun ile ilgili bazı bilgiler geçmektedir. Tutkuy (kuzulamak üzere olan koyun), toktu (hiç doğum yapmamış koyun), tel kuzu (yabancı

---

215 Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, s. 25

216 Naciye Yıldız, *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespitler ve Tahliller*, Ankara 1995, s. 534

217 Roux, *Orta Asya*, s. 49

218 *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, s. 31, 173, 193, 199, 215, 263, 264, 284, 295, 306, 317, 326, 346, 387, 389, 392,

411, 426, 472, 483 c. II, s. 14, 15, 27, 50, 76, 90, 118, 142, 152, 184, 185, 237, 238, 310,

330, 355, 359, c. III, s. 5, 60, 88, 95, 122, 126, 130, 132, 142, 148, 156, 157, 167, 17

219 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 444

220 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 456

221 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 7, 208, 303, 444, 520, c. II, s. 294, 310, c. III, s. 102, 224, 270, 408

222 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 471, 520, c. II, s. 22, c. III, s. 102

223 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 206

224 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 206-270

225 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 433

226 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 49

227 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 157

bir annenin emzirdiği kuzu), koçkor (damızlık koç) şeklinde koyun ve koyun cinsi hayvanlar hakkında bilgi verilmektedir²²⁸. Bununla birlikte koyunun da etinden ve sütünden yararlanıldığı, bunun haricinde yününden keçe yapımı ve yün eğirmede istifade edildiğini söyleyebiliriz.

Göçebelerin hayvancılığa dayalı ekonomisinde et ve su en önemli husustu. İbn Fazlan, Oğuzların yetiştirdikleri koyun ve koçların çok yağlı olduklarını belirtmektedir. X. yüzyılda Oğuzeli'nden Horasan ve Maveraiünnehir'e getirilen koyunlar en iyisi olarak kabul edilirdi. Bu cinsin "Karaman" olduğu aşikârdır²²⁹.

IX-XII. yüzyıllara ait kaynaklarda, bu koyun cinsine "Türki" denilmekteydi. İbn el-Fakih, Türk koyunlarının çok iri olduğunu ve kuyruklarının yerde sürüklendiğini söylemekteydi. Türki koçlara XII. yüzyılda Belh bölgesinde rastlanmaktaydı. Daha geç dönemde Ak-Koyunlu Türkmen boylarında yuvarlak ve yağlı kuyruklu koyunların varlığından bahsedilmektedir. Sunulan bilgilerden, Oğuz ve Türkmenlerin Karaman türü koyunlar beslediği ortaya çıkmaktadır²³⁰.

X-XIII. yüzyıllarda Oğuz ve Türkmenler, muhtemelen "karakul" cinsi koyun sürülerine sahiptiler. Türkistan'da güzel postları olan koyunların bulunduğu bilinmektedir. Özellikle, kuzuların siyah, kırmızı ve koyu kırmızı renklerine çok değer biçiliyordu. X. yüzyılda Harezmi çevresinde bulunan Kerder'den çok sayıda kuzu postu götürülmüştü. Arkeolojik araştırmalar, X-XI. yüzyıllarda bölge halkı ile Oğuz boyları arasında etnik ve kültürel bakımdan sıkı ilişkilerin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Buradan, Kerder'den götürülen kuzu postlarının Oğuzlara ait olduğunu tahmin edebiliriz²³¹.

Göçebelerin beslenmesinde koyunun önemli bir yeri vardı. Koyun; yünü, sütü ve eti açısından çok rağbet gören bir hayvandı. Bilhassa Turcia'da, beslenmede atın yerini koyun almıştı. Sığır, hantal ve uzun göçlere dayanamadığı için tercih edilmemekle birlikte göçebelerin sürüleri arasında sığırında var olduğunu biliyoruz. At eti ve sütünün tüketimi azalmakla birlikte tamamıyla terk edilmemişti. Bilhassa savaşçıların hareketini kısıtlamadığı için, seferlerde temel besin kaynağı olmayı sürdürmüştür. Soğuğa dayanıklı tek hörgüçlü develer ise göçebelerde yük hayvanı olarak kullanılıyordu. Keçiye gelince, Türklerin keçi yetiştiriciliğini Tibetlilerden öğrendikleri, meşhur

---

228 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 217

229 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 134

230 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 135

231 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 135

Ankara keçisinin de Yarımada'ya göçebeler tarafından getirildiği tahmin edilmektedir. Çünkü göçebelerin görgü şahidleri, Türklerin beraberinde her türlü evcil hayvanın olduğunu rivayet ederler²³².

Koyun yetiştiriciliği hakkında son olarak Asya'daki göçebe Türklerde at yetiştiriciliğinin yerini Anadolu'da tamamen koyun yetiştiriciliği almıştır diyebiliriz²³³. Bunda bilhassa İç Anadolu ve Doğu Anadolu'nun önemli bölümünde düz ovaların çok oluşu rol oynamış olmalıdır.

Oğuz ve Türkmen boyları, keçi beslemekle de meşgul olurlardı. Kaşgarlı Mahmud, Oğuz boylarına ait keçi sürülerinden söz ederken eserinde “keçi”den²³⁴ “eçkü”²³⁵ olarak bahseder. Fakat bu evcil hayvanların genelde beslenme alanı, muhtemelen ormanlık sahalar olduğu için, hayvancılığa dayalı Oğuz ekonomisinde fazla bir yer işgal etmezdi. Nitekim Orta Çağ kaynakları, Oğuz ve Türkmen boylarına ait keçi sürüleri hakkında pek fazla bir şey söylemezler²³⁶. Göçebe Türklerde coğrafi şartlara bağlı olarak yetiştirildiğini bildiğimiz diğer bir hayvan da sığırdır. Sığırın büyük ihtimalle göçebe Türklere koyundan sonra ulaşıp olabileceğini Rasonyi belirtir²³⁷.

Oğuz ve Türkmenlerin öküz ve inek beslediğini bildiren kaynaklar da mevcuttur. Muhtemelen, büyükbaş hayvanlar, her ne kadar öküzler göçebeler tarafından kağnıları çekmek için kullanılıyor ise de daha ziyade yerleşik grupların ellerinde bulunuyorlardı. Kaynaklarda, Oğuzların hangi cins inek ve öküz besledikleri konusunda herhangi bir açıklama verilmemektedir. Harezmi'nin Orta Çağ yerleşim alanlarında ele geçirilen osteolojik materyallerin incelenmesi sonucunda, beslenen ineklerin Horasan “Zebu”larından çok fazla farklı olmadıkları ortaya çıkar. Türkmenlerin besledikleri bu büyükbaş hayvanlar “turan” ve “Zebu” cinslerinin özelliklerini taşıyordu. Buradan da Türkmen boylarının, Merkezi Asya'da yaşayan büyükbaş hayvan cinsi ile yerli cinsin karışımından yeni bir cins ürettikleri anlaşılmaktadır²³⁸. Sığır²³⁹ kelimesi köken itibarıyla Türkçedir. “Sağ-mak” fiilinden gelir, sağımlık hayvan demektir²⁴⁰.

---

232 Polat, *İçtimai ve İktisadi Hayat*, s. 222

233 İlhan Şahin, “Osmanlı Anadolu GÖçebelerinin Yazılı ve Sözlü Kaynakları”, *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, (1997), s. 173

234 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 219

235 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 95,128, c. II, s. 14, 117, 266

236 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 137

237 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 52

238 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 134

239 *Divanü Lûgat-it-Türk*'de “öd” kelimesi sığır ve öküzün karşılığı olarak kullanılmıştır. *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 45, 346

240 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2006, c. III, s. 2772

Göçebe Türklerin bir kısmı sığıra kutsiyet izafe etmişlerdir. Mesela Kırgızlar, sığırdan türediklerine inanırlardı. Yine boğa ve sığır damızlık olarak yetiştiriliyorsa da göçebe Türkler arasında pek hürmet görürdü. Buna mukabil tarla sürmek için yetiştirilen sığır hakir görülürdü²⁴¹. Aynı şekilde Dede Korkut Destanı'nda yer alan Boğaçhan, yendiği boğa sayesinde bu ihtişamlı ismi almıştı. Boğa, Alpliğe giden yolda önemli bir motifti. Kendini ispat etmek isteyen, genç bir boğa ile güreşirdi²⁴². Orta Asya'da göçebe Türklerin yetiştirdiği Altay ineği ismiyle anılan bir cins sığırın 6 stoff yani 12 şarap şişesi miktarınca süt verdiğini ve bununda önemli bir miktar olduğunu W. Radloff kaydeder²⁴³. Sığırın at ve koyun bahsinde zikrettiğimiz ortak faydaları haricinde, kas gücünden de istifade edildiğini yine boynuzundan ve kemiklerinden ok ucu ile süs eşyaları yapıldığını da biliyoruz.

Göçebe Oğuz ve Türkmenlerin bir kısmı deve de beslemekteydi. Beyhaki, eserinde, Türkmenlerden deve çobanları diye bahseder. X-XII. yüzyıllardaki kaynaklarda, Oğuzlar ve Türkmenlerin çift hörgüçlü iri develer yetiştirdiklerinden söz etmektedirler. Bu develerle seyahat eden İbn Fazlan, onları "Türki" olarak adlandırır. Oğuz develeri kısa boylu olup Hazar develerinden ayrılırlardı. Çift hörgüçlü Selçuklu develeri, Arapça yazılı eserlerde 'Buhtu' olarak geçmektedirler. XII. yüzyılda beslenen bu cins develere özellikle Serahs bölgesinde rastlanılmaktadır. Atçılık ve koyunculuktan farklı olarak devecilik, kuru çöl ve bozkır iklimi ile sınırlıydı. Bundan başka deve, diğer evcil hayvanlara nazaran, daha yavaş çoğalmaktadır. Develerin üretiminde mutlaka sıcak ve kuru iklim ortamına ihtiyaç duyulmaktadır. Deve yavrularının otlak arazide soğuktan ve nemden korunması gerekiyordu. Bu yüzden Orta Çağ'da, deve besleyen Türkmen grupları, daha ziyade çölün uç noktalarına varacak uzun mesafeli göçlerle yaşamlarını sürdürüyorlardı²⁴⁴.

Göçebe Türklerde çokça olmasa da deve kullanılıyordu. Esas önemi, yük hayvanı oluşundaydı. Orta Asya'da göçebe Türklerin çift hörgüçlü deve kullandıkları ve zaman zaman spor amacıyla bunların güreştirildiğini yine Rasonyi'den öğrenmekteyiz²⁴⁵. Yine eski Türklerde besin bölümünde de belirteceğimiz gibi göçebe Türkler deve sütünden kırmızı benzeri bir içki de yapıyorlardı. Göçebe Türkler tarafından

---

241 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1995, c. II, s. 537

242 Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 538

243 Radloff, *Sibirya*, s. 292

244 Agacanov, *Oğuzlar* s. 137

245 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 284

devenin günlük hayatta kullanıldığına en güzel örnek yine Dede Korkut Hikâyeleridir. Kahramanlar, bu hikâyelerde verdikleri toylarda attan aygır, deveden buğra eti yığıyorlardı. Yine destanlarda bunun haricinde devenin nakil vasıtası olarak kullanıldığı, binit olarak ise atın zikredildiği görülür²⁴⁶. Günümüzde de Akdeniz ve Ege yöreleri deveyi, yaylak ve kışlaklarına göçerken nakil vasıtası olarak kullanır. Manas Destanı'nda devenin derisinden de istifade edildiği görülür;

“Kuran devenin derisinden, Kestiği kırbaçtan”

Mısralarında deve derisinin sosyal hayatta kullanımına dair atıf vardır. Manas Destanı'nda devenin kurbanlık olarak da kullanıldığını görmekteyiz:

“Deve anası çaringen, Çaringesi alıp gelip Hud'nın yoluna boğazlayayım.”
mısralarında olduğu gibi²⁴⁷.

Kaşgarlı'da, iğdiş edilmiş deve için “atan”²⁴⁸, deve yavrusu için “botu”²⁴⁹ ve “botuk”²⁵⁰ deveyi ıhtırmak için “çök çök”²⁵¹ sağılırken çıkan sese “çur çur”²⁵² gübresine de “mayak”²⁵³ denmiştir.

Domuz; eski Türklerin hiçbir zaman teveccüh etmediği bir hayvandır. Türkler tarih boyunca, İslam öncesi dahil hiç domuz beslemedikleri gibi, etini yemekten de hoşlanmamışlardır²⁵⁴. Göçebe Türklerin yaşadığı bölgelerde yapılan kazı çalışmaları ve Türk mitolojisinde domuzla bakış açısı bu durumu doğrular niteliktedir. Göçebe Türkler, domuzun kötü ruhlar taşıdığına ve tabiattaki kötü ruhların da domuzların vücudunu kullanarak insanlara zarar vereceklerine inanıyorlardı²⁵⁵. Buna mukabil göçebe Türklerin Orta Asya'daki komşuları Moğollar domuz besler ve etinden istifade ederlerdi²⁵⁶.

Son olarak Türklerin iki amaca yönelik köpek²⁵⁷ (it) beslediğini de biliyoruz. Göçebe Türkler ya av için ya da hayati unsurları olan hayvanlarını korumak için köpek

---

246 Sümer, *Oğuzlar*, s. 284

247 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 213

248 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 75

249 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 120, c. II, s. 341

250 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 218

251 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 334

252 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 485

253 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 167, 168

254 W.Eberhard, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *AÜDTCFD*, (1943), s. 21

255 Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 541

256 Hey'et, *Tarih ve Kültür*, s. 62

257 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 35, 116, 156, 157, 164, 178, 228, 294, 308, 336, 346, 363, 365, 375, 483, c. II, s. 7, 8, 10, 16, 24, 73, 84, 177, 221, 292, 298, 305, c. III, s. 23, 70, 73, 214, 232, 255, 262, 291, 294, 300, 324, 353, 404, 405, 410, 429

beslerlerdi. Av köpeği ve çoban köpeği pek çok göçebenin evinde bulunurdu. Kaşgarlı Mahmut; köpeği olan eve “İtliğ ev” -itli ev- diyerek bu duruma işaret eder²⁵⁸.

Orta Çağ kaynaklarında yer alan bir takım müstesna bilgiler, X-XII. yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmenlerin ekonomisinde hayvancılığın rolü hakkında belirgin görüşler ortaya koymamıza imkân sağlamaktadır. X. yüzyıl kaynakları, Oğuzların hayvanların başında meralarda konakladığını ve kışı hayvanların konakladığı ağıllarda geçirdiği hakkında bilgiler sunar. Ancak, XI-XII. yüzyıllar arasında yarı göçebe Oğuz ve Türkmen grupları, hayvan sürüleri arasında bulunan özel cinsleri korumak için etrafı çevrili ahırlar yapmışlardır. Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünde Oğuzca “goyun ağıl” diye ifade edilen etrafı çitle çevrili koyun ahırlarından bahsedilmektedir. Anlaşılan daha sonraları “ağıl”²⁵⁹ veya “ağıl” kelimesi yarı göçebe yaşama geçişte ilk basamak olmuştur²⁶⁰. Ahır için “aran”²⁶¹ ve “otluk”²⁶² ifadeleri de geçer.

XIII. yüzyıla ait lügatlarda Türkmençe “ağıldaş” sözcüğü “aynı köyden” anlamına gelmektedir. Bu da gösteriyor ki gütmeye hayvanların muhafazası ile yarı göçebe hayat tarzı arasında bir ilişki mevcuttu²⁶³.

Evcil hayvanların göçebe Türkmenler tarafından nerede barındırıldıkları konusunda akla iki ihtimal gelmektedir. Ya tüm oba sürülerini etrafı çevrili bir yerde toplu hâlde tutuyor ya da evlerinin yakınlarında bu hayvanları serbest bırakarak muhafaza ediyorlardı. Nitekim göçebe Türkmenler inekleri geri dönsün diye buzağıları anaları ile beraber otlamaya salmazlardı²⁶⁴. Bununla beraber, 1860 - 61 yılları arasında İran’da Teke Türkmenlerine esir düşen Seyyah Henri de Blocaueville’nin hatıralarından yola çıkarak bazı Türkmen gruplarının hayvanlarını yaz - kış kapılarında tuttuklarını ve kış mevsiminin sert geçmesi durumunda hayvanların telefını önlemek için evlerinin yanına çok büyük bir çukur kazdıklarını, hayvanların rüzgârdan rahatsız olmalarını önlemek için de bu çukurun bir kısmını toprakla örttüklerini de biliyoruz²⁶⁵. Kemal Güngör de, Anadolu Türkmenleri arasında bilhassa yazın yaylada sürülerin akşamüzeri güdülmeye başladığını ve gece yaylada olan hayvanın kuşluk vakti obaya döndüğünü

---

258 Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s. 292,29

259 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 65,73

260 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 138

261 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 76

262 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 98

263 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 139

264 Radloff, *Sibirya*, s. 293

265 Henri de Blocaueville, *Türkmenler Arasında* çev. Rıza Akdemir, Ankara 1986, s. 56

zikreder²⁶⁶. Bu durumda gece boyunca çobanın denetiminde olan hayvanlar, gündüzde sahiplerinin gözü önünde duruyor ve sığınak problemi de böylece halledilmiş oluyordu.

Son olarak hayvancılıkla ilgili bahsimizi; Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde hayvan yetiştiriciliği ve hayvancılık hakkında söylediği sözlerle bitirmek istiyoruz:

“Hayvan sürülerinin başında hayvan yetiştirenler durur. Bunlar doğru ve dürüst insanlardır, hiçbir gizli kapaklı tarafları yoktur. Kimseye yük olmazlar. Yiyeceği, giyeceği ve ordunun binek atı, aygırı ile yük hayvanlarını bunlar yetiştirir. Kımız, süt yahut tereyağı, yün ve yoğurt, peynir ile evin rahatını temin eden yaygı ve keçe hep bunlardan gelir. Ne isterlerse ver, ne lazım olursa al; hile bilmeyen bu zümrenin daima doğru hareket ettiğini gördüm. Bunlarda görgü veya bilgi arama, tavır ve hareketleri de serbest olur. Bunlar ile münasebetlerine dikkat et; bunlar görgüsüz, usulsüz ve kaba insanlardır.”²⁶⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere bu metin bize göçebe Türkmenlerin iktisadi faaliyetleri ve kişilikleri hakkında oldukça dikkat çekici malumatlar verir ve araştırmamızı doğrudan ilgilendirir. Aynı zamanda yerleşiklerin göçebe Türklere bakış açısı hakkında da önemli ipuçları verir.

E. Kışlakta Beslenme

Göçebe Türklerin, kışlaklarındaki beslenmenin (aş)²⁶⁸ de önemli bir bölümünü süt ürünleriyle beraber et teşkil ediyordu²⁶⁹. Kışlaklardaki yemek kültürü de kısmen et kültürüne dayalıydı. Kebaplar bu çeşitten yemeklerdi. Divanü Lâgat-it Türk'te kebab için en uygun etin kuzu ve oğlak eti olduğu zikredilir. Yine kebab yapımında bilhassa şişe et dizerek yapılan kebabın yani günümüzdeki şiş kebabın en makbul kebab olduğundan da bahsedilir²⁷⁰. Yaylakta kesilen etler yukarıda da zikrettiğimiz gibi bağırsak içine konarak yahut sucuk veya pastırma yapılarak muhafaza edilirdi. Bu şekilde muhafaza edilen bazı etlerden kışlakta çeşitli yemekler de yapılırdı. Bu yemeklerin başlıcaları şunlardır:

---

266 Kemal Güngör, *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tedkiki*, Ankara 1941, s. 45

267 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1994, s. 318-322

268 *Divanü Lâgat-it-Türk*, c. I, s. 20, 45, 75, 80, 93, 102, 156, 210, 227, 310, 318, 372, 443, 515, 516, c. II, s. 18, 73, 74, 130, 147, 158, 191, 241, 278, 299, 308, 309, III, s. 31, 37, 61, 64, 67, 116, 133, 185, 186, 249, 257, 261, 264, 270, 368, 382, 391, 397, 439

269 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 67

270 Genç, *Türk Dünyası*, s. 241

“Yörgemeç”, bu çeşit yemeklerdendir. İşkembe incecik kıyılır, bağırsağın içine konur ve kışın kızartılarak yenirdi²⁷¹.

“Soktu”, bir çeşit sucuktur. Karaciğer, et ve baharat karıştırılarak bağırsağa doldurulur. Daha sonra kışlakta yenilirdi²⁷². Ayrıca kış için herkes koyun, at, öküz etinden bol miktarda kurutma (pastırma) yapardı²⁷³.

“Toğrul” yine et ve baharatın bağırsağa doldurulmasıyla yapılan diğer bir yemektir²⁷⁴.

“Kaz”; bağırsak doldurma ile yapılan diğer bir yemek türüdür. Bilhassa Kırgız ve Kazak göçebeleri arasında yaygın olan bir yemektir. Sucuğa benzeyen bu yemek bağırsağın içine kaburga kemiği ve çeşitli baharatlarla beraber et doldurulmasıyla yapılır. Özellikle at kaburgası tercih edilirdi. Bu sucuk, bir bıçak yardımıyla kesilir ve kızartılırdı²⁷⁵.

Mahiyeti tam olarak bilinmeyen “Tutmaç”, Türklerin milli yemeği idi. Tutmaç hakkındaki en meşhur kayıt, Tuğrul Bey’in Horasan’da iken yediği badem helvası için “İyi tutmaç imiş, lakin sarımsağı eksik.” demesidir. Buradan Tutmaç’ın helva kıvamında bir yemek olduğunu ve içine sarımsak katılarak yendiğini öğreniyoruz²⁷⁶. Bu yemek hakkında Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lâgat-İt Türk’ünde geniş malumat mevcuttur. Kaşgarlı’ya göre bu yemek Zülkarneyn’in azıklarındandır. Bu yemeğin ilk yapılışını o, şu şekilde tarif eder: “Zülkarneyn, karanlıktan çıktıktan sonra maiyetindekilerle beraber, azıkları azalmış, onlar Zülkarneyn’e açlıktan yakınmışlar, Ona “Bizi aç tutma.” demişler “Yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim.” gibi sözler söylemişler. Zülkarneyn, bilginlerle konuşmuş, onlar da bu yemeği çıkarmışlardır. İş bu yemek, bedeni kuvvetlendirir, yüze kırmızılık verir. Kolaylıkla sindirilmez. Türkler bu yemeği gördükten sonra “Tutmaç” demişler ki, bunun aslı tutma aç’ tır. İki elif birden atılmıştır²⁷⁷.

Oğuzların mutfağında da öteki Türk ellerinde olduğu gibi “tutmaç” aş şüphesiz önemli bir mevkiye sahipti. Bu aş Orta Çağ Türklerinin millî yemeklerinden biridir²⁷⁸.

---

271 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 55

272 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 416

273 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 75

274 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 482

275 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 474

276 Sümer, *Oğuzlar*, s. 57

277 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 462

278 Faruk Sümer, “X. yüzyılda Oğuzlar”, *AÜDTCFD*, XVI/3-4 (1958), s. 143

Günümüzde yemek kitaplarında yaygın olarak yer almayan tutmaç Anadolu'da hâlen yapılagelen bir yemek türüdür. Kimi zaman bölgelere göre içine katılan malzemelerde değişiklikler olabilmekte ama isim muhafaza edilmektedir. Kimi zaman da farklı isimlerde aynı yemek yapılabilmektedir²⁷⁹.

Tutmaç yemeği Türklerin Batı'ya getirdikleri yemeklerden biri olmuştur. Gerek Mesnevi'de gerek bazı Osmanlı kaynaklarında geçmesi Selçuklu ve Osmanlı devrinde de tutmaçın yaygın olarak kullanıldığı ve itibarlı bir yemek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir²⁸⁰.

Beslenme konusunda göçebe Türklerin hayvanların eti haricinde sütünden de yararlandıkları malumdur. Bütün kaynaklara göre at etini ve sütünü diğer gıdalara tercih ederlerdi²⁸¹. At etini sığır ve koyuna tercih ederlerdi²⁸². Peynir, kaymak, yoğurt, vb. süt ürünlerinden başlıcaları olmakla beraber içecek olarak ayran ve bilhassa kımız da yine süttten yapılyordu. Divan-ü Lûgat-it-Türk'te geçen süt ürünleri ise şunlardır: Aynı zamanda bir içecek olan "ayran" en önemli süt ürünlerindendir. Kelime, Kaşgarlı'nın eserinde de bu şekilde geçmekte olup aslen Türkçe'dir. "Yoğurt" da aynı şekilde Türkçe bir kelime olup, bir başka süt ürünüydü. Göçebe Türkler koyundan yoğurt elde etme işlemine "soğdı" diyorlardı²⁸³. Sarı yağ ise, göçebe Türklerin tereyağına verdiği isimdi²⁸⁴.

Göçebe Türkler peynir de yapıyorlardı. Nitekim onlar, yaş peynire "Udhitma" diyorlardı. Olgun peynire ise "İkdük" diyorlardı²⁸⁵. "Ud kaymak", inek sütünden yapılmış kaymağa denilirdi. Bu kaymak, yemeklere katılarak yeniyordu²⁸⁶. Kaynaklarda "Tutmaç" nasıl Türk millî yemeklerinden biri olarak yer almışsa, kımız da aynı şekilde Türk millî içeceklerinden biri olarak yer almıştır. Göçebe Türk'ün en kıymetli varlığı olan at, en lezzetli içeceği de sunmuştur²⁸⁷. Kaşgarlı Mahmud eserinde "Kımız"ı kısarak sütünün tulumda bekletilerek ekşitilmesi diye tarif eder²⁸⁸. Kımız benzeri bir içkinin İranlı Türkmenler tarafından deve sütünden de yapıldığını biliyoruz.

---

279 Arzu Erdoğan Öztürk, "Divan-ı Lügati't Türk'ten günümüze bir yemek ismi: Tutmaç", *Journal of Turkish Studies*, 27/ II (2003), s. 111,-112

280 Erdoğan Öztürk, "Tutmaç", s. 113

281 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 23

282 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 110

283 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 15

284 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 476

285 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 105

286 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 476

287 Kımızla ilgili Bkz. Azmi Güleç ; "Eski Türk Hayatında Kımız ve Sağlıktaki Önemi", *TKD*, 95 (1970), s. 806-811

288 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 365

1860-1861 yılında İranlı Teke Türkmenlerine esir düşen ve onlar hakkındaki gözlemlerini kaydeden Henri De Bloeaueville deve sütünden yapılan bu kımızı tatmış ve tadının limon gibi ekşi, mide bulandırıcı olduğunu zikretmiştir²⁸⁹. Kımız aynı zamanda sarhoş eden bir içkidir. Türkçe konuşan Altaylılar daha VII. yüzyılda kımız içer ve birbirlerine ikram ederlerdi²⁹⁰.

Kımız step âdeti göçebelerinin ibtidai cemaat yaşayışı esnasındaki şartların neticesidir. Zira kımızın yapıldığı maddeler ve yapılışı müşterektir. Anlaşılan yalnız kımız değil, et de müşterek tüketilirdi. Akrabalar kımızı müşterek emek ile müşterek süttten hazırlar, denk bir şekilde paylaşarak birlikte içerlerdi. Yalnız taksim edilirken yaşça büyüklük, saygı durumu ve cinsiyet göz önünde tutulurdu²⁹¹.

Kazaklar için kımızın farklı bir yeri vardır. O sadece bir içecek değil, milletin kutsallığının, enginliğinin, saltanatının, zenginliğinin, beyefendiliğinin, sofraya bereketinin bir işaretidir²⁹².

Kımız her mevsim yapılamayan ve farklı damak tatları olan bir içecektir. İlkbaharda doğuran at bağlanıp sağılır. O süte özel maya katılır ve 2-3 gün sonra süt ekşir. İlk elde edilen kımızı ev sahibi kendisi içmez, âdete uyararak köyün büyüklerini davet eder ve onlara verir. Köy büyükleri de kımızı içer ve ardından da dua eder. Bu âdete “kımız” murındık denir. Kımız sağılan atın yaşına göre isimlendirilir.

Uız kımız – Atın doğumdan sonraki ilk sütü ekşitilerek yapılan koyu kımız.

Bal kımız – Atın iyice babına getirilerek yapılan kımız. Bu tür kımız diğer kımızlara göre sarımtırak, koyu, lezzetli ve biraz da tatlı olur.

Kuınan kımız – İki gece bekletilmiş, iyice ekşitilmiş kımız.

Dönen kımız – Üç gece bekletilmiş, çok iyi kımız.

Besti kımız – Dört gece bekletilmiş, aşırı miktarda ekşimiş kımız.

Kımızın yapılması oldukça zor bir iştir. Kımız genellikle at derisinden ve ağaçlardan yapılan kaplarda hazırlanır. Deriden yapılan büyük kaba saba, küçüğüne de mes ve torsk denir. At sütü sağımı dönemi bittiği zaman köyün büyükleri çağırılıp duası alınır ve son kımız onlara ikram edilir. Bu âdete “Sirge toplamak” denilir²⁹³.

289 Bloeaueville, *Türkmenler Arasında*, s. 59

290 L.P. Potapov, çev. Rasime Uygun, “Göçebelerin İbtidai Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Adet”, *İÜFTD*, X/15 (1960), s. 78

291 Potapov, “Eski Bir Adet”, s. 83

292 Seyit Kenjeahmetuli, *Jeti Kazıma*, Almatı 2001, s. 87

293 Kenjeahmetuli, *Jeti Kazıma*, s. 87

Göçebe Türkler arasında bir başka yaygın içecek de “Ugut” denilen buğday içkisiydi. Bunun yapımı şöyleydi: Birçok malzeme bir araya toplanarak ıslatılır, arpa unuyla karıştırılır, meydana gelen hamur fındık büyüklüğünde kesilerek toparlaklar hâline getirilerek kurutulur. Bundan sonra buğdayla hamur, temiz bir şeye sarılarak olgunlaşması için bir yere bırakılır. Üçüncü gün küpe doldurulur, daha iyi olgunlaşması için on günde küpte bırakılır. On gün sonra üzerine su dökülür ve bu su süzülerek içecek elde edilir. Kaşgarlı, Ugut’u bu şekilde tarif eder²⁹⁴. Bir diğer içecek olan “Begni”; buğday, arpa, tahıllardan yapılırdı²⁹⁵. “Aarak”, votka benzeri bir içkidir. İçki yapımında kullanılan otların bir kazanda kaynatılıp damıtılmasıyla elde edilen içkidir. Manas Destanı’nın kahramanları bu içkiyi sık sık kullanmaktaydılar²⁹⁶. Bir çeşit sirke olan “Mandu”; üzümün üzerine şarap dökülerek yapılan leziz bir sirkeydi²⁹⁷. Kışlaktaki Türklerin yaylada bulmakta zorlandığı ikinci bir besin grubu tahıllardı. Bazı araştırmacıların sandığının aksine göçebe Türkler, tarih boyunca kısa müddetlerle değişik bölgelerden başka bölgelere göçen avare, serseri bir grup teşkil etmemişlerdir. Onların belirli yaylakları ve belirli kışlakları bulunmakta olup, bir grubu yılın daha büyük bir kısmını kışlaklarında geçirmekteydiler. Bu Türkler kışlaklarında uzun süre kalmalarında tesiriyle tarımla da uğraşmaktaydılar. Divanü Lûgat-it Türk’te geçen tahıl mamüllerinden yapılan yemekler şunlardı:

‘Kuyma”, bir çeşit yağlı yemektir. Hamur, kadayıf hamuru gibi ince ince kesilir, tencerede kaynamakta olan yağa atılır, karıştırılır ve üzerine şeker dökülerek yenir²⁹⁸.

Undan çörek yapmaya da göçebe Türkler arasında “Çöreklemek” denirdi²⁹⁹. Buğday ve arpa unu gibi şeyler karıştırılarak yapılan yemeğe de “Avzuri” denmekteydi³⁰⁰.

Göçebe Türkler arasında yapılan ekmek türlerinden ikisini Kaşgarlı Mahmud’un eserinde görmekteyiz. Bunlardan ilki “Kara Etmek” diye bilinen bir ekmektir. Bu ekmek yapılırken, et eriyinceye kadar kaynatılır, sonra üzerine yağ ve şeker konur,

---

294 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 50

295 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 434

296 Yıldız, *Manas Destanı* s. 477

297 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 420

298 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 173

299 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 340

300 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 145

karıştırılarak kaynatılır ve yenir³⁰¹. Yufka ve pide gibi ince ekmeklere ise, “Püşkel” deniyordu³⁰².

Ziraatla meşgul olanlar buğday, arpa, darı gibi her çeşit hububat ekerdi³⁰³. Kimaklar da buğday ve pirinç ekerdi³⁰⁴. Türklerin tarım ile uğraştıklarını bildiğimiz ilk ürün darıdır³⁰⁵. Darı³⁰⁶, bilhassa Hunlarda ekimi yapılan bir tahıl olup, Çin’den Türk iline girmiştir. Göçebe Türkler arasında darıdan yapılan “Kagut” ve “Ügür” gibi yemeklere rastlıyoruz. Kagut şu şekilde yapılır: Darı kaynatılır, kavrulur, dövülür, un gibi inceltir, yağ ve şekerle karıştırılır. Bilhassa yeni doğum yapmış kadınlara yedirilen çok besleyici bir yemektir³⁰⁷. “Ügür” ise, hem darıya verilen bir ad hem de bir yemek adıydı³⁰⁸. Buğday ve arpa da bilhassa at yemi ve ekmek yapımında kullanıldığından göçebe Türkler için pek mühimdi. Arpa, Kaşgarlı Mahmut’un Divanü Lûgat-it Türk’ünde bir deyim olarak da yer alır. Bu deyim “Arpasız at aşmaz.” yani arpasız at tırmanamaz şeklindedir. Fasulye ve baklagiller de zamanla Türk beldelerinde yetiştirilmeye başlanmıştır³⁰⁹.

Kışlak beslenmesinde en makbul olan yemeklerden biri de sıcak çorbaları. “Çık”, et suyu çorbasına verilen isimdir³¹⁰. “İtkelli çorba” ise, yağlı çorbaya denilirdi³¹¹. Genel olarak çorbaya “Mün” derlerdi. Kaşgarlı Mahmut der ki: Ben yağma ülkesinde işittim, “Çorba getir” diyecek yerde “Men keldür” derler ve şehriye çorbası getirirler. Bu sözden onu anlarlar³¹².

Yine Türkler, yemeklerini lezzetlendirmek için baharat da kullanıyorlardı. “Biber” bu baharatlardan biri idi. Yine biber haricinde tuz da yemekleri lezzetlendirmek için kullanılıyor ve çok eski zamanlardan beri biliniyordu. XII. yüzyılda yazılmış olan fakat müellifi bilinmeyen *Mucmelü’t-Tevarih* adlı esere göre, Hz. Nuh’un “Türk’ün Tutel” adında bir oğlu vardı. Tutel bir gün elinde lokma olduğu hâlde av sahasına gitti. Fakat elindeki bu lokma yere düştü. Tutel, düşen bu lokmayı aldı ve ağzına götürerek yedi. Tadını pek güzel buldu. Adamlarına lokmanın düştüğü yerdeki topraktan alıp

301 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 222

302 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 481

303 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 37

304 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 108

305 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 52

306 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 90

307 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 406

308 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 54

309 Tahsin Ünal; “Eski Türklerde Tarım”, *TK*, 134 (1993), s. 121-127

310 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 474

311 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 474

312 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 340

yemeklerin üzerine serpiştirmelerini emretti. İşte bu tuzdu³¹³. Göçebe Türkler, karabiberi de biliyorlar ve yemeklerinde kullandıkları gibi bunlara “Batmul” diyorlardı. Bir baharat olmamakla beraber “Sogur” yani soğan, yemekleri lezzetlendirici bir unsur olarak kullanılıyordu³¹⁴. “Sipüt” ise, karabiber, kimyon gibi yemeğe katılan bir çeşit baharattı³¹⁵.

II. YAYLAK

Türklerin günlük hayatlarının vazgeçilmez bir bölümünü meydana getiren “Yayla” veya “Yaylak” sözü, aslında “Kışlak” deyiminin bir karşılığı olarak “yazın oturlan yer” manasına gelmesine rağmen³¹⁶, Türkler bunu daha çok “hayvanların otlatıldığı yer” anlamında kullanmışlardır³¹⁷. Divanü Lûgat-it-Türk’te ise yaylağ “yazın yaylanan yer” şeklinde tanımlanır³¹⁸. “Yayladı” olarak da ifade edilir. “Er tağda yayladı; er dağda yayladı”. (yaylar-yaylamak)³¹⁹. Yine “yazlattı”: “ol koyun yaylağda yazlattı; o, koyununu yaylada yazlattı”, (yazlatur-yazlatmak)³²⁰ manasında da kullanılmıştır.

Kelimenin kökü Azerice ve Çağatayca gibi bazı Türk lehçelerinde “yaz” manasına gelen “yay” kelimesinden gelir. Yaylak kelimesi “yay” yani “yaz”ın geçirildiği yer manasındadır³²¹. Ayrıca “Yazak” kelimesi de Tohsı ve Yağma dillerinde otlak manasına gelmektedir³²².

Eski Orhun Yazıtlarında da “yaylak” yazın oturlan yer manasında kullanılmıştır. Yine Orhun Yazıtlarında “Yayladım, Yaylıyor, Yaylayamam” gibi yaylaya çıkmakla ilgili fiil köklerine de rastlıyoruz³²³.

---

313 Genç, *Türk Dünyası*, s. 31

314 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 409

315 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 356

316 Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 23

317 *İslam Ansiklopedisi MEB*, İstanbul 1986, c. XIII, s. 361

318 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 47

319 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 311

320 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 355

321 Hüseyin Kazım Kadri, *Büyük Türk Lügati*, Ankara 1945, c. IV, s.7 92

322 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 16

323 Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 23

A. Kullanılan Yaylaklar

Asya Hunlarında Şansi bölgesindeki Tai-Lin bölgesi önemli bir yaylaktı ve Hunlar burada dini ve siyasi birçok toplantı yapıyorlardı³²⁴.

Göktürkler zamanında kışlak bahsinde de zikredildiği gibi Ötüken hem kışlak hem yaylak vazifesi görüyordu³²⁵.

Batı Göktürkleri Talas şehrinin 150 km. batısında bulunan Bin - Göl yöresinde yaylıyorlardı³²⁶. İstemi Yabgu'nun Aktag'da yaylağı vardı. Bu yer bugünkü Kuça şehrinin kuzeyindeki Tekeş Irmağı vadisine uygun düşmektedir³²⁷. Batı Göktürk hakanlarından T'ong yabgu (615-630) zamanında Binbulak yaylak idi. II. Göktürk Devleti'nde Çoğay Kuzı yaylak idi. Bu mahal bugün Huang - Ho büyük dirseğinin Kuzey yukarısındaki dağ silsilelerinin güney eteklerinde bulunuyordu. Uygur vesikalarına göre Çoğay Kuzı Huang - Ho nehirlerinin güney silsilelerini en güney uçlarındaydı³²⁸. Sarı Türğişler İli Nehri üzerindeki Kong - Yue şehrini yaylak olarak kullanmışlardır. Kara Türğişler ise Talas Nehri civarını yaylak olarak kullanıyorlardı³²⁹.

Oğuzlar, X.yüzyıl başlarında bahar gelince Maveräünnehr'in üst kesiminde bulunan yurtlarından daha da kuzeye doğru giderler ve Karakum Çölü'nün doğusundaki Emba Irmağı kıyısında yaylarlardı. Ayrıca yine kendi yurtlarının kuzeybatısındaki yaylalara ve Aral ile Mangışlak arasındaki sahaya dağılır ve buralarda yaylarlardı³³⁰. Oğuz yabgusunun kışın Yenikend, Cend, Huvare, Özkend gibi şehirlerde oturduğu; yazın ise bozkırlarda göçebe hayatı yaşadığı bilinmektedir³³¹.

Uygur Kağanları ise yazın havası serin ve hoş olan Beş Balıg'da yaylarlardı. Yine Çinankeş³³² havası çok güzel olan başka bir Uygur yaylağıydı³³³. Karahanlılar, Uygur ili sınırları içinde bir dağ olan Altun - Kan'da yaylağa çıkarlardı³³⁴.

Tüm bu yaylaklar haricinde bir de Divanü Lûgat-it-Türk'te geçen, fakat hangi Türk boyları tarafından kullanıldığı zikredilmeyen yaylaklar da vardı. Bunlardan "Tiz"

324 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 309

325 Orkun, *Türk Yazıtları*, s. 170-174

326 Sümer, *Oğuzlar*, s. 17

327 Rene Giraud, *L'Impere des turcs celestes*, Paris 1960, s. 180-181

328 Caferoğlu, *Eski Uygur Sözlüğü*, s. 66

329 Chavannes, *Batı Türkleri*, s. 85

330 Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 50

331 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 131

332 Kaynaklarda adı geçmekle beraber bugünkü yeri tam olarak belli değildir.

333 Sümer, *Oğuzlar*, s. 41

334 Sümer, *Oğuzlar*, s. 76

Kaşgar yakınlarında bir yaylağın adı idi³³⁵. “Yiz” ise Barsagan yakınlarında bir başka yayla idi³³⁶. “Yun Arık” Balasagun yakınlarında diğerk bir yaylaktı³³⁷.

Dede Korkut Hikâyelerinde de yaylak hayatı işlenmektedir. Bu hikâyelerde Bey; Oğuz yurdunun dağlarında (Karşı yatan Karadağ) yaylamakta; ırmak, çay, dere boyu gibi engin ve alçak yerlerde kışlamaktadır³³⁸.

Oğuz Destanlarında yayla hayatı ile pek çok hikâye ve beyit bulmak da mümkündür:

“Karşı yatan kara tağı sorar olsam yaylag kimin
Sovuk sovk sularını sarar olsam içit kimin”

Yine,

“Karşı yatan kara tağı sorar olsam
Ağam Beyrek’in yaylasıydı
Ağam Beyrek gideli yaylalarım yok³³⁹

Yine,

“Karşı yatan kara tağlar sana yaylak olsun
Sovuk sovk suları sana içit olsun³⁴⁰

Yine,

“Yüksek yüksek kara tağlarım sana yaylak olsun
Sovuk sovk sularım sana içit olsun³⁴¹

Yine,

“Karşı yatan kara tağdan oğlana yaylak virdi
Kara koçi yüğrük afden tavla verdi³⁴²

Oğuz Destanı’nda adı geçen Tepegöz de yaylada dünyaya gelmiştir. Hikâyesi ise şöyledir: Oğuz bir gün yaylaya köçti. Anın bir çobanı vardı, adına Konur Koca Sarı Çoban dirler idi. Oğuz’un önünce bundan evvel kimse köçmez idi. Uzun pınar demek ile meşhur bir pınar var idi. O pınara periler konmuş idi. Nagehan’dan koyun ürktü. Çoban ileri yürüdü. Gördü ki, peri kızları kanat kanada bağlamışlar uçarlar. Çoban

---

335 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 123

336 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 123

337 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 145

338 F. Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul 1997, s. 170

339 Ergin, *Dede Korkut*, s. 138-139

340 Ergin, *Dede Korkut*, s. 150

341 Ergin, *Dede Korkut*, s. 182

342 Ergin, *Dede Korkut*, s. 224

kepeneğini üzerlerine attı. Peri kızının birini tuttu, tama edüp derhâl cima eyledi. Peri kızı daha sonra kanat vurup, uçtu. Dedi ki: “Çoban, yıl tamam olunca, bende emanetin var, gel al dedi. Amma Oğuz’un başına büyük zeval getürdün.” dedi. Zaman ile Oğuz yine yaylaya göçtü. Çoban yine pınara gitti. Peri kızı ona emanetini verdi. Bu Tepegöz’dü³⁴³.

B. Yaylalarda İskan Meselesi

Yaylak hayatı ile ilgili önemli konulardan biri de yaylağa çıkan obanın yerleşim düzeniyle ilgiliydi. Büyük ölçüde hayvan besleyen göçebe Türklerin plansız dolaşmaları tasavvur edilemezdi. Seçilen yaylak oba mensupları arasında göçebe Türk ananesine göre paylaşılmakta, yerleşme belli esaslara göre yapılmaktadır. Yayladaki bu hiyerarşik düzene Prof. Dr. Abdülkadir İnan “Orun ve Ülüş Meselesi” adlı makalesinde geniş bir şekilde değinmiştir³⁴⁴.

Göçebe Türklerde kesilen hayvan etinin belli yerleri belli mevkilerdeki insanlara verilir ve bu hak, onun ailesine de teşmil edilirdi. Mesela; hayvanın kutsal sayılan baş eti ile Türkler arasında en makbul kısmı olan ciğer, obanın en seçkin kişisine verilir, diğer insanlarda konumlarına göre etten paylarını alırlardı. Buna göre kesilen hayvanın eti on iki parçaya ayrılırdı ki buna “Ülüş” adı verilirdi³⁴⁵.

Göçebe Türklerde yaygın olan bir diğer an’ane de “Orun” meselesidir. Orun, genel olarak tarif edilecek olursa, bir oba yaylaya çıktığı zaman oba mensubu olan ailelerin çadırlarını kurma düzenidir. Buna göre merkeze obanın reisi geçerken, onun sağında büyük oğlu, solunda ise oba beyinin büyük yeğeni bulunurdu. Oba beyinin küçük oğlu da babasının çadırında yer alır ve babanın ölümüyle bu çadır küçük oğula kalırdı. Bu sıralama on iki çadır esas alınarak yapılırdı³⁴⁶. Beg, su ve otlakların tanzimi, göç yollarının tayin ve tesbiti yerleşiklerle ilişkileri düzenleme gibi begliğin gereklerini yüksünmeden yerine getirmek zorundaydı³⁴⁷.

İşte; göçebe Türk an’anelerinde yer alan bu “orun – ülüş” meselesinden yola çıkarak yaylalardaki arazilerinde bu gelenek esas alınarak dağıtıldığını ve bu hiyerarşinin korunduğunu iddia edebiliriz. Yani yaylalarda evvela oba beyinin arazisi

---

343 Ergin, *Dede Korkut*, s. 207

344 Abdülkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi” , *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1987, s. 241-254

345 İnan; “Orun ve Ülüş Meselesi”, s. 250-251

346 Bu sıralamanın şekli için Bkz. A. İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, s. 248

347 Polat, *İçtimai ve İktisadi Hayat*, s. 233

belirleniyordu ve muhtemelen diğ er oba mensuplarının arazileri de oba beyinin arazisi esas alınarak dağı tılıyordu.

C. Yaylağa Çıkma Zamanı

Sürü sahipleri ilkbaharda yaylaya çıkarken arazinin sulak ve taze ot bakımından zengin oldu ğ u yerleri seçerlerdi. Yaylakların ormanlık bir arazi ile çevrili olmamasına ve göz alabildiğince açık bir arazi olmasına dikkat ederlerdi. Yine haşaratın az olması da yaylak seçiminde tercih unsuruydu. Tüm bu özelliklerin yavaş yavaş oluşmaya başladığı nisan ortaları yaylaya çıkmak için en uygun anın başlangıcıydı³⁴⁸. Genel olarak “kuz³⁴⁹ yerler” tercih ediliyordu. Kuz yerler yazın serin geçmekteydi, üstelik diğ er yerlere göre de daha fazla yağış almaktaydı. Daha da önemlisi kuz yerlerdeki otlar ve sular hiç kurumamaktaydı. Bu yerlerde göçebenin yaylaları bulunuyordu. Göçebe, ilkbaharda yaylaların bulunduğ u kuzeye ve yüksekliklere çıkıyordu. O tabiatla iç içe yaşadığı için tabiatı ve yasalarını çok iyi biliyordu. Çünkü yüksek yerlerde taze ot, su ve serinlikten başka yazın insanları ve hayvanları rahatsız eden hastalık yapan sinek ve haşarat pek fazla bulunmuyordu³⁵⁰. Yaylalara göç, boy beyin emriyle başlardı. Göç hazırlığı birkaç saat içinde tamamlanırdı³⁵¹. İlkbaharın başlamasıyla yaylaya göç başlar ve çadırlar derlenerek otlakların bulunduğ u istikamete yönelinirdi. Bu göç zannedildiğ i kadar kolay değildi, bu durum atasözlerine dahi geçmiştir. Yaylaya çıkanlara sabır dilemek için kullanılan “Göç yürüye yürüye düzelir.” yani “Göç yolda düzülür.” deyiş i bunun en güzel örneğidir³⁵². Yaylaya çıkışın ilk günlerinde her konakta iki üç gün “aul’larda”³⁵³, kalınırdı zira henüz yaz başlangıcı olup otlar yeni yeni çıkmaktadır. Daha uzun otlara ulaşmak gayesi ile daha yükseklere çıkılırdı. Zaten yüksek yerlerde kar erimeye başladığı için kar suları buralardaki otların daha erken olgunlaşmasını sağlamaktaydı. Ağustos ayının sonlarına kadar yaylada kalındıktan sonra kışlağ a dönüş başlardı³⁵⁴. Bu dönüşün gecikerek sonbaharın yaylada geçirilmesine Kaşgarlı Mahmud “küzedi” demektedir.³⁵⁵ Yine Kaşgarlı Mahmud yaylakta iken kışlağ ını özleyen kişi için

---

348 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 49

349 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 325- 326

350 Bedirhan, *Türk Kültürü ve Uygarlığı*, s. 247

351 Bedirhan, *Türk Kültürü ve Uygarlığı*, s. 247

352 Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 7

353 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 49

354 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 50

355 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 265

“konıdı” kelimesini kullanırdı³⁵⁶. Divan’da yayla özlemi ile ilgili birçok ifade geçmektedir;

Türlüğ çeçek yarıldı
Barçın yadhım kerildi
Uçmak yeri körüldi
Tulmuğ yana kelgüsüz

“Türlü çiçekler açıldı, ipek kumaştan yaygı serildi, cennetin yeri görüldü, kış gene gelecek değildir”.

(Baharı överek diyor ki: Türlü çüçekler açıldı, sanki ipek kumaştan döşek serildi; cennetin yeri görüldü. Zaman ılıdı, soğuk hiç geri gelmeyecektir.)³⁵⁷

Yine;
Alın tüpü yaşardı
Urut otın yaşurdu
Kölning suyn küşerdi
Sıgır boka münğreşür

“Dağların tepeleri yeşerdi, kuru ot yerine yeni ot çıktı; gölün suyu doldu; sığır, boğa böğrüşür”.

(Dağ tepeleri taze bitkilerle yeşerdi, kuru otların yerine taze cemenler çıktı; taşacak kadar göller doldu. Sıgır, boğa sevinerek böğrüşür.)³⁵⁸

Başka bir yerde de yazı anlatırken;
Koçnğar teke seşidi
Saglık sürüğ koşuldu
Sütler kamığ yuşuldu
Oglak kuzı yamraşur

“Koç, teke ayrıldı; sağmal sürü koşuldu; sütler bütün aktı; oğlak, kuzu karışır.”

(Yazı anlatarak diyor ki: Yaz geldiği için koç ve teke, dişi koyundan ve keçiden ayrıldı. Sağılmak için dişi koyun sürüleri katıldı. Memelerden sütler aktı. Kuzular analarına karışır.)³⁵⁹.

Tüm bu ifadelerden yazın büyük bir hasret ve özlemle hem göçebeler hem de hayvanları tarafından beklenildiğini görmekteyiz.

356 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 273

357 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 118

358 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 79

359 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 102

D. Yaylakta Hayvancılık

Uzun asırlar, avcı-çoban kültürü içinde belli usullere bağlı, göçebe ve yerleşik kitleler hâlinde yaşayan Türklerin hayatında da hayvan, birinci planda gelen bir unsurdur³⁶⁰.

Türkler, Orta Asya'nın batı kesimlerindeki ilk yurtlarında, yaşadıkları coğrafyanın içinde kendilerine en faydalı hayvanın at olduğunu görmüşlerdir. Atı, bu ülkede Moğollar ile birlikte ehlileştirdiler. Atın etinden, sütünden, kılından, derisinden faydalandılar, onu binmede ve yük taşımada kullandılar³⁶¹.

Atın iktisadi yönüne değinmeden önce, onun göçebe Türk için taşıdığı manevi değere temas etmekte fayda vardır. Böylece bu hayvanın göçebe Türk kültürüne neden bu denli nüfuz ettiğini de kavramış oluruz.

İç Asya Türklerinin VIII. yüzyıldan kalma kitabelerinden de öğrendiğimiz gibi, sadece kahramanlıklarını değil, aynı zamanda her defasında rengini, cinsini öğrendiğimiz bir unsur hâlini almıştır. Hatta bazı kabileler için bir kısım at cinsleri o kadar önemlidir ki isimlerini bile sevdikleri atlarından almaktadır. Peçeneklerin her bir kabilesinin birer at rengine izafe edilen atları bulunduğu gibi, Türk kavimlerinde de kabileler “Ala-yuntlu”, “Alaca atlı” ve “Taraygır (Dar aygır)” tarzında isimler almışlardır³⁶².

Atın asil olması ya da olmaması da önemli bir unsurdur. Asil olan ata “Yügrük” denmekteydi. Bu at pek makbuldü³⁶³. “Arkun” denilen at ise, destanlarda da sık sık zikredilen bir attı. Bu at, yaban aygırlarıyla evcil kısrağın çiftleştirilmesinden elde edilmekteydi³⁶⁴. Soysuz ya da cinsi olmayan ata da “Yandık” denirdi³⁶⁵.

At, göçebe Türk'ün savaşta ve barışta en büyük dostuydu. Manas Destanı'nda atların isimlerinin sahipleriyle yan yana anıldıklarını görürüz. Misal vermek gerekirse; Er Manas'ın “Ak Kula”, Er Töştük'ün “ Çal Kuyruk”, Ulu Colog'un “ Aç Buudan”, Bakay'ın “Kök Çolok”, Alman Bet'in “Sarı Ala”, Orongo'nun “Kula Bee”, Kitaylardan Kangur Bey'in “Kara Beden” isimli atları buna örnek verilebilir³⁶⁶. Daha Türk tarihinin ilk zamanlarından bahseden Çin kroniklerinde bile Türklerin at sevgisi ve onunla

360 Şükrü Elçin, “Türklerde Atın Armağan Olması”, *TKA*, I (1964), s. 142

361 Elçin, “Türklerde At”, s. 142

362 Jozsef Deer, “İstep kültürü”, *AÜDTCF*, XII /1-2 (1954), s. 162

363 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 45

364 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 107

365 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 44

366 Naciye Yıldız, *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara 1995, s. 195

yarenliği uzun uzadıya anlatılır. Tian Xü Zhou adlı Çinli araştırmacı Çin hanedanlarından “Zhan Hanedanı”nı incelediği araştırmasında Türklerin at üstünde giderken bu hayvanla âdeta ailesinin bir üyesiymiş gibi iyi geçindiğini, atıyla bütünleştiğini ve bunun sonunda da atın üzerinde kendilerine büyük hareket serbestlikleri sağladıklarını anlatır. Çin arşiv kaynaklarına dayanılarak yapılan bu çalışmada Türklerin Çin karşısında sağladığı zaferlerin ana nedeninin at ile süvarisinin iyi geçinmesi olduğu zikredilir³⁶⁷.

At, Türk mitolojisi ve destanlarında da büyük yer tutar. Hatta bu destanlarda Türk’ün ata bakış açısı da son derece harika mısralarla dile getirilir. Dede Korkut Destanı’nda Bamsı Beyrek, zindandan çıkıncaya kadar kendisini sadakatle bekleyen atına:

“At dimezem

Sana kardaş direm

Kardaşımdan yeğ”

derken adeta tüm göçebe Türklerin hislerine tercüman olmuřtur³⁶⁸.

Önemli bir Türk destanı olan Manas’ta, destanın kahramanı Manas ölünce “at kula at”ı, “ak şahin”i ve “tazı”sı yemeden içmeden kesilip ağlamaya ve mezarı dibinde yatmaya başlarlar. Bunun üzerine Allah meleklerini gönderir. At, köpek ve kuş iyi yolda iseler kahramanın dirilmesini, fena yolda bulunuyorlarsa üçünün de ölmesini emreder. Hayvanlar dile gelirler ve meleklerin himmetiyle Manas dirilir³⁶⁹. Burada da görüldüğu gibi Manas’ın hayvanları adeta onun can yoldaşları, arkadaşları olan delikanlı yiğitler gibi insan şeklinde tasavvur edilmiştir. Bamsı Beyrek’in Dede Korkut’ta atına kardaş diye hitap etmesine karşın, Manas’ta bu üç can yoldaşı, arkadaşı sayesinde dirilir. Manas Destanı’ndaki bu motiften, at yanında av köpeği (tazı) ve şahinde bilhassa avcılıkla iştigal eden göçebeler arasındaki değerini de anlıyoruz.

At ile sahibi o derece bütünleşmiştir ki sahibiyile beraber defin olunurdu. Bu adet son devirlere kadar Yakut ve Altay Türklerinde de devam etmiştir. Türklerin hikâye ve destanlarında da bu eski âdeti pek açık görüyoruz. Manas Destanı’nın Yoloykan hikâyesinde şu mısralar vardır:

Yaksı Bolot öldü dep

367 Tian Xü Zhou, *Zhan Hanedanı adlı kitaptan 19 nolu arşiv belgesinin yorumu*, Shang-hai 1997, s. 154-155

368 Orhan şaik Gökyay, “At Üzerine”, *1. Uluslar Arası Türk Folklor Semineri*, Ankara 1974, s. 74

369 şükrü Elçin, “Göçebe Türk Destanlarında Ölüp-Dirilme Motifi”, *TFA*, 234 (1969), s. 517

Ayga bakan Aksaray
Ak saraylap koyungar!

.....

Bir semizde bir arık
Aygır boylap ketinger!

.....

Menden kolgan aç budandı
Başıma baylap koyungar!³⁷⁰

Nogayların hamaset türkülerinde de kahramanlar kıyamet gününde atlarının kendilerine gelmesini şu şekilde temenni ediyorlar:

Kıyamet kün bolganda
Kuyruk yalıng kınalap
Sen yoluklun yürügüm!³⁷¹

Destanlarda olduğu gibi eski Türk abidelerinde de özellikle Kül Tigin Yazıtı'nda at ile kahraman bir sentez oluşturmaktadır:

Kül Tigin Bayurkınıng
Ad adgurug binip oplayu tegdi
Bir erig okun urtı
Eski erig udısrı sançtı

(Kül Tigin Bayurkı adlı ağ ata binip düşmana hücum etti. Bir kişiyi okla vurdu. İki kişiyi mızrakla parçaladı.)

Kül Tigin'in bindiği atların adları ve renkleri de ilgimizi çekmektedir. Bayurkı (beyaz at), Başgu (boz at), Alp Şalçı (beyaz at), Azman ağ at. Atlardan birinin Alp unvanı taşıması Türklerin atı kültleştirdiğini ve ata da kahramanlık unvanını verdiklerini ispatlamış olur³⁷².

---

370 Afet İnan, "Altaylarda Bazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetinin Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah", II. Türk Tarih Kongresi (1937), s. 7

371 İnan, "Türklerin Defin Merasimi", s. 8

372 Fuzuli Bayat, "Sözlü Kültür Bağlamında Eski Türk Abideleri"; *I. Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği, Türler ve Ozanlar Sempozyumu*, (2002), s. 79

Köktürk, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk kitabelerinde askeri seferlerden ve tasvirlerden bahsedilir. Bu seferlerde de attan başka malumat yoktur. At savaşlarda ana rol oynar. En küçük teferruatta bile at muhakkak zikredilir³⁷³.

Bugün sürat vasıtaları ne ise tarih öncesi ve tarihi devirlerde Türkler için at o idi. Mesafeler aşılarak kültürler arası irtibat tesis ediliyordu. At yardımıyla muazzam imparatorluklar kurmuşlardır. Mezar taşlarında kahramanlar hayatta sevdiklerinden ayrıldıklarına hayıflanırken bir de atlarını zikrediyorlardı³⁷⁴.

At, maddi ve askeri kudreti dışında edebiyatın, sanatın, âdet ve ananelerin teşekkülünde de dolayısıyla yer tutmuştur. Yuğ'larda, şöenlerde, sünnetlerde, evlenmelerde, teamül hukukunda, yer ve insan adlarında, sporda, temsili oyunlarda, tezyini ve plastik sanatlarda, efsanelerde tesiri görülen at, güzelliği, tenasübü, kuvveti, sürati, tahammülü ve insancıl özellikleriyle Türklerin gönüllerini fethetmiş bir varlıktır. Bu varlık, nadir ve nadide mücevherler gibi asırlarca bir armağan konusu olmuştur³⁷⁵.

Yine göçebe Türklerde, ölen kişinin sürüsüne varılır ve onun en değerli malı olan atlarından maddi gücüne göre bir kısmı boğazlanırdı. Durumu iyi olanların yüzer iki yüzer atlarının boğazlandığı olurdu. Yine bazı göçebe Türklerde boğazlanan atın eti yenir, geriye kalan baş, ayak, kuyruk vb. de ölünün başına dikilirdi³⁷⁶. Yalnız at boğazlanırken hayvanın kanını akıtmamaya ve kemiklerini kırmamaya gayret gösterilirdi³⁷⁷.

Atla ilgili mitolojik ve destansı bilgileri daha da uzatmak mümkünse de verilen bu örneklerden göçebe Türklerin hayatında atın ehemmiyetinin anlaşılacağı kanaatindeyiz. Atın yarışlarda kullanılması meselesi ise göçebelerde sporla ilgili bölümde zikredilecektir.

At, iktisadi yönden de göçebe için hayatî ehemmiyete haizdi. At her şeyden önce göçebelerde iktisadî açıdan bir takas unsuru idi. Yani göçebeler, kendi yetiştirmedikleri ve yerleşiklerden almaya mecbur oldukları hububat, pamuklu kumaşlar vs. gibi şeyler için en önemli takas unsuru olarak atı kullanıyor ve böylece yerleşiklerde zamanın en önemli harp unsuru olan ata sahip olmuş oluyorlardı.

---

373 Şinasi Tekin, "Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili", *AÜEFAD*, 3 (1971), s. 39

374 Tekin, "Türklerde Göçebe", s. 38

375 Elçin, "Türklerde Atın Armağan Olması", s. 143

376 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 36

377 Sencer Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçukluya*, İstanbul 1994, s. 15

Beslenme açısından da at eti pek önemliydi. Göçebe Türklerin en itibar ettikleri at eti için, Divan-ı Lugati't Türk'te “Yunt eti yıbar.” (At eti mis gibi kokar.) deyimini kullanılmaktadır³⁷⁸.

Yine atın sütünden istifade ile yağ, peynir, yoğurt ve kımız da yapılıyordu³⁷⁹.

Atın derisi de, debbağlık ve çizmecilik gibi meslek dallarının oluşumuna da zemin hazırlamıştır.³⁸⁰ At derisinden yapılan kemer ve giysiler, kazılar sonucu günümüze kadar ulaşmıştır.

Sonuç olarak at, Türk kültür hayatının ve göçebe iktisadî hayatın en vazgeçilmez unsurudur, diyebiliriz.

Atın en yakın akrabası olan ve at ile eşeğin çiftleştirilmesi sonucu ortaya çıkan katır da Türklerce biliniyor ve bilhassa yük hayvanı olarak engebeli arazilerde kullanılıyordu. Çinli araştırmacı Tian Xü Zhou, katırı Çinlilerin Türklerden öğrendiklerini ve ilk devir Çin kaynaklarının bu hayvanı esrarengiz olarak zikrettiklerini kaydeder³⁸¹. Katır hakkında bilgiye pek rastlanmaması bu hayvanın göçebe Türkler tarafından fazla kullanılmadığını gösterir. Fakat biz katırın engebeli arazilerde tercih ediliyor olmasına bakarak bu hayvanın bilhassa İran, Afganistan gibi dağlık bölgelerdeki göçebe Türkler tarafından beslendiği sonucunu çıkarabiliriz.

Bilindiği üzere Orta Asya'nın batı kesimleri genel olarak bozkırlarla kaplıdır. Bu bozkırlarda şiddetli bir kara iklimi sürer. Coğrafi şartlarla iklim hususiyetleri bu yerlerde koyun yetişmesi için elverişli bir vasat hazırlamıştır. İşte bu sebepten ilk devirden itibaren bu yerlerde yaşayan kavimlerin hayatında koyunun önemi büyük olmuştur³⁸².

Koyun, tabiatı gereği alçak ve yeşilliği bol olan yerleri sever. Maveraünnehir, Harezm ve Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düz alanlar koyun besleyiciliği için en uygun mekânlardır. Rasyonu; Avrupa'da pek az sayıda koyun cinsi bulunduğu hâlde, Asya'da hem cins hem de sayı bakımından koyunların pek bol olduğunu zikreder³⁸³. Asya'da mevcut koyun cinsleri hakkında geniş malumat verir.

Bir evin sahip olduğu hayvan sayısının artışı, obanın toplam kaynaklarının tüketilmesi açısından bakıldığında diğer ailelerin hayvan sayısının azalması anlamına

378 Gökyay, “At Üzerine”, s. 75

379 Cengiz Tunç, “Eski Türklerde Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme”, *TDA*, 7 (1980), c. II, s. 58

380 Tunç, “Eski Türklerde Sosyo-Ekonomik Yapı”, s. 58

381 Tian Xü Zhou, *Han Kitabı*, Shang-hai 1997, s. 152-153

382 Elçin, “Türklerde Atın Armağan Olması”, s. 142

383 Rasyonu, *Tarihte Türkler*, s. 51

geliyordu. Dolayısıyla fakir aileler, ancak bu zenginlerin hayvanlarına bakarak geçimlerini sağlıyorlardı. Bir çobanın atsız ve köpeksiz (ıt)³⁸⁴ ortalama olarak güdelebileceği büyük baş hayvan adedi 150, küçükbaş hayvan adedi ise 400 idi. Köpek ve at olduğunda bu rakam küçükbaş hayvanda azami 500'e çıkıyordu. Bu çok nadiren de bin-iki bini bulmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla binlerce hayvanı olan beglerin ve zengin göçerlerin çok sayıda da çoban istihdam etmesi gerekiyordu. 13.yüzyılda Turcia'dan geçen bir seyyah geniş otlaklara ve 10.000 baş hayvana sahip beglerden söz etmektedir. Rivayet doğruysa bu beglerin emrine amade çok sayıda da fakir göçebe aile olmalıdır³⁸⁵.

Her bir çadır kendi kendine yetecek üretim yapmak zorundaydı. Üretilen her şey çadır efradının ortak malıydı. Bu açıdan çocuklar babalarının mülküne ortaktı.

Boynı uzun bidevi atlar senün gider
Menüm-de içinde binidüm var
Komağum yok kırk namerde
Kaytabanda kızıl deve senün gider
Menüm-de içinde yükletüm var
Komağum yok kırk namerde
Kaytabanda kızıl deve senün gider
Menüm-de içinde yükletüm var
Komağum yok kırk namerde
Ağayılta tümen koyun senün gider
Menüm-de içinde şişligüm var³⁸⁶.

Türklerde hayvan o kadar önemlidir ki sahibi öldükten sonra onun hayvanları da öldürülerek yenilirdi. Bu da bütün Türklerde yaygın olan “yuğ aşı” veya “ölü aşı” geleneğiydi. Bu gelenek yüzyıllar boyunca sürüp gelmiş ve şimdi de mahiyeti aynı kalmak suretiyle köy kasaba ve hatta birçok şehirde yaşamaktadır³⁸⁷.

---

384 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 35,116, 156, 157, 164, 178, 228, 294, 308, 336, 346, 363, 365, 375, 483, c. II, s. 7, 8, 10, 16, 24, 73, 84, 177, 221, 292, 298, 305, c. III, s. 23, 70, 73, 214, 232, 255, 262, 291, 294, 300, 324, 353, 404, 405, 410, 429

385 Polat, *Göçerler*, s. 221

386 Polat, *Göçerler*, s. 221

387 Faruk Sümer, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *AÜDTCFD*, XVI/3-4 (1958), s.141

Hayvanlar Türkler için sadece bir ihtiyaç değil sevda idi. Hayvanlardan ilham alarak benzetmeler yapmışlardır. Yerinde duramayan biri için “bürge kişi³⁸⁸” yani “pire gibi adam” bir ordunun çok sayıda askeri olduğunu belirtmek için “çekirgeler³⁸⁹” gibi denirdi. Dede Korkut kitabında Kazan oğluyla konuşurken ona “arslanım³⁹⁰” der. IX. yüzyıl başlarında yazılmış bir metinde El Medini, bir ordu komutanında olması gereken erdemleri şu şekilde ifade eder: “Türkler becerikli bir önderinde bazı hayvanların özelliklerinin olmasını isterlerdi; horozun cesareti, tavuğun iffeti, aslanın yürekliliği, yaban domuzunun saldırganlığı, köpeğin sebatı, turnanın uyanıklığı, karganın temkinliliği, kurdun dövüşteki atılganlığı, her tür güç koşulda yağlı kalmayı başaran yağru’nun besililiğidir”³⁹¹ der.

E. Yaylakta Çobanlık

Çobanın birinci vazifesi büyük ölçüde hayvanları ehlileştirmek, sayılarını artırmak ve dış tehlikelerden korumaktır. Büyük sürülerin bir arada tutulması, otlakların tayini ve müdafaası, bedeni faaliyetten ziyade basiret gerektirir. İnsanı idareye, emretmeye ve hâkimiyete hazırlar³⁹².

Yaylak hayatının temel unsurunu teşkil eden hayvanlara taze ot bulma ihtiyacında çobanlar pek mühim bir rol oynamaktaydı. Yaylaya çıkan göçebe Türkler sürülerini genelde çobanlara emanet eder, bu çobanlarda sürüleri bazen gınaşırı, bazen haftalık ve bazen de aylık dönemlerle otu bol, verimli ve sulak çayırlarda otlatırlardı. Bu yolla iyice beslenen hayvan semirir ve yağlanırdı.

Çobanların liderine “Çobanbaşı” denir ve bunun emri altında çoban yamakları ile süt sağmakla görevli başka kişiler yer alırdı. Sürünün büyüklüğü nispetinde sürüye bakan bu görevlilerde sayıca artar veya azalırdı³⁹³.

Çobanlar genellikle göttükleri sürülere göre adlandırılırdı. Mesela at çobanlarına “Yılkıcı”, koyun çobanlarına “Koyçı” ve sığır çobanlarına da “Malçı” denirdi³⁹⁴. Çobanlar göttükleri sürüde doğan yavruların bir kısmını ücret olarak kendilerine almaktaydılar. Yine sağılan sütün belli bir miktarı “Çoban hakkı” adıyla alıkonulurdu.

388 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 427

389 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 427

390 Ergin, *Dede Korkut*, s. 157

391 J.P. Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. A.Kazancıgil, L.Arslan, İstanbul 2005, s. 228-229

392 Deer, “İstep kültürü”, s. 160

393 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihiine Giriş*, Ankara 1995, c. I, s. 16

394 Ögel, *Türk Kültür Tarihiine Giriş*, s. 31

Çobanlar yaylalarda keçe çadırlarda uyurlardı. Bu çadırlara “Çobansalık” adı verilirdi³⁹⁵.

Yağmurda ve karda çobanlar “Yaptaç”³⁹⁶ adı verilen küçük bir kepenek giyerdi. Bugün de Anadolu’da hâlen kepenek ismiyle çobanlar arasında kullanılmaktadır. Aynı giysiyi Orta Asya milletleri de “çapan” ismiyle kullanmaktadır. “Yanlık”³⁹⁷ adı verilen çobançantası kullanırlardı.

F. Yaylakta Avcılık

Yaylalara çıkan Türkmenlerin en önemli gıdasını beslenme bahsinde de zikredeğimiz gibi et oluşturunuyordu. Bu etlerin bir kısmı göçebelerin yetiştirdiği evcilleştirilmiş hayvanlardan sağlanırken bir kısmı da geyik, yabani at, sığır, balık ve çeşitli kuşlardan temin ediliyordu. Bu sayede yaylaklardaki Türkler her an elleri altında bulunan kendi evcil hayvanlarından temin ettikleri et stoklarını da muhafaza etmiş oluyorlardı³⁹⁸. Göçebeler için avlanmak başta beslenme, eğlence, savaş olmak üzere hayatlarının her safhasında indirgenemez ve tecrit edilemez bir faaliyetti. Özellikle evcil hayvanlarının hiç olmadığı (telef olduğu) veya yetersiz olduğu durumlarda avlanarak yiyeceklerini temin ediyorlardı³⁹⁹. Kaynakların çoğuna göre, avcılığın Türk ekonomisinde önemli bir yeri vardır⁴⁰⁰. Yemeklerinin önemli bir kısmı avladıkları hayvan etleridir.⁴⁰¹

Oğuz ve Türkmen boyları, hayvancılığın yanı sıra, avcılıkla da meşgul olmuşlardır. Bu ilgi genel olarak av hayvanı etine duyulan ihtiyaç oranında göçebe ve yarı göçebelerin ana meşgalesi durumundaydı. Orta çağ kaynaklarının verdiği bilgilerin incelenmesi, bizi böyle bir sonuca götürmektedir. IX. Yüzyıl müelliflerinden Yakubi, bütün göçebe Türklerde – bunlar arasında Oğuzlar da yer almakta – “Her şeyden çok yabani hayvan etine çok büyük ilgi duyulmaktaydı.” diye ifade eder. Cahiz’in eserinde, IX. yüzyılda Türklerin kullandığı av yöntemleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ona göre, Türkler, savaş esnasında bile avcılık yapmayı çok severlerdi. Ava ayrı ayrı çıktıkları gibi gruplar halinde de çıkarlardı. Avcılığın faydası sadece iktisadi yönden

395 Ögel, *Türk Kültür Tarihiine Giriş*, s. 15

396 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 38

397 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 45

398 Tunç, “Eski Türklerde Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme”, s. 58

399 M.Said Polat, “Göçebe Türklerde Avcılık”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Editör: E.G. Naskali- H.O. Altun, İstanbul 2008, s. 58

400 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 22, 57, 64, 68, 75,107, 112, 114, 116, 117, 121, 123, 141, 147, 153, 157, 158, 189

401 Gerdizi, *Zeynü'l-ahbar*, s. 262

değil savaş taktiklerinin öğretilmesi açısından da büyük önem taşırdı⁴⁰². Av ile avcı arasındaki hızdan kaynaklanan dengesizliği aşma vasıtalarının başında silahlar ve hayvanlar gelir. Silah olarak ok; hayvan olarak at, avcı kuşlar ve köpekler yaygın olarak kullanılan vasıtalar. Göçebeler hızı, silah-hayvan-insan (ok-at-insan) şeklinde düzenlemişlerdir. İnsan daha hızlı canlıların doğal beslenme yollarını manipüle ederek onları kendi çıkarları için kullanabilir. Avcı kuşlar, köpekler, bunun için en uygun hayvanlardı. Özellikle avcı kuşların göçebe Türklerin hayatında önemli bir yeri vardı. Türklerin çok eski zamanlardan beri kuş ve köpeği avcılıkta bir vasıta olarak kullandıkları bilinmektedir. VIII. yüzyılda Türklerde doğancılık artık gelişmiş bir durumdaydı⁴⁰³.

X. ve XI. yüzyıl kaynaklarında, Oğuzların avcılıkla uğraştıkları kaydedilmektedir. Mesudi, Türk dilli bozkır halklarının aladoğan ve karga yediklerini ve onların avdan başka bir meşguliyetlerinin olmadığı belirtmektedir⁴⁰⁴. Hazarlardan da avlanacak ceylanların ve kuşların çokluğundan bahsedilir.⁴⁰⁵

Göçebe Türk avcısı, av esnasında son derece sabırlıydı ve özellikle avının hareketlerini ve davranışlarını takip ederken büyük dayanıklılık gösterirdi. Selçuklu boyları, kuş ve yabancı hayvan avında, şahin, kartal ve av köpekleri kullanıyordu. Av şahinleri arasında hâlâ Türkmenler tarafından kullanılan “Balaban” veya “İtelgi” en dayanıklısı olarak biliniyordu⁴⁰⁶.

Göçebe Türkler balık avlayacakları zaman “Tor” denilen tuzaklar kullanıyorlardı. Bu tuzaklar ağdan örülü olup kış aylarında da kullanılıyordu⁴⁰⁷. Göçebe Türkler, canlarının balık çektiği zamana “balıksamak” diyorlar ve balıksadıklarında balık avına çıkıyorlardı⁴⁰⁸. “Argaç” da balık avlamakta kullanılan başka bir alet olup, Kaşgarlı bu aleti “Balık avlamada kullanılan eğik bir demir.” diye tarif eder⁴⁰⁹.

Yaylaktaki Türkler, avlanacakları zaman büyük gruplar kurarlar ve avlanacakları yeri çepeçevre sararlardı. Çemberi daraltarak hayvanları bir bölgede tutmaya çalışırlar ve ok menziline girince de avlamaya başarlardı⁴¹⁰. Bey, belki de halkla olan bağlarını

---

402 Bolat Kumekov, “Kimekler”, çev. D.Moldabayeva, *Türkler*, Ankara 2002, c. II, s. 774

403 Polat, “Göçebe Türklerde Avcılık”, s. 56

404 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 140

405 Gerdizi, *Zeynü'l-ahbar*, s. 271

406 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 140

407 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 121

408 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 234

409 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 141

410 Mahmut Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul 1984, s. 17

daha da kuvvetlendirmek için teb'ası ile beraber sürek avlarına çıkardı. Bu ifade “Bey av avladı”⁴¹¹ olarak *Divanü Lûgat-it-Türk*'te geçmektedir Bey ya da başka bir yönetici, mesela bir oba beyi teb'asıyla beraber ava çıktığında adamları ormanlara ve kırlara dağıtır, yaban hayvanlarını önlerine katarak “Bey”in bulunduğu yere doğru sürerlerdi. Bey de bulunduğu yere gelen avları yorulmaksızın avlardı. Bir nev'i sürek avı olan bu ava göçebe Türkler arasında “Sığır” denmekteydi⁴¹². Bu sürek avlarında yardımcı unsur olarak av köpekleri de kullanılmaktaydı. Bu köpekler avları önlerine katar ve avcıların bulunduğu yere doğru sürerlerdi ki buna “Havı Kovdı” yani “Köpek avı kovaladı” derlerdi. Bu işi en iyi yapan cins köpeğe Türkler “Barak” derlerdi. Çok tüylü olan bu köpek “İtlerin en çok avlayanı” diye anılırdı⁴¹³. Türkler eti leziz kuşlar da avlardı. Bunların etlerini yedikleri gibi tüyleriyle elbise, kürk, kalpak gibi giyim eşyalarını süslerlerdi. Ayrıca avladıkları geyik, yabani at ve sığır gibi hayvanların derilerinden de elbise, çizme, atlarına binek takımı vb. yaparlardı.

Kürk ticareti de avcılığın diğer önemli bir kazanç kapısıydı. Kürk avcılığı ile temayüz etmiş en meşhur Türk boyları; Hazarlar, Bulgarlar, Kırgızlar, Dokuz Oğuzlar ve Karluklar⁴¹⁴ idi. İbn Fazlan Seyahatnamesinde de Bulgar ve Hazarlardaki kürk ticareti hakkında epeyce malumat bulunmaktadır. Bu bilgiler daha ziyade kışlak hayatı ile ilgilidir. Mesela, Bulgar Hakanı ülkesinden geçen tacirlerden vergi olarak kürk alırdı. Dokuz Oğuzlarda memleketlerinde bulunan siyah, kırmızı ve çizgili kürklere sahip tilkileri avlar, gri kürklü sincapların kürkleriyle beraber komşularına satarlardı⁴¹⁵.

Anlaşılacağı gibi avcılık, X-XIII. yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen ekonomisinde kendi başına bir alan oluşturmuyordu. Göçebe ve yarı göçebe Oğuz boyları avcılıkla uğraşmışlardı. Muhtemelen Hazar Denizinin doğu kıyılarında, Oğuz kökenli bir grup deniz avcısı pelikan ve şahinle avcılık yapmışlardır. Özellikle fakir Oğuz ve Türkmenler arasında avcılık büyük önem taşıyordu⁴¹⁶. Avcılık, eski Türklerde gıda kaynağı, giyim kaynağı ve askeri eğitim amaçlı bir tür spor olarak etkin

---

411 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 287

412 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 364

413 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 377-378

414 Ögel, *Türk Kültür Tarihiine Giriş*, s. 47-48

415 Minorsky, *Hududü'l-Alem*, s. 48

416 Agacanov, *Oğuzlar*, s. 140

konumdadır. Bu üç boyutlu var oluşa rağmen, avcılık, bozkırlarda hiçbir zaman temel hayat biçimi olmamış fakat önemli bir uğraş alanı olarak yerini korumuştur⁴¹⁷.

Eski Türk devlet ve topluluklarının yazılı kayıtlarında av ve avcılık, beslenme kaynağı, savaflara hazırlık yapmak üzere bir tür spor oyunu avcılık olarak karşımıza çıkar. Bir boyun saygı ve korku ilişkisi kurduğu canlıların (ongun/töz), bir başka boyun üyelerince türlü ritüellerle öldürülmesi bağlamında karşımıza çıkmıştır. Ötüken Türk Kağanlığı dönemi bulgularında av nesnesi olan hayvan türlerinin, il ve bodunun gıdasına, giyimine ve para birimine dayanak oluşturduğunu görebiliriz. Avcılığın, Yenisey havzası eski Türk toplumunda ise daha çok alp ve bagatur olma, er atı alma ve erlik erdemini biçimlendirme amaçlarına yönelik bir eylem olarak algılandığı anlaşılmaktadır⁴¹⁸. Kaşgarlı'da av⁴¹⁹ (aw)⁴²⁰ ve avlanmaktan (awlalmak⁴²¹, awlamak⁴²², awlanmak⁴²³) vahşi hayvanların avından da “es”⁴²⁴ olarak bahsetmiştir. Hatta şöyle bir parçada dahi geçmiştir:

Todhgurmadı ıtımını

Turgurgalır atımını

Sürdi mening kutumını

Kaz takı kordayımı

“Köpeğimi doyurmadı, atımı yordurdu. Kazımı ve kuğu kuşlarımı, talihimi beraber sürdü”.

(O, benim köpeğimi doyuracak kadar av bulmadı. Çok koşturmaktan atımı arıklaştırıyazdı. Kazımı, kordayımı koğarak benim talihimi alt üst etti.)⁴²⁵

G. Yaylakta Beslenme

Göçebe Türklerin hem yaylak hayatında hem de kışlak hayatında en temel besinlerini et oluşturuyordu. Bazı göçebe Türk gruplarının kışlaklarında tarımla uğraştıklarını, yaylaya çıkarken de bu tarım arazilerini kışlaklarında kalan komşularına emanet ettiklerini ve elde edilen ürünü bu komşularla belirli oranda paylaştıklarını, bu

417 Hatice Şirin User, “Göktürk Yazıtlarında Av”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Edt: E.G. Naskali- H.O. Altun, İstanbul 2008, s. 29

418 User, “Göktürk Yazıtlarında Av”, s. 40

419 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 32

420 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 81

421 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 295, 296

422 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 287, 421, c. II, s. 45

423 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 298

424 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 17, 36, c. III, s. 46

425 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 177

üründen pay alan komşuya da “Aştıkçı” yani “Aşlıkçı” denildiğini biliyoruz ki bu bir nev’i ortakçılıktı⁴²⁶.

Yayladaki besin grubunun en önemli kısmını et teşkil ediyordu. Bu etler de kendi aralarında göçebe avcılarının avladığı av etleriyle evcil hayvanlardan sağlanan etler olmak üzere ikiye ayrılır. Evcil hayvanlardan sağlanan etin büyük bir kısmı at etinden oluşuyordu. Tarihi kaynaklar da bunu teyit eder mahiyettedir. Bizans elçisi Priskos, Atilla’nın kendi onuruna tertiplelediği şölene katılmış ve masada sadece kızarmış at eti olduğunu gözlemlemiştir. Yine Bulgar Hakanı’na elçi olarak gönderilen İbn Fazlan da kendi onuruna verilen ziyafette masada kızarmış at, sığır ve koyun etlerinin bulunduğunu zikreder⁴²⁷.

Türkler göçebe topluluklar halinde yaşarken gerek av etlerini gerekse besledikleri hayvanların etlerini doğrudan ateşte çevirerek yerlerdi. Çevirme denen bu et pişirme şekli hem kolaydı hem de lezzeti tartışılmazdı. Bütün bir kuzu şişe geçirilerek kızartılıyordu. Asıl makbul olan kuzu olmakla beraber at eti dahil bütün av etleri bu şekilde pişiriliyordu⁴²⁸.

Göçebe Türk yemeğinde at etinin bulunmaması bir eksiklik addediliyor ve bu tür yemeklere “Yavan aş” deniliyordu⁴²⁹. Dede Korkut Destanlarında da attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kesildiği zikredilir⁴³⁰. Bununla beraber bu destanlarda et olarak hakim olan unsurun daha ziyade koyun eti olduğu gözlemlenir.

B. Ögel, bu değişimi Oğuzların İslam’a girişi ve bilhassa Kafkasya-Anadolu, İran havalisindeki göçebelerin, İslam’ın da etkisiyle koyun etini tercih eder olduklarını söyler⁴³¹. Eti kadar sütünü de tükettiklerini biliyoruz⁴³². En seçkin ve en lezzetli koyun eti Oğuzlardan ithal edilen koyun etleridir⁴³³.

Bilhassa Anadolu yaylalarında koyunun pek makbul olduğunu biliyoruz. Zamanla koyunun popüleritesi Orta Asya’da da artmış ve Kaşgarlı Mahmud, bir Türk yemeği olan “yahni”nin tarifini yaparken bu yemek için makbul olan etin koyun eti olduğunu zikretmiştir. Yine koyun etinin küle gömülmesi ile yapılan “kömeç” de

---

426 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 17

427 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s. 106

428 Günay Kurt, “Türklerde Yemek Kültürü”, *Türkler*, Ankara 2002, c. IV, s. 215

429 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 37

430 Faruk Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getirenler ve Türk Destanları*, İstanbul 1997, s. 177

431 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. I, s. 51

432 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 67

433 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 173

makbul olan bir Türk yemeği idi⁴³⁴. Koyun eti bir zamanlar; ördek ve kaz etleri ile beraber fakirlerin yediği et olarak hakir görülürken sonraları göçebe Türklerin et konusundaki en önemli tercihi olmuştur⁴³⁵.

Afganistan ve İran gibi çöllük olup da transit yollar üzerinde bulunan beldelerde en gözde hayvanlardan biri deve idi. Dolayısıyla zaman zaman transit taşımacılıkla da uğraştıklarını bildiğimiz göçebelerin bilhassa bu havalilerde deve yetiştirerek onun etinden istifade ettiklerini düşünmek de akla uygundur.

Sığır ise daha ziyade kışlaklarda veya yerleşiklerin şehirlerinde beslemeyi tercih ettikleri bir hayvandır. Yaylaya göçebelerin kağnılarını çekmesi için bu hayvanların götürüldüğünü biliyoruz. Fakat hususi olarak bu hayvanların yazın yaylamaları için yaylaya çıkarıldığını düşünmek de mümkündür.

Etin uzun süre dayanması için iki yöntem uygulanıyordu. Etin kurutulması saklanması yahut etten pastırma ya da sucuk yapılmasıydı. Göçebe Türkler hayvan kesimini kendi yaylaklarında, ilkbaharın sonlarında yaparlardı. Zira bu dönem hayvanın en gülbüz olduğu ve iyice yağlandığı bir dönemdi. Kesilen bu etlerin bir kısmı taze olarak tüketilir, bir kısmı sonbahar mevsiminde kışlaklarında tüketilmek üzere sucuk ya da pastırma yapılırdı. Zira sonbahar ve kış hayvanların taze ot bulmakta zorlandığı ve zayıf düştüğü bir dönemdi⁴³⁶. *Divanü Lûgat-it-Türk*'te et yemekleriyle ilgili bazı bilgiler bulunduğunu görmekteyiz.

Et yemeklerinin en belli başlısı olan kebaba “Söklüncü” denmekteydi. Söklüncü, “İnglig” denilen sarımsağa benzeyen bir çeşit dağ otuyla beraber yeniyordu⁴³⁷.

“Kömeç” ise, etin küle gömülerek pişirilen hâlidir⁴³⁸.

“Narın”, kuşbaşı etin pişirildikten sonra üzerine et suyu dökülerek servis yapılmış hâline denirdi⁴³⁹.

“Sımsırak”, kelle etinden pişirilen diğer bir yemektir. Kelle pişirildikten sonra ufak ufak doğranarak bir güvece konur, baharatla karıştırılır ve üzerine ekşi yoğurt dökülürdü. Tam kıvamına gelmesi için bir müddet bırakılır, sonra yenirdi⁴⁴⁰. Kelimenin

---

434 Sümer, *Türk Destanları*, s. 177

435 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 51

436 Genç, *Türk Dünyası*, s. 241

437 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 15

438 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 360

439 Naciye Yıldız, *Manas Destanı*, s. 475

440 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 136

aslen Çiğil Türkçe'sinde kullanılması bu yemeğin Çiğil boyu içinde pek makbul olduğunu gösterir.

“Yazok”; sonbaharda bir takım baharatla kurutularak yapılan pastırma, ilkbaharda yaylada yenilirdi. Yaz ve ok kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen bu kelime “Yazın ye” manasına gelmektedir⁴⁴¹. Çünkü ilkbaharın başlarında hayvanlar zayıflar, pastırması bulunan kimse böylece iyi et yerd⁴⁴².

Her türlü kurutulmuş ete “Kakuk” deniyordu⁴⁴³.

Et dışında yayladaki Türkmenlerin tahıl ihtiyaçlarını ise takas yoluyla giderdikleri akla gelebilir. Bunun dışında kışlaklarında tarımla uğraşanların, yanlarında belirli bir miktar zahireyi yaylağa çıkardıkları da akla yakın bir ihtimaldir.

Çin kaynaklarında Orta Asya Türklerinin kemik tozunu kuraklık zamanlarında ve kışın besin maddesi olarak kullandıkları kaydedilmektedir. Kemik tozu yeme geleneği, buhran dönemlerinde Anadolu Türkmenleri arasında da varlığını devam ettirmiş olabilir. Göçebelerin besin maddelerinden biri de kandır. Göçebe Türkler arasında kan içme geleneği pek yaygın olmamakla birlikte, eğer çok özel durumlarda yeniyor idiyse, kan yemeyi haram kabul eden İslamiyet'i benimsemelerinden ve ana besin maddelerini kolaylıkla temin etmeye başladıktan sonra, bilhassa Anadolu coğrafyasında zaman içerisinde terk etmiş oldukları düşünülebilir⁴⁴⁴.

Her ne kadar kan, Moğolların beslenmesinde önemli bir yeri işgal etse de Avrasya steplerinde pek yaygın olarak tüketilmiyordu. Fakat bedeviler Müslüman olmalarına ve İslamiyet'in kanı haram kılmasına rağmen, yüzyıllar boyunca kan içmeye devam etmişlerdir. Uzun süre süt ve süt ürünleri ile beslenme göçebenin sağlığını bozuyor, hâlsizlik ve karın ağrılarına sebep oluyordu. İşte bu sebeplerden göçebeler arasında yasağa rağmen kan içme alışkanlığı devam etmiştir. Göçebe toplumların hayat tarzları ve gelenekleri söz konusu olduğunda, intisab ettikleri ilâhi dinlerin öğretileri dahi zaman zaman anlamını yitirmekte veya onların hayat tarzlarına ve geleneklerine uymayan kurallar hiçbir anlam ifade etmemekte ve hatta algılanamamaktadır⁴⁴⁵. Burada şunu da ifade etmeliyiz ki; İslam etkisinden uzak kalmış muhtelif Türk ve Moğol

---

441 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 16

442 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 16

443 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 130

444 Polat, *İçtimai ve İktisadi Hayat*, s. 35

445 Polat, *İçtimai ve İktisadi Hayat*, s. 35

kabilelerinde dini merasimlerde kurban edilen hayvanların kanları yere dökülmez ve kutsal addedilirdi.

Hayvansal ürünler ana besin maddesi olmakla birlikte hemen hemen bütün göçebelerin beslenmesinde bitkilerin önemli bir yeri vardır. Et ve bitkisel ürünlerin tüketiminin oranları göçebeliğin yapısına göre değişmektedir. Göçebeler yerleşikliğe geçtikçe bitkisel ürün tüketimleri artarken, hayvansal ürünlerin tüketimi de azalır. Otlak göçebelerinde bitkisel ürünlerin tüketimi en az düzeydedir. Ve bunlar daha çok tabiatta kendiliğinden yetişen bitkilerdir⁴⁴⁶. Bununla beraber temin edebildikleri kadarıyla yerleşiklerin ürettiği ürünleri de tüketiyorlardı. İbn Fazlan, "karabiber, darı, kuru üzüm ve ceviz hediye götürmeden onların hâkimiyeti altındaki yerlerden geçmenin güç olduğunu" kaydetmiştir⁴⁴⁷.

Yaylağa has iki soğuk yemeği de burada zikretmek gerekir. Bunlardan biri "Uva" idi. Bu yemek yapılırken evvela pirinç pişirilir, sonra soğuk suya konulurdu. Suyu süzülen pirincin üzerine şeker katılır ve soğukluk olarak yenirdi⁴⁴⁸. Diğer bir yayla yemeği "Lustu" ya da "Lusta" denilen bir çeşit şehriye çorbasıydı. Bu çorba piştikten sonra buna kar ve buz gibi soğuk şeyler katılarak serin bir şekilde yenirdi⁴⁴⁹.

Meyve de yayla hayatının başka bir vazgeçilmez unsuruydu. Divanü Lûgat-it-Türk'de iki meyve türüne rastlıyoruz. Bunlardan biri "Ayva"⁴⁵⁰ dır ki, günümüzde de bu adla bilinmektedir. Diğer meyve ismi "Erük" idi. Erük kelimesi üç şekilde kullanılmaktadır.

Tülüg erük: Şeftali

Sarıg erük: Kayısı

Kara erük: Erik⁴⁵¹

"Meyis" ise kuru üzüme verilen isimdir. Manas Destanı'nda misafirlere Meyis ikram etmek en makbul ikramlardan sayılırdı⁴⁵².

---

446 Divanü Lûgat-it-Türk, c. III, s. 130

447 Polat, *Göçerler*, s. 222

448 Polat, *İçtimai ve İktisadi Hayat*, s. 35

449 Divanü Lûgat-it-Türk, c. III, s. 237

450 Divanü Lûgat-it-Türk, c. I, s. 114

451 Divanü Lûgat-it-Türk, c. I, s. 67

452 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 476

Üçüncü Bölüm

KÜLTÜR HAYATI

I. EL SANATLARI

Göçebe iktisadi hayatı, daha ziyade pratik hayata dayalı olup, üretimden amaç günlük hayattaki ihtiyaçların karşılanmasıydı. Bu amaca yönelik keçe, kayış, urgan, kap-kacag, eyer, koşum, yay, ok, kılıç, kalkan, vb. üretilirdi. VIII-XI. yüzyıllarda göçebelerin yerleşiklerle takas unsuru olarak kullandıkları ürünlerin çoğunluğunu hayvan derisi ile canlı hayvan gibi ham hâldeki işlenmemiş şeyler oluşturuyordu⁴⁵³.

Hayvancılığa dayalı olarak pek çok meslek grubunun da yayla hayatında inkişaf ettiği görülür. Hayvan derileri debbağlık, saraçlık, çizmecilik, ayakkabıcılık sanatlarının doğmasına yol açmıştır. Hayvanların پوستekilerinden de kalpaklar, kürkler, keçeler, kilimler, halılar, cicimler ve çadırlar yapılırdı⁴⁵⁴. Yine çeşitli hayvanların tüylerinden dokunan iki iplikli “Yatuk” adlı kumaş da bu meyanda zikredilebilir⁴⁵⁵.

İnkişaf eden bu meslek dallarında bilhassa keçe ve halı yapımı adeta yayla hayatıyla özdeşleşmiştir. Keçe, yayla ve çadır hayatının en vazgeçilmez unsuruydu. Göçebe Türk’ün çadırındaki en önemli aksesuar ve döşemeler keçedendi. Evdeki refahı keçe temsil ederdi. XIII. yüzyılda Orta Asya’ya seyahat etmiş olan Rubruck’un seyahat notlarından bu dönemde keçe imalatının Türk ailelerince yapıldığını ve herkesin ihtiyacı olan keçeyi kendi eliyle ürettiğini öğrenmekteyiz⁴⁵⁶. Buna örnek olarak “Yabı Keçesi” verilebilir. Bu keçe, eyerin üstüne konan bir keçeydi. Her aile kendi yabısını kendi yapardı⁴⁵⁷.

Bu kadar yaygın olan keçenin çeşitleri de çok olup, başlıcaları şunlardı: Ak keçe; efsanelerde çokça geçen, manevi yönü en kıymetli keçe idi ki, Dede Korkut Destanlarında görüldüğü gibi Tanrı tarafından müjdelenmiş, O’nun mağfiretine mazhar olmuş insanların altına serilirdi.

İnce keçe, elbise yapımında kullanılırdı. Yaygı keçesi, adından da anlaşılacağı üzere çadırlarda oturmak için kullanılan keçedir. Çadır keçesi, bir hayli kalın keçe türü olup kış soğuklarını kestiği için çadır yapımında kullanılırdı.

453 Arslan, *Step İmparatorlukları*, s. 19

454 Arslan, *Step İmparatorlukları*, s. 29

455 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 14

456 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. I, s. 159

457 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 24

Yine bunlar haricinde Çizme Keçesi, Kûlah Keçesi, Kar Keçesi, Tandır Keçesi gibi çeşitli keçeler de vardır⁴⁵⁸. Keçe elbise yapımında da kullanıldığı için, giyim-kuşam bölümünde tekrar genişçe ele alacağız.

Göçebe Türk ekonomisi ve yaylacılıkla özdeşleşmiş ikinci bir ürün halı idi. Halıcılıkta en önemli husus, koyun yününün kalitesidir. Rasonyi'ye göre, atlı kültürün en büyük ve kalıcı eserleri halı sanatı alanındadır. Rasonyi, bu iddiasını iki madde ile destekler;

- 1) Atlı kültürün hakim olduğu bozkır bölgesinde halının zaruri oluşu,
- 2) Yapım için gerekli malzemenin buralarda hazır bulunuşu, bu malzemelerde malum olduğu üzere kaliteli bir koyun yünü ve boyamada kullanılacak çeşitli bitkilerden elde edilen kök boya idi⁴⁵⁹.

Halıcılık sanatı hâlâ günümüz göçebelerinde en güzel numunelerini sergilemektir. Yine göçebelerin sınırlı da olsa yerleşiklerle yaptıkları takaslarda da halı takas unsuru olarak kullanılıyordu. Halıcılıkla ilgili Kültür Bakanlığının geniş bilgiler ifade eden kitabı mevcuttur⁴⁶⁰.

Bunun haricinde hayvancılık sanayine dayalı olmayan marangozluk ve demircilik gibi meslekler de yayla Türkleri tarafından biliniyordu. Demircilik, Türk millî destanlarına da konu olmuş, destana göre Türkler, Ergenekon'dan bir demirci ustasının açtığı tünel sayesinde çıkmışlardır. Marangozluk ise bilhassa ağacı bol yaylaklarda yaygın olup yine pratik hayata yönelikti. Ağaçlardan çadır direkleri yapılıyor, tahta kalkanlar, kaşık ve kap -kacag yapılıyordu⁴⁶¹.

Sonuç olarak denilebilir ki; göçebe Türklerdeki yayla ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanıklı olmakla beraber, madencilik ve ağaç işleri de yapılıyordu. Halı, cicim, keçe gibi mamüllere bakarak dokumacılık sektörünün de kendine has şartları içinde yaylacı Türkler arasında hayli gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz.

---

458 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 181-187

459 Orhan Türkdogan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul 1996, s. 152

460 E.Fuat Tekçe, *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara 1993

461 Arslan, *Step İmparatorlukları*, s. 20

II. ÇADIR

İslamiyet'ten önceki Türk medeniyetine “Atlı Göçebe Medeniyeti” denildiği gibi “Çadır Medeniyeti” de denir. Bunun sebebi bu devirde hayvan sürüleri, bilhassa at besleyen Türklerin bu hayat tarzı icabı çadırlarda yaşamış olmalarıdır⁴⁶². Türkler genel olarak sıcaktan ve soğuktan korunmak için keçe çadırlarda oturuyorlardı⁴⁶³.

Çadır, özellikle bozkır bölgelerinde hayvancılıkla geçinen ve “yaylak” ile “kışlak” arasında belirli yerlerde gidip gelen göçebe ve yarı yerleşik Türk toplulukları ve diğer bozkır topluluklarından günümüze kadar kullanılmıştır⁴⁶⁴.

Çadır, göçebe Türk'ün hayatında pek ehemmiyetli bir rol oynar. Hatta göçebe Türklerin çadır (hane) açmadan evvel bir dizi şölen düzenlediklerini Henri de Blocqueville'nin hatıralarından okumaktayız. Onun anlattıklarına göre yeni bir çadırın kurulması Türkmenler arasında bayram sevincine ve eğlencelere vesile olurdu. Çadırın açılış töreni birkaç gün öncesinden eşe dosta duyurulurdu. Davetliler, belirlenen vakitte çadırın önünde toplanırdı. Çadırın çatısı yapılmış olup, (çatıdan kasıt, çadırın dış görünümü olsa gerek) daha henüz keçe ile kaplanmamıştır. Konu - komşu hediye olarak çadır halkına keçe, halı, seccade, heybe gibi hediyeler getirirdi. Çadırın sahibi gücüne göre koyunlar boğazlar ve misafirlerine göçebe Türkmenler tarafından çok sevilen pilav ikram ederdi⁴⁶⁵.

Ev (ev bark),⁴⁶⁶ XI. yüzyılda genel barınak ve çadır için kullanılıyordu. “Ol manğa ev bozuşdı.”⁴⁶⁷ (O, bana ev, çadır bozmakta yardım etti.) Yine başka bir yerde “Bardı eren konuk körüp kutka sakar, kaldı yavuz oyuk körüp evni yıkar.”⁴⁶⁸ (Konuk gördüğünde uğur sayan kimseler gitti, bir karartı gördüğünde evini yıkan kötüler kaldı.) Çadır kelimesi “çatır”⁴⁶⁹ ve Oğuzlarda da “çaşır”⁴⁷⁰ olarak kullanılmıştır. Türkmenlerce “keregü”⁴⁷¹ çadır demektir. Göçebelerce “kışlık ev” anlamına gelir. Şu savda geçmiştir: “Kek kördi keregü yüdhti.” (Sıkıntı gördü, çadırı yıktı sırtladı.) Yine “Han çuvaç kurdı.”⁴⁷² (Han çadır kurdu, açtı.) Diğer bir yerde “kız anasınğa kidhiz

462 Mehmet Kaplan, “Bir Padişah Çadırı Tasviri”, *KAM*, 2 (1980), s. 9

463 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 23, 57, 64, 66, 67, 75, 90, 101, 112, 113, 121, 136, 147, 151, 153, 154, 177, 185, 189

464 Askeri Müze, *Türklerde Çadır*, İstanbul, s. 13

465 Henri de Blacqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Ankara 1986, s. 55

466 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 348

467 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 99

468 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 85

469 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 406

470 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 406

471 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 447

472 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 7

sırışdı.”⁴⁷³ (Kız anasına keçe dikmekte yardım etti.), (O, Türkmen çadırlarının örtüsünü teğelti yapmak gibi, keçeyi sık dikmekte anasına yardım etti.)

Tarihi belgeler ve arkeolojik buluntulara göre Orta Asya göçebelerinin ilk çağlardan beri keçeden yani koyun yününden çadırlar kullandıkları bilinmektedir. Bu çadırlara çeşitli Türk topluluklarında “yurt”, “ak üy” (öy), “boz üy”, “çadır”, “keçe ev” ve “toprak ev” gibi çeşitli isimler verilmekle birlikte, gördükleri vazife ve yapılışında kullanılan malzemeler hemen hemen aynıdır. Bunların en belirgin özelliği daire planlı, kubbeli, tepesi açık, ağaç iskeletli ve keçe örtülü olmasıdır. Sanat tarihçileri arasında planı itibariyle çadır Türk mimarisinde özellikle daire planlı, kubbeli ve aydınlık fenerli plan tipinin gelişmesine öncülük eden unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir⁴⁷⁴. İbn al-Fakih de Tokuzoğuzlardan bahsederken: “Çadırlarda yaşar ve biryerden diğerine göç eder”⁴⁷⁵ der. Orta ve Ön Asya’dan bütün Dünya’ya yayılan kubbe mimarisi, çadırdan geldiğine dair görüşler vardır.⁴⁷⁶

Tuvanlar, Akaslar, Altaylardaki Türk kabilelerinde, Başkırdlar ve Anadolu’da rastlanılan yerlerde, konik ağaç kabuklarıyla örtülü tahta direklerden yapılmış çadıra “alacık” demişlerdir⁴⁷⁷. Buna karşın step sakinlerinin keçe çadırlarda sadece yaz evleri olarak yaşasalar bile bunları köye yerleşmiş olanlarda kullanırdı ve onlar bu ismi kullanmazdı⁴⁷⁸.

Keçe çadırın “alacık” adıyla anılmasını genel kural olarak kabul etsek dahi bunlar arasında bazı farklar da vardır. Göçebe olmayan yerleşik Azerbaycanlılar, göçebeleşmiş, Türkçe konuşan grupların çadırına “alacık” demişlerdir⁴⁷⁹. Zengin, varlıklı Başkırdlar sıcakta keçe çadırlara, fakirler ise kayın ağacı kabuklarından yapılmış çadırlara çekilirdi⁴⁸⁰. Keçe çadır serin tuttuğu için zenginlerce tercih edildiğini zannediyoruz. Kıl çadırlar ise gözenekli ve tüylü oluyordu. Bu gözenekler çadırın hava almasını sağlıyordu.⁴⁸¹

Çadır özellikle bozkır bölgelerinde hayvancılıkla geçinen yaylak ve kışlak arasında gidip gelen ve belirlenmiş yerlerde oturan göçebe, yarı göçebe veya yarı

473 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 96

474 Muzaffer Ürekli, “Honamlı Türkmen(Yörük)’lerinde Çadır ve Çadır Hayatı”, *Tarih boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri*, 25-26 Mayıs 1988 Bildiriler, İstanbul (2000), s. 201

475 Zeki Velidi Togan, “İbn al-Fakih’in Türklere Ait Haberleri”, *Belleten*, XII/45 (1948), s. 12

476 Askeri Müze, *Türklerde Çadır*, s. 1

477 Ulla Johansen, “Türklerde Çadır Kültü: Alacık”, çev. Fikret Elpe, *TDA*, I/II (1979), s. 30

478 Johansen, “Türklerde Çadır”, s. 32

479 Johansen, “Türklerde Çadır”, s. 32

480 Johansen, “Türklerde Çadır”, s. 32

481 Polat, *Göçerler*, s. 214

yerleşik Türk toplulukları ve diğer bozkır mensuplarından günümüze kadar kullanılagelmiştir. İlk çadır örneklerine Orta Yenisey bölgesinde rastlandığı gibi, Hun dönemine ait kaya resimlerinde yer alan bozkır hayatıyla ilgili tasvirlerde de kubbe çatılı çadıra rastlanmıştır⁴⁸².

Eskiden beri kullanılan çadır tiplerinin en ilkeli sınıkların tepesinde birleştiği konik görünümlü çadırlardır. Çadır tiplerinden en önemlisi “yurt” denilenidir. Bunlara “öy” de denilmektedir. “Yurt tipi” çadırlarda gövde, çengerek denilen çembere tutturulur, böylece çadırın kubbesi ortaya çıkar, üzerine keçe örtülürdü⁴⁸³.

Çadırın içinin düzeni değişmez bir kurala göre yapılır, aile bireylerinin oturma yeri farklıdır. Sahibinin durumuna göre içerisi sanat bakımından değerli halı, kilim, keçe vb. işleme malzemeleriyle zengin bir görünüş yansıtır. Kısacası kültürlerini çeşitli olguları ile en iyi şekilde bünyesinde aksettiren kompleks bir yapıya sahiptir⁴⁸⁴. Çadırlar bir yerden bir yere götürülürken sökülür ve parçalar hâlinde hayvanlara yüklenerek taşınırdı. Ancak bozkırlarda tekerlekli arabalarla nakledilen hareketli örnekleri de vardır⁴⁸⁵. Heftalitlerde yurtlarını ve eşyalarını taşımak için araba değil de tahtirevan kullanıyorlardı⁴⁸⁶.

Günümüz göçerlerinin çadırları (evleri) üzerine araştırma yapan Johanson’a göre “ev” kelimesi aynı zamanda “aile ocağı” anlamına geliyordu⁴⁸⁷.

Yerleşiklerle göçebelerin arasındaki görünür farklılık barınaklarındaydı. Bu, yerleşiklerin göçebeleri tasvir ederken özellikle çadırlarına vurgu yapmalarından da bellidir. Çadır sürekli yer değiştirmek zorunda olan göçebeler için, kurulması ve taşınması kolay, aynı zamanda da soğuğa ve sıcağa karşı en iyi korumayı sağlayabilen bir barınaktı. Sırıklardan kurulmuş iskeleye deriden bağcıklarla tutturulmuş kıl veya keçe çadırlar, fazla bir değişikliğe uğramaksızın göçebe Türkler tarafından farklı coğrafyalarda asırlarca kullanılmıştır⁴⁸⁸.

Çadırlar, tıpkı yerleşiklerin meskenleri gibi, sakinlerinin varlıklı olup olmamasına göre cesameti ve tefrişatından farklılaşıyordu. Ayrıca il tutulan yerin iklim

---

482 Ürekli, “Çadır Hayatı”, s. 202

483 Ürekli, “Çadır Hayatı”, s. 202

484 Attila Erden, “Batı Anadolu Türkmen Çadırları”, *Antropoloji Dergisi*, 11 (1982), s.75

485 Mehmet Alpar, “Kazaklar ve Nogayların Göçer Yaşayışında Ev”, *Tarih Boyunca Ev ve Aile Semineri*, 25-26 Mayıs 1988 Bildiriler, İstanbul (2000), s. 216

486 Hans Wilhelm Haussig, “İran Hudut Bölgelerinde İndocermen ve Altaylı Göçebe Kavimler”, çev: Eşref Bengi Özbilen, *TDA*, 103 (1996), s. 7

487 Johansen, “Türklerde Çadır”, s. 34

488 P.A. Andrews, “Anadolunun Keçe Çadırları”, çev. Mügül Andrews, *SAED*, 4 (1986), s.1-7

şartlarına göre de çadır bezinin türü değişiyordu. Kıl çadırlar keçe çadırlara göre daha kolay kurulduğu için, nemli ve sürekli yağış alan yerlerde tercih ediliyordu. Ayrıca kıl, keçeğe nazaran daha sert ve kalın olduğu için kıldan dokunmuş çadır bezleri gözenekli ve tüylü oluyordu. Bu gözenekler çadırın hava almasını, yüzeyindeki kıllarda yağmur damlalarının süratle akıp gitmesini sağlıyordu. Yağmur yağacağı zaman çadır yüzeyindeki kıllar aşağı doğru taranır ve yağmur suyunun içeri sızmadan akıp gitmesi, yağmurlar kesilince de yukarı taranarak içeriye ışık ve hava girişi sağlanırdı. Çadır bezinin gözenekli olması içerde ateş yakmayı ve yemek pişirmeyi de kolaylaştırıyordu. Üstelik kıl, kolay kolay yanmadığı için yangın tehlikesi pek yaşanmazdı⁴⁸⁹. Bezin yüzeyindeki kıllar yandığında ise çadır su sızdırmazlık özelliğini kaybediyordu. Çadır kurulurken yağmur sularının içine girmemesi için uygun bir zemin seçilirdi. Bununla da yetinilmez etrafına oluklar açılarak suyun çadırın içine girmemesi sağlanırdı. Hareketlilik çadırların hızlı kurulup kaldırılmasını gerektiriyordu. Bilhassa saldırılar karşısında kolaylıkla kaçabilmek için bir göçebe ailesinin en kısa zamanda çadırını hayvanına yükleyebilmesi gerekiyordu. İki yetişkin insan bir çadırı 35 dakikada kurabiliyor, 45 dakikada da kaldırıp hayvanına yükleyebiliyordu⁴⁹⁰.

Termodinamik bakımından çadırın ortasında bulunan ocaktan çıkan ısının minimum kayıpla bütünüyle kullanılması sağlanır. Kubbeli biçimindeki kapatma sayesinde ocağın üstündeki delik dumanın çadırdan engelsiz çıkmasını sağlar⁴⁹¹.

Çadırın içine eşyayı yerleştirme ve kaldırma şekli tamamıyla belirlenmişti. Yetişkinler kuruluş ve kaldırılış sürecindeki en ince ayrıntıları bilmek zorundadır. Çadırların büyüklüğü ve içindeki eşya, ev halkının varlıklı olup olmamasına göre değişmekteydi. Fakir bir göçebe ailesi 16 ayaklı bir çadırı yetinirken biraz daha hâli vakti yerinde olan göçebe ailesi 28 ayaklı bir çadırda yaşıyordu. Başta çadır bezi olmak üzere kıyafetler ve çadırın tefrişatı için kullanılan bezler, her çadırda bulunan "dikey dokuma" tezgâhında dokunuyordu. Bu tezgâhlarda sadece çadır bezi değil, aynı zamanda çadırın içine döşenen halı, kilim, yastık örtüsü, torbalar, heybeler ve hatta giyim eşyaları dokunurdu. Bezler üzerindeki işlemleri ise kadınlar elde yapardı. Yiyecekler torbalar içinde saklanıyordu. Mutfak eşyaları ve su, işlemeli torbalar içine konurdu. Sıcak ve nemli havalarda gıdaların saklanması güçleşiyordu. Torbalar içinde

---

489 Ulla Johansen, "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", çev: Fikret Elpe, *TDA*, 1/3 (1979), s. 48,50

490 Polat, *Göçerler*, s. 214

491 Andrews, "Anadolunun Keçe Çadırları", s. 4-5

saklanan yiyecek malzemesi nemlenmesin diye taş ve kütükler üzerine konarak bir kenara dizilir, üzeri de yüne ince işlemler yapılmış bir örtü ile örtülürdü⁴⁹².

Çadırın iç duvarları, birbirine yün ipliklerle tutturulmuş, yaklaşık bir metre yüksekliğinde hasır veya sazdan örülmüş örtüyle kaplanırdı. Çadırın tabanına en alta kalın keçi kılından dokunmuş bir bez konur, onun üzerine ise keçe ve halılar serilirdi. Çadırın bir kenarında yatak ve yorganlar, diğer tarafında da eğerler, avda kullanılan atmacanın kafesi ve erkeklerin kullandığı eşyalar yer alırdı. Çadırın içine döşenen eşyayı kızlar çeyiz olarak getirirlerdi. Kızın çeyizi rengârenk işlemeli torbalar içinde saklanırdı. Çadırın her köşesi, binek ve yük hayvanlarının semerinden heybesine, kendi kıyafetlerindeki işlemlere kadar her nesne adeta sahibinin dile geldiği metinlere dönüşmüştü.⁴⁹³

Bu çadırlar rüzgâr alan yerlerde kurulmuş olsa dahi, sıcak havalarda gün ortasında iç ısısı bazen dayanılmaz hâle gelirdi. Erkekler gölgelik yerlere kaçışırken, ev işlerini yapmakla yükümlü kadınlar bu çileye katlanmak zorunda kalırlardı.⁴⁹⁴

Akşam olunca herkes bir köşeye çekilirdi. Çadır ortadan bölünmüş, sol tarafta erkekler, sağ tarafında ise kadınlar otururdu. Eğer ailenin büyük çocuğu evlenir ve ayrı çadıra(ev) çıkmaz ise çadır içinde heybelerden iki gence ayrı bir bölme hazırlanırdı.

Uzun yoldan gelen konuklar da özel bölmelerde gecelerdi. Konuklar, ailenin yanında istediği kadar kalır ve hiç kimse bundan şikayetçi olmazdı. İstenmeyen konuklar geldiğinde de çadıra alınır, ağırlanır fakat konuğa hâl hatır sorulmaz ve sohbet edilmezdi. Konuğa bu yolla istenmediği ifade edilmiş olurdu. Komşular da bazen bir çadırda toplanır, dedikodu yapar veya ortak kararı gerektiren meseleleri görüşürlerdi. Çünkü konuşma, düşünmenin kapılarını aralıyor, böylece daha isabetli kararlar alabiliyorlardı. Konuklar çadırda istedikleri yere oturur, kimse buna itiraz edemezdi. Nezaket ifadeleriyle dolu hâl hatır sorma safhasından sonra sohbet faslına geçilirdi. Beg, çadırın orta direğine sırtını yaslar, her defasında sağ elini sol göğsüne koyarak konuklarının tek tek hâlini hatırlar sorardı. Küçük çocuklar, büyükleri yanında konuşmazlardı. Kadınlar kendi köşelerinde konuklara yapılacak ikram için hazırlık yaparlardı. Kadın konuklar, kadınlar tarafına geçer ve ev sahibesinin işlerinde yardımcı

---

492 Polat, *Göçerler*, s. 214

493 Polat, *Göçerler*, s. 215

494 Johansen, "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", s. 50-52

olurdu. Onun bu yardım girişimine itiraz edilmezdi.⁴⁹⁵ Çadırın içinde sağ taraf bayan kısmıdır, orada mutfak eşyaları bulunur. Sol taraf ise erkek kısmıdır, burada silah ve av malzemeleri bulunurdu⁴⁹⁶.

Çadır kurmak için seçilen yerlerde kapı direk olarak rüzgâra karşı olmazdı. Eğer çadır, nehir kenarlarında ise çadırın kapısı nehrin aktığı yöne doğru olmalıydı. Özellikle akşamları rüzgâr nehrin aktığı yöne doğru güçlü eser. Eğer çadır yüksek yerlere kuruluyorsa çadırın kapısı aşağı doğru bakardı⁴⁹⁷.

Keçe çadır dışarıyla içerisi arasındaki ısı farklılığını iyi koruduğu için, kışı şiddetli, yazı da hararetili geçen karasal iklimin hüküm sürdüğü yerlerde kullanıma en uygun çadırdı. Deri bağlarla birbirine tutturulan tahta iskele üzerine keçe geçirilerek kuruluyordu. İçerde yanan ateş zamanla ak çadırın iç yüzeyini siyahlaştırırdı. Bu gözeneklerin kapanmasına ve içeriye yağmur ve kar suyunun sızmasına engel oluyordu, ama aynı zamanda da keçenin esnekliğini kaybettirdiği için kırılmasını kolaylaştırıyordu. Bir keçe çadırının yaklaşık sekiz on yıllık ömrü vardı. Çadırın kubbemsi yapısı hava deveranını kolaylaştırıyordu. Tam tepesindeki delikten süzülen ışık huzmesinin çadırın iç yüzeyindeki hareketinden zaman tahmini yapılabiliyordu⁴⁹⁸.

Bu deliğin aydınlatmadan başka havalandırma ve ocak yandığında da dumanı çekme işlevi vardı. Buradan göğe yükselen dumanın, yukardaki Tanrılarla, çadırdaki ölümlüler arasındaki birleşmeye işaret ettiğine inanılmaktaydı. Hem gerçek hem sembolik merkez olan "ocak" beş unsuru bir araya getirmişti: ahşap, ocağın çerçevesi, toprak, ateş ve demir kazan(tağan) ile altındaki sacayağı ve kazanın içindeki su (ahşap, toprak, demir, su, ateş). Esasen çadır her şeyiyle bir micro cosmos idi. Bu anlayış göçebe olarak yaşayan Türklere devam etmiş olabilir ama Müslümanlaşma ve yerleşik hayata geçiş ile birlikte yeni evde (mesken) yeni bir anlam kazanacaktı⁴⁹⁹.

Ocaktaki ateşin yaydığı ve gök adı verilen kubbeden süzülen ışık huzmeleri dokunduğu her şeyi harekete geçiriyordu. Çadır, dışarı ile irtibatı kesildiğinde tıpkı mağara gibi bir uzaya sahip değildir. Çünkü zifiri karanlık mutlak boşluktur. Her ocak yanı sıra o mutlak boşluk yavaş yavaş dolmaya, bir uzaya sahip olmaya, her şey hareketlenmeye başlar. Hava kararıp çadırlarına çekildiklerinde içerdeki her şeyi

495 Johansen, "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", s. 52-54

496 Johansen, "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", s. 50-52

497 İ.V. Rassadin, *Sayan Dağlarında Yaşayan Göçebe Geyik Yetiştiricilerinin Geleneksel Çadırları*, Ulan-Ude 2005, s. 151-153

498 Johansen, "Güney Anadolu'nun Göçebe Çadırları", s. 48

499 Polat, *Göçerler*, s. 218

anlamlandırılan ışığın kaynağı ocaktan başka ne dikkati çekebilirdi ki. Bu yüzden evdeki hayatıyet için "ocağın sönmemesi" gerekiyordu⁵⁰⁰.

Geçmişteki boy beylerinin çadırları makamları ölçüsünde heybetliydi. Onlar ve hayli görkemli olduğunu bildiğimiz çadırları hakkındaki bilgimiz, seyyahların kayıtları ile sınırlıdır. Hakanlar için, sıcak, yağmur ve kara karşı çok iyi korumalı ipek kumaşlarla kaplı çadırlar kuruluyordu. İçi, altın çiçeklerle ve sanatkârane şekilde boyanmış ipek kumaşlarla süsleniyordu. Uygur Hakanı'nın çadırı 900 kişiyi alabilecek büyüklükteydi. Çadırların yüksekliği sahibinin mevkiine göre değişiyordu. Bir Bizanslı elçi, Göktürk Hakanı'nın çadırını şöyle tasvir ediyordu: "Hakan, kendisini altın bir taht üzerinde kabul etmişti. Bu tahtın iki tekerleği vardı ve icabında bir atla çekilebilirdi, tek mil çadır en güzel renklerle pek mahirane işlenmiş ipekli mensucatla müzeyyendi." İbn Batuta, Özbek Han'ın kabul çadırını şöyle tasvir ediyor: Barka büyük bir çadır odadır, altın kakmalı, gümüş kaplamalı dört ahşap direğe dayanmakta ve her direğin ucunda altın ve gümüşten mamul pırıl pırıl parlayan, çevresine ışık saçan bir nişan bulunmaktaydı. Barka, uzaktan bakılınca bir tepeyi andırıyor, sağ ve sol yanında ise ya pamuk ya da ketenden yapılmış çardaklar bulunuyordu. İçerde her yer ipek kumaşlarla örtülü barkanın ortasına onların taht dediği büyük bir sedir kondurulmuştu⁵⁰¹.

Hatta ünlü şair Po Kü-i Türk halklarının adetlerinden öykünerek soğuk kış aylarında avlusunda bir keçe çadırı kurup ocak ateşi karşısında eğlenmiştir. Bunu iki uzun şiirde de anlatıyor. Aşağıda çevirisi yer alan bu şiirlere ilk dikkat çeken Ishida Mikinosuke oldu. Ts'ing-Çan-Çang'ın 'Mavi Keçe Çadırı' adlı şiirinde şair çadırın kökenini ve kuzeydeki göçebelerin güneye taşınması ile birlikte burada yaygınlaşmasını anlatıyor. Fırtınalı, karlı havada çadırın rahatlığını övüyor. Pie Çan-Çang-Huo-lu'nun Keçe Dönemine ve Ocağa Veda'sında şair dışarıyı ısındığı için çadırına teşekkür ederek onunla vedalaşiyor. Ishida bu şiirlere dayanarak T'ang döneminde Kuzey Çin'de kibarların bu tuhaf âdeti benimsemiş olacakları sonucunu çıkartıyor. Bu modanın çok fazla yaygınlaştığı düşüncesinden kaçınmak gerekse de, bazı kibar beylerin bu ünlü şairle bu konuda yarıştığı düşünülebilir. T'u Küelerin böyle çadırları daha önce Çin'e getirdiklerine kuşku yok. Örneğin: Hie-li Kağan, Çin başkentindeki sürgün günlerinde içinde oturmak için çadırlar kurdurmuştu. Muhtemelen daha o zamanlar Çinli kibarların dünyasında çadırdaki yaşam hayranlık uyandırmıştı.

---

500 Polat, *Göçerler*, s. 218

501 Polat, *Göçerler*, s. 219

Po Küi'nin iki şiirinin çevirisi şöyle:

“Mavi Keçe Çadır”

Binlerce koyunun yünü toplanır;

Yüzlerce halka birbirine eklenir;

Yuvarlak iskelet sazlardan ve sağlam;

Kuzey (göğünün) taze mavisine boyanır.

Böylelikle kuzeyde çadır savaşçılar tarafından yaratıldı

Ve barbarlarla güneye geldi

Güçlü bir fırtına bile onu sarsmaz,

Yağmuru geçirmez ve ıslanınca sağlamlaşır;

Ortası sivri bir çatısı var;

Köşeleri yok ve dört bir yanı yuvarlak;

Yanda geniş bir kapı açılır;

İçi rahat ve sıcak.

Dağ geçitlerinin ötesinden çok uzakta

İlk kez benim avlumda duruyor,

Ay ışıklı bir gecede terk edilmiş gölgesi görünüyor,

Çok soğuk bir yılda ise değeri artıyor

Yumuşak, sıcak keçe battaniyeler yere serili

Tınlı sazlar oralarda saklanır

Çiğ kaplı zeminde çok uygundur

Özellikle de kar kaplı gökyüzü olduğunda

Yanda alçak bir şarkıcı oturağı duruyor

Küçük bir dans minderi serilmiş

İlham geldiğinde örtüyü kaldırıp içeri giriyorum çok kez

Sarhoş olduğumda bir paltoya sarılıp uyuyorum

Demir ayaklığın üstündeki lamba kenara koyuluyor

Yanan çadır sobası havada asılı,

Sobanın içinde sabah orkideleri gibi alevler gizleniyor

Gizliden gizliye de gece tütsüsüne benzeyen duman bunun içinde birikiyor

Böylece hayvan kemiği kömürü yaklaştırmak gerekmiyor

Bir tilki kürkünden de vazgeçilebilir
Mürekkep silme taşı ısınıyor ve donmuş mürekkebi eritiyor
Şişe ısınıyor ve büyüyle bir bahar kaynağı ortaya çıkartıyor
Orkidelerden oluşan bir yatak perdesi bile münzevileri buraya çağırarak için
beyhude uğraşılıyor;
Sazdan bir kulübede dalıp gitmek için bu kadar uygun değil,
Ama bu çadırdan dolayı beni varlıksız rahipler kışkansı,
Zavallı gezgin öğrenciler ondan ayrılmayı hiç istemeyecektir!
Konuklarım onun içinde kabul edilecek;
Torunlarım onu miras bırakacak,
Kraliyet sülaleleri eski eserleriyle ne kadar gurur duysalar bile,
Onlar benim mavi keçe çadırıma benzeyemezler!

“Keçe Zamanına ve Ocağa Veda”

Geriye dönüp kış aylarını düşünüyorum,
Kuzey rüzgârını ve üç karış yükseklikteki karı,
Artık yaşlıyım ve soğuğu kaldıramıyorum
Uzun geceleri nasıl geçirebilirdim?
Neyse ki keçe çadır var.
Onu kendim rüzgârda kurdum
Bir de kor gibi kırmızı ocak var:
Karlı havada beni ısıtıyor.
Derin bir suya atlayan bir balık gibi
Derin bir mağarada saklanan tavşan gibi hissediyorum kendimi
Donmuş pullar rahat ortamdan dolayı yine canlanıyor
İç karartan soğuk akşamlar henüz geçmişken
İlk sıcak mevsim başlıyor bile
Ne yazık ki zaman değişti
Nankör olduğumdan değil
Yün çadır perdesi gün be gün toplanmış olarak kalıyor
Güzel kokulu ateş sönüp küle dönüşmüş durumda
Üzücü veda şimdi baharda gerçekleşiyor

Ama sevindirici bir yeniden buluşma onuncu ayda olacak!

Yeter ki bu vücut sağlıklı kalsın,

O zaman uzun süre için vedalaşmamıza gerek yok !...⁵⁰²

Destanlarda da çadırı görmekteyiz; Oğuz'un kağan olmadan önce doğduğu ve yaşadığı ilk muhit bir orman olarak gösteriliyor. Gök tüylü ve yeveli büyük bir erkek kurt Oğuz Kağan'ı daima çadırında ziyaret ediyordu⁵⁰³. Çadırın dünyaya hakimiyet ideali ve din ile alakalı bir manası olması ihtimaline de işaret edilebilir⁵⁰⁴. Türkler, ölen yakınlarını gömmeden önce çadıra yerleştirirler ve cesedi "yoğ aş" töreni sırasında burada bir süre muhafaza ederlerdi⁵⁰⁵. Bugün Kırgızistan'ın Issık Gölü çevresinden Kazakistan'ın Almaata yöresine kadar uzayan topraklar üzerinde mezarların çoğu birer çadır şeklindedir⁵⁰⁶. Kırgızistan'da da ölen kişi için hemen evinin yanında bahçeye bir çadır kurulur, cenazenin 3,7 ve 40. günlerinde ziyafet verilir ve atlar kesilip ikram edilir. Bütün bu örnekler bize çadırın ilk mezar yapısına, ilk türbeye kaynak teşkil ettiğini göstermektedir⁵⁰⁷.

Dede Korkut Hikayelerinde çadırlar tasvir olunurken sembolik olarak hakanın mekanı yere ve göğe hakim olduğu hissi verilmek isteniyor. Mesela Bayundur Han'ın sabahleyin çadırını kuruşu şöyle anlatılıyor:

“Şami günlüğü yeryüzüne diktirmiş idi,

Ala Sayvanı gök yüzine aşanmış idi,

Bir yerde ipek halıcası döşenmişti.”⁵⁰⁸

Göçebe çadırı dış görünüş itibariyle genelde yuvarlak ve kubbeli olup tepesinde baca vazifesi gören dairesel bir delik bulunurdu. Kapıları keçeden mamul olan bu çadırlar kolaylıkla taşınabilmeleri için kolay sökülüp yapılacak şekilde kurulurdu. Gerekliğinde kolayca öküz arabaları tarafından taşınırdı⁵⁰⁹. Bu yolla Ziya Gökalp'in ifadesiyle: “Oba bir akşamüstü belli mahale konar ve araba evler aralarında sokaklar

502 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, İstanbul 2006, s. 604-606

503 Mehmet Kaplan, “Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut kitabında eşya ve aletler”, *J. Danny Armağanı*, Ankara (1958), s. 140

504 Kaplan, “Oğuz Kağan Destanı”, s. 142

505 Nejat Diyarbekirli, “Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri”, *TKA*, 28/1-2 (1992), s. 57

506 Diyarbekirli, “Türklerde Mezar Yapısı”, s. 58

507 Diyarbekirli, “Türklerde Mezar Yapısı”, s. 61

508 Kaplan, “Oğuz Kağan Destanı”, s. 142

509 Arslan, *Step İmparatorlukları*, s. 18

meydana gelecek bir şekilde dizilir ve bir nev'i küçük bir şehir meydana getirilirdi. Bu şehrin büyüklüğü ve donanımı obanın büyüklüğüne göre değişirdi. Eğer oba bir boy ise o zaman satıcı arabalarından bir çarşı kurulurdu. Eğer oba bir il ise o zaman da büyük bir şehir manzarası oluşturacak şekilde çadırlar kurulur ve imalathaneler faaliyete geçerdi⁵¹⁰. Kurulan bu çadır şehirlerde çok uzun vadeli kalındığı da olurdu. O zaman konaklanan yer bir nev'i kışlak vazifesi görürdü. Hatta konaklanan bu alanın çevresinde tarım alanları dahi açılırdı. Bahaeddin Ögel, Temim B. Bahr'dan naklen Kimeklerin çadır şehirlere sahip olduklarını ve bu çadır şehirlerinde yerleştiklerini vurgular⁵¹¹. Bu imalathaneler, göçebeler arasında pek yaygın olan demircilik ve dokumacılıkla ilgilidir. Yine çadırların kolay taşınabilir olduğundan Türkler, çadırlarını savaşırken de beraberlerinde taşırlardı⁵¹². Bununla beraber baskına uğradıklarında arabalarla çekilen kamp çok daha kolay toplanıp kaçılabilirdi⁵¹³. Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak çadırları da "Ganlı" denilen öküz arabalarına kolayca koşulacak şekilde tertip edilir, bu da Kıpçaklara büyük bir hareket serbestiyeti sağlardı. "Igor Bölüğü" adlı Rus destanında Kıpçak çadırlarının içi de iyice tarif edilmiştir. Rus Knezi Igor, bu destanda Kıpçaklara esir düşmüş ve bir Kıpçak çadırında ağırlandı. Bu çadırın içinde altınlar, ipekler, kadife ve kürk elbiseler bulunmaktaydı⁵¹⁴.

Bilhassa kışın Türkmen çadırlarının izolasyona tabi tutulduğunu görüyoruz. Bu izolasyon kışın çadırın çevresi yarıya kadar kar ve toprak ile örtülerek sağlanıyordu⁵¹⁵. Yine bir başka izolasyon türü de çadırın üzerinin iki kat keçe ile örtülmesiydi.

Göçebe Türkler, çadır kurarken her sene çadırlarını bir önceki sene kurdukları yerden farklı bir yere kurarlardı. Bu bir nevi gelenektir. Bunun mantıklı bir izahı da vardır. Zira çadırın kazıklarının çıkarıldığı yerde kalan izlerde kene gelip yerleşirdi. Özellikle hayvanların uyumak için kullandıkları yerlerde küçük böcek, kurtçuk vb. asalaklar yerleştiği için keneler de bunları takiben gelirlerdi. Kenelerin musallat olduğu evcil hayvanlar ise yemek yeme isteklerini kaybettikleri için ölüyorlardı⁵¹⁶.

---

510 Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1976, s.238

511 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, s. 47

512 Arslan, *Step İmparatorlukları*, s. 19

513 Arslan, *Step İmparatorlukları*, s. 18

514 Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lüğatlere Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara 1993, s. 66-67

515 Radloff, *Sibirya*, s. 286

516 Matsubara Masatake, "Yuboku no sekui: Toruko-kei yubokunun Yurukku no minzokushikara (The World of nomadism: From the ethnography of the Yürük of Turkish origin)", Tokyo 1997, s. 211

Bazı göçebe Türk boylarında çadırın yanında değişik meskenlere de rastlanmaktadır. Mesela, Başkırtların yaylakları sert rüzgârlı oldukları için yaylaya çıktıklarında çadıra göre daha dayanıklı olan tahta kulübeleri tercih ediyor ve Başkırt zenginleri böyle yerlerde çadır mimarisine benzer bir mimariyle yapılan bu ahşap kulübelerde oturuyorlardı. Bu kulübeler yapılırken ortaya kayın ağacından bir direk dikilir ve yapı bu direk esas alınarak inşa olunurdu. Başkırtların bu yola başvurmalarının en önemli sebeplerinden biri de yaylaklarının orman içinde oluşuydu⁵¹⁷.

Orta Asya'da, dondan ve ayazdan korunmak için keçenin alverişli olduğu göz önünde tutulursa en iyi koruyucu çadır, keçe çadırıdır. Bugün daha ucuza geldiği ve yağmur sonrası çabuk kurduğu için kara bez çadır kullanılmaktadır⁵¹⁸.

Çadır kültürü bugün Anadolu'da devam etmektedir. Göçebe gruplar arasında en yaygın olarak kullanılan çadır tipi "kara çadır"dır⁵¹⁹. Çadır yapım geleneği günümüzde de her yeni çifte mutlaka yeni bir konut yapma şeklinde devam etmektedir⁵²⁰.

III. GİYİM-KUŞAM

Göçebe Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi koyun, keçi, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile deve yünü idi. Eski Türkler bez dokurlar, giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi⁵²¹. Nitekim Doğu Oğuzları da keten, yün, kumaş ve kürkten üretilen elbiseler giyorlardı⁵²². Çizme de bu dönemin Türkleri tarafından kullanılmaktaydı. Hun devrine ait çeşitli dokuma ve madeni eserlerde, çizme giyen hükümdar, bey veya kahraman (alp) tipindeki şahıslar da görülmektedir. Yine Hun, Göktürk ve Uygur sanatında çizmeli insan tasvirlerine rastlanılmaktadır⁵²³.

Bozkırların tipik elbisesi "ceket" ve "pantolon" idi. Bahaeddin Ögel'in de belirttiği gibi ata binen göçebe Türkler, bacaklarının at ile olan temasta sürtünüp yaralanmaması için kalın pantolon giyerlerdi. Soğuğa ve rüzgâra dayanıklı kalın

517 Johansen, "Türklerde Çadır Kültü", s. 32

518 Johansen, "Türklerde Çadır Kültü", s. 48

519 Ürekli, "Çadır Hayatı", s. 202

520 Erden, "Batı Anadolu Türkmen Çadırları", s. 82

521 W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996, s. 306

522 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 87

523 Yaşar Çoruhlu, "Orta ve İç Asya'da Kazı ve Araştırmalarda Elde Edilen Materyale göre Erken Devir Türklerinde Çizme", *Ayakkabı Kitabı*, Edt: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003, s. 163

ceketler ile “kulaklıkl” ve “enselikli” şapkalar da yine onların, bilhassa kışın vazgeçilmez giysileriydi⁵²⁴. Genel olarak elbiseleri uzun ve genişti.⁵²⁵

Yine Çin kaynaklarında Türklerin elbiselerinin soldan ilikli ve saçlarının kesik olduğu; kürk ve yünlü kumaş giydikleri belirtilir⁵²⁶. Ayrıca Çin kaynakları Türk kavimlerinden Kırgızların samur ve kunduz derisinden mamul elbiseler giydiklerini, kadınların da elbise olarak yün ve ipek giysiler kullandıklarını zikreder. İpek, Kırgızlara Kuça ve Tacik memleketlerinden geliyordu⁵²⁷. Zaten göçebe Kırgızların ipekçilikle uğraştığı düşünülmemeyeceğine göre, Kırgızlar ipeği kendi imal ettikleri ürünlerle takas ediyor olmalıydılar. Giysi olarak hayvan derisini sıklıkla kullanıyorlardı.⁵²⁸

Eski Türkler mevsimlere göre elbiselerini seçiyorlardı. Kaliteli malzemeden taviz vermezken gösterişe de değer veriyorlardı. Her ne kadar Çinliler soldan sağa doğru elbiselerini iliklerken, Türklerin de bu şekilde kullandıklarını söyleseler de göçerler için özgün olan sağdan sola ilikleme tercih ediliyordu.⁵²⁹

Bunlar arasında debbağlanmamış hayvan derisinden yapılan çarığın yeri farklıydı ki buna göçebe Türklerde “İzlik” denmekteydi.⁵³⁰ Ayak baldırlarını kışın sıcak tutmak için vücudun bu bölgesine sarılan ve keçeden mamul patayanın, ayağı sıcak tutmak için yine hayvan derisinden yapılan ve keçe ile içi kaplanan çizmenin, keçe veya yünden mamul hırkanın bu dönem göçebeleri tarafından kullanıldığı rahatlıkla söylenebilir.

Keçe, Türkler için çok önemli bir malzeme idi. Hayvancılık ve koyunculüğün gelişmesi, soğuk bir hava ve iklim, keçenin kullanılmasını zaruri kılmıştır⁵³¹. Yünden üretilen keçenin ilk kez ne zaman ve nerede üretildiği bilinmemekle beraber Orta Asya kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Altay Dağlarının eteğinde Pazırık Kurganı’nda yapılan kazılarda keçe parçalarına rastlanılmıştır⁵³².

Keçe, Orta Asya’da hem çadırın dış ve iç örtüsü hem de bir süsleme malzemesiydi. Türkler, evlerinin duvarlarını, keçenin yanında, kırmızı renkli aşu toprağı ile süslüyorlardı. Türkler XI. yüzyılda bu süslere bezek, süslemeye de bezemek

---

524 B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi’ne Giriş*, Ankara, 1985, c. V, s. 1-2

525 Gerdizi, *Zeynü’l-ahbar*, s. 267

526 Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, s. 86

527 Ahmet Taşağıl, “Çin Kaynaklarına göre 840 yılından önce Kırgızlar”, *TDA*, 100 (1996), s. 136-137

528 Gerdizi, *Zeynü’l-ahbar*, s. 262

529 Gleb V. Kubarev, “Orta Asyalı Türklerin Giyimleri”, *Türkler*, Ankara 2002, c. IV, s. 195

530 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 104

531 Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 281,282

532 Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992, s. 365

diyorlardı. Aynı zamanda, XI. yüzyılda halı, kilim, keçe ve nakışlı çarşaf vb. şeyler duvarlara asılarak veya gerilerek süsleniyordu. O dönemde, Türkler bu süslemelerde yapılan duvar örtülerine “kerim” veya duvar anlamına gelen “tam” (dam) kelimesine dayanarak “tam kerim” (duvar örtüsü) adını veriyorlardı⁵³³.

Türkler, XI. yüzyılda keçeğe “kidhiz” diyorlardı. “Kidhiz” veya “kiziz” kelimesi “Türkmenlerin çadır örtülerinin veya göç zamanı bürgülerinin yapıldığı keçe” anlamına kullanılıyordu. Aynı zamanda keçe, halı ve kilimden farklı bir şeydi. Oysa eski Anadolu kültürüne yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, “küyüz” ve “kiyiz” kelimesi halı, keçe ve bazen de diğer yaygıları karşılamaktaydı. Karahanlılar keçeğe “kiziz” derlerken, XI. yüzyılda Oğuzlar “keçe” kelimesini kullanıyorlardı⁵³⁴.

Keçeciler tek ve doğal renkli halılar yaptıkları gibi, beyaz keçe üzerine siyah veya sarı desenli keçeleri bastırarak renkli keçe halılar da yaparlardı. Bunlar ayrıca, Horasan, Türkistan vb. soğuk ülkeler için çok kalın keçe çadırlar, kervan heybeleri, askerlerin veya kervancıların taşıdıkları yelek ve paltolar, ordu için çift kat keçeden zırhlar ve nihayet hemen hemen bütün İranlı köylülerin başlarına giydikleri kırmızı, gri, beyaz veya siyah son derece ince keçeden başlıklar yaparlardı⁵³⁵.

XI. yüzyılda keçeciler düz renkli keçelerin yanı sıra, nakışlı ve renkli keçeler de yapıyorlardı ve o dönemde Kaşgar’da yapılan ve “kimişke” diye anılan bir tür keçe nam salmıştı. Bununla birlikte burada kaplan postu şekilli keçeler de imal ediliyordu. O dönemin maharetli keçe ustaları ince keçelerden elbiseler de yapıyorlardı ve bu elbiselere “kedüklük kidhiz” adını veriyorlardı. Kırgızlar ise bu giysilere “kiyim keçe” (giyim keçesi) diyorlardı. Aslında Türkler keçeyi sadece bir yaygı ve elbise değil, çadır şeklinde de kullanıyorlardı⁵³⁶.

Çok büyük emek gerektiren keçe üretimi şöyle anlatılır: “Geleneksel yöntemle keçe üretiminde yün üzerindeki pıtırak ve başka pislikler elle ayıklanır ve elle uygulanan ditme işlemi ile yumuşatılır. Didilen yüne yay tarak makinesi ile atma işlemi uygulanır. Bunun sonucunda yün keçe üretimine hazır duruma gelir. Hazırda yapılan kırkımda elde edilen yapağı birinci kalite ve ağustosta yapılan kırkımda elde edilen yapağı da ikinci kalite keçe üretiminde kullanılır. Atılmış yün “kalıp” adı verilen hasır üzerine birkaç katman olarak yayılır. Aynı kalınlıkta olması için bir çubukla düzeltilir,

533 Bekir Deniz, *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları*, Ankara 2000, s. 5

534 Deniz, *Türk Dünyasında Halı*, s. 5

535 Ali Mazaheri, *Orta Çağ’da Müslüman Yaşayışları*, çev: Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 268-269

536 Deniz, *Türk Dünyasında Halı*, s. 6

az miktarda ılık su ile ıslatıldıktan sonra, bir uçtan başlanarak düzgün biçimde dürülür. Nakışlı keçe (ala keçe veya yaygı keçesi) yapılmak isteniyorsa, top adı verilen renkli ve ince keçeden kesilmiş çubuklar ile kalıp üzerinde desen oluşturulur ve bunun üzerine sarılmış yün yayılır. Dürmeden sonra, kalıbın üzerine düz keçe sarılır, dürüm ip ile sıkıca bağlanır ve ayak ile tepme işlemi uygulanır. Daha sonra kalıp çözülür, keçeleşmeye başlayan yünün kenarları düzeltilir. Bu işleme “kapaklamak” veya “çatki yapmak” adı verilir. Sonra sabunlu su ile ıslatılıp yeniden dürülür bir saat kadar tepilir. Bunun ardından pişirme işlemine geçilir. Elle pişirmede sıcak su dökülen keçe tüyler birbirine girinceye kadar kolla ovulur. Sonra çok sıkı biçimde dürülür ve sıcak su verilerek pişirme işlemi kolla sürdürülür. Bu aşamaya “kazıklama” veya “aklavalama” adı verilir. Kazıklamadan sonra dürüm açılır ve kalın yerler inceltilip ince yerler kalınlaştırılarak düzeltilir. Keçe üretimindeki son aşama “dizleme”dir. Dizler, keçenin üzerine bastırılır ve keçe döndürülerek ilerletilir. Bu aşamada oluşan kırıksıklıklar kolla düzeltilir. “Tığlama” adı verilen bu işlemden sonra iyice yıkanan ve sıkıca dürülen keçe, süzölmeye bırakılır ve ardından güneşte kurutulur⁵³⁷.

Türkler sadece keçe halı değil, alternatifli ürünler sunabiliyorlardı. Çin kaynaklarının belirtmiş olduğu halı ve yün kumaşlar dokumak sanatı Çinlilerin “Wu-Huan” dediği ve Clauson tarafından Oğuzlar olduğu ileri sürülen boyların kadınlarına atfolunmaktadır. Wu-Huanlar, bilinmeyen bir devirde, belki M.Ö. II.yüzyılda Hunlardan kaçarak Doğu Asya’ya gitmeden önce Hangay ve Altay Dağları tarafında yaşıyorlardı. Bu iç Asya göçebeleri ve Türkler aslında tam göçebe değil, yarı- göçebe boylardan oluşmaktaydı. Dolayısıyla kışlaklarında her türlü tezgâhlara sahip oldukları muhtemeldir. Ayrıca çağlar boyunca düğümlü halılar, Türk boyları tarafından çadır altında bile yapılagelmiştir. Ayrıca bir Çin masalında Kök Türklerin veya Kagnılı boyların şölen sırasında çayırlara yünden imal edilmiş halılar serdikleri anlatılmaktadır. Üstelik Kök Türk, Kagnılı ve Uygur Kağanlıkları devrinde, Koço bölgesi bir kilim ve düğümlü halı dokuma merkezi konumuna sahipti. Yine düğümlü halı ve kilim kalıntılarının çoğu, Uygur harfleri ile Türkçe yazıların bulunduğu ev ve han harabelerinde bulunmuş, Uygur bey ve hatun resimlerinde halılar tasvir edilmiştir. Uygurlu dokumacılar tarafından küçük ve aynı zamanda büyük boy halılar imal ediliyordu. Birinciler Uygurlarda “bodhimandala” (Mürakebe için çizilen ve tapınılanın

---

537 Dölen, *Tekstil Tarihi*, s. 365-366

sarayını veya evreni temsil eden şekil.) olarak kullanılıyordu. İkinciler yani büyük boy halılar ise büyük çapta ve sade motiflerle ünlüydüler⁵³⁸.

Pek çok konuda olduğu gibi VIII-XI. asırlar arasındaki göçebe Türk giyimi konusunda da en önemli kaynağımız *Divanü Lûgati-it-Türk*'tür.

Kışlaklarda giyilen giysilerin başında “Yişim” gelmekteydi⁵³⁹. Bu elbise göçebe Türklerin bilhassa diz bölgelerini sıcak tutan bir özelliğe sahipti. “Yaptacı” ise, yağmurlu havalarda çobanların giydiği bir tür kepenektir⁵⁴⁰. Diğer bir kepenek türü de “Kedkük” idi⁵⁴¹. “Dalımboo” Çin pamuklusundan yapılan başka bir kışlık elbiseydi.⁵⁴² Yine “Kars” denilen ve deve ya da koyun yününden mamul palto da bir başka kışlık elbiseydi⁵⁴³. Samur derisinden yapılan kürk elbise de göçebe Türkler arasında yaygın olarak kullanılmakta olup, buna “İçük” denmekteydi⁵⁴⁴. Samur derisinden mamül diğer bir kışlık elbisesi “Kiş içük” idi⁵⁴⁵. “Buulum” kürkten yapılan ve zenginlerin kullandığı başka bir elbise çeşidiydi⁵⁴⁶. Kadife de kışlakta elbise kumaşı olarak kullanılmaktaydı. *Manas Destanı*'nda kadife kelimesi, Arapça manası olan “Makmal” kelimesi şeklinde geçmiştir⁵⁴⁷. Kıldan yapılan ve vücudu sıcak tutan “Kıl tarko” bir üst giyimi olarak kullanılmaktaydı⁵⁴⁸. Göçebe Türklerin üzerlerine giydikleri “Partu” ise, günümüzde de kullandığımız “Palto” kelimesiyle aynı manaya geliyordu⁵⁴⁹. Kışlık elbiseler eğer deri veya kürkten yapılmıyorsa “Suf” denilen yün iplikten elle örülen bir tür kumaştan⁵⁵⁰ veya “Yap” denilen yün yapağıdan yapılırdı⁵⁵¹. Yine göçebe Türklerde erkekler kışın başlarına yünden “Börk” takıyordu. Börkün en makbulü “Tilki Börk” idi⁵⁵².

Yaz elbiselerinin ise bir kısmının ince kumaştan üretildiği bilinmektedir. “Çit” bu tür elbiselerdendi. Bu elbise ince bir Çin kumaşının işlenmesi suretiyle yapılırdı. Yaylaklarda ipekli elbise makbuldü. “Balkı” kıymetli bir elbise kumaşıydı. Bu kumaş,

---

538 Emel Esin, *İslamiyetden Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 108-109

539 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. III, s. 19

540 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. III, s. 38

541 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. I, s. 390

542 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 405

543 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. I, s. 348

544 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. I, s. 69

545 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 412

546 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 404

547 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 406

548 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 405

549 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. I, s. 416

550 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. III, s. 129

551 *Divanü Lûgati-it-Türk*, c. III, s. 3

552 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 412

giysi için kullanıldığı gibi, kıymetli misafirin altına serilmek için de kullanılıyordu. Nitekim *Manas Destanı*'nda bu kumaş sergi olarak kullanılmaktaydı⁵⁵³. “Barça” denilen ipekli elbiseyi ise daha zengin göçebeler giymekteydi⁵⁵⁴. “Diba” kelimesi ise aslen Farsça olup ipekli ve desenli bir tür kumaşı ifade ediyordu⁵⁵⁵. “Başayı” diğer bir Farsça kelime olup başka bir ipekli kumaş için kullanılıyordu⁵⁵⁶. “Tarko”, “Torgun” ve “Tubar” diğer ipekli kumaş türlerindendi⁵⁵⁷. Göçebe Türkler, ipeğe “Cibek” demektedir⁵⁵⁸.

Yaylakta giyilen kadın elbiselerinin başlıcaları şunlardı; “Mandili” dokuma bir başörtüsüydü⁵⁵⁹. “Kete” genç ve zengin göçebe kadınlarının giydiği bir elbiseydi⁵⁶⁰.

Göçebe Türk yaylaklarında giyilen erkek elbiseleri hakkında ise şunları bilmekteyiz: Göçebe Türk erkekleri başlarına “Teipe”, “Takya” gibi başlıklar takıyorlardı⁵⁶¹. Bu başlıklar kışlaklarda giyilen Borkün yerini tutuyordu. “Çopan” yaylakta giyilen bir tür kaftandı⁵⁶². “Kürmön” ise zeminle aynı renkte olan kolsuz bir kaputtu.

Göçebe Türkler her türlü eski elbiseye de “Çupra” demektedirler⁵⁶³. Dışa giyilen her türlü elbiseye de “Taştan” deniyordu. Bunun anlamı, “Dış Don” demektir.

Göçebe Türkmenler giysilerinde siyah rengi pek seviyor ve kullanıyorlardı. Horosan Türkmenleri'nde bu rengin sevildiğini bilen Halis b. Süreye, Emevilere karşı giriştiği isyanda göçebe Türkmenlerini kendine çekmek için siyah renk giymişti. Ebu Müslim de isyanı sırasında siyah bayrak taşıyordu ki bu ona göçebeler tarafından sempati duyulmasını sağladı. Bu durum Abbasi ihtilalinde siyah bayrak ve siyah renkli elbiselerin⁵⁶⁴ tercih edilmesine neden oldu.

Dede Korkut Destanlarında ise beyaz ve kıvıll renklerin daha ehemmiyetli olduğunu görürüz. Buna mukabil kara renk uğursuzluğa işarettir. Toy veren beylerden biri konuklara çadır hazırlatırken “Kırnün ki oğlu kıvıll yok, kara otağa kondurun, kara kıçe altına döşen, kara koyun yahnısından önüne getirün, yirse yesin yemezse çeksin

---

553 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 403

554 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 40

555 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 405

556 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 404

557 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 407

558 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 404

559 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 407

560 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 408

561 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 412

562 Yıldız, *Manas Destanı*, s. 412

563 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 421

564 Recep Uslu, *I. Ve II. Yüzyıllarda Horosan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 209

gitsin. Oğlu kızı olmayanı Tanrı lanetlemiştir. Biz dahi lanetleriz.” sözleri, siyah rengin uğursuzluk alameti sayıldığına delalet eder. Buna mukabil oğlu olan beylerin ak çadıra, kızı olan beylerin kızıl çadıra konuk edilmesine bakarak bu renklerin de kutlu kabul edildiği sylenbilir⁵⁶⁵.

Göçebe Türkler dış görünümlerine dikkat ederler, özellikle sa onlar için büyük anlam ifade etmektedir. Asya Hunları ile alakalı olarak da Çin yıllıkları, Türklerin saçlarını bazen kısa kestiklerini bazı Hun boylarının saçlarının kıvrıcık olduklarını bazılarının ise saçlarını tepeden rdklerini belirtmektedir. Bazı kaynaklar da “İç Asya’dan Doğu Avrupa’ya gelen Hun erkeklerinin saçlarının uzun” olduğundan bahsetmektedir. Gerdizi de kadın ve erkeklerin uzun saçı tercih ettiklerini ifade eder⁵⁶⁶.

Dede Korkut kitabındaki şu cümlede, Türklerin arkadan uzanıp sarkan saçlara ne kadar değer verdiklerini gösterir:

Topuğu sarmaşanda kara salum.

Bunu, Türk kavminin içten gelen duygularından başka, hiç kimse böyle derin ve güzel bir şekilde ifade edemez.

Oğuz Kağan Destanı’nda, Oğuz’un aldığı kızın saçlarından söz açılırken şöyle deniyordu:

“Anung saçı, mren osuğu deg.” (Onun saçı ırmak dalgası gibi.)

Oğuz Destanına benzer değişik bir Kırgız rivayeti olarak kabul edilen Kara Han Oğlu Alman-Bet destanında Kökçü, Alman-Bet’e dönüp, Müslümanlığın şartlarını şöyle anlatıverir:

Bıyığını tıraş et, sakalını koyuver,
Saçların olmaz böyle, kakln kırkiver,
Başındaki şapkanın, düğmesini kesiver,
Her cumadan cumaya mescide geliver.

Manas Destanı’nda da Yakup Han karısından şikyet ederken saçını taramamasından söz etmektedir.

---

565 Ergin, *Dede Korkut*, s. 78

566 Gerdizi, *Zeyn’l-ahbar*, s. 270

Türklerin bir “saç uzunluğu ölçüsü” de vardı. Eski Türkler, saçların uzunluğunu kulak, ense, omuz, bel ve topuklarına kadar uzanmasına göre ölçerlerdi. Anadolu’da ise uzun ve güzel bir saç için ölçü, yaygın olarak bel idi⁵⁶⁷.

IV. SPOR

Tarih, Türkleri, en eski devirlerden beri sportmen bir kavim olarak kaydetmektedir⁵⁶⁸. Büyük halk kitlelerini toplayan müsabakalar ve bayramlar, spor sahasında tekerrür etmiş teknik, idari ve hukuki kaideler, mazbut antrenman usulleri Türklerin her devrinde kendini gösterir⁵⁶⁹.

Avcılık, dağcılık, binicilik, okçuluk, güreş, atıcılık, yay koşuları, sıklet kaldırma ve atma, yüksek ve uzun atlama gibi atletik sporlarla; su sporları, gürz ve topuz kullanma, kılıçla mübareze, cirit, polo Türklerin eskiden beri çok sevdikleri sporlardandır⁵⁷⁰.

Devamlı yıpratma ve yıldırma hareketleri arasında fertleri bir asker havası içinde yetişen bozkır Türk halkının sürekli başarılar sağlamasının nedenlerinden biri de savaşa hazırlık özelliği bulunan spor hareketleri, yarış ve eğlencelerdi⁵⁷¹. Türklerin birçok sporla uğraştıklarını biliyoruz. Spor dalları içerisinde en gözdelelerden biri at yarışı idi. Atlar daha küçük iken yarış atı olarak yetiştirilmekte ve hazırlanmaktaydı. Kaşgarlı Mahmud, at yarışı için en uygun cins atın yaban atı ile evcil kısrağın birleştirilmesinden elde edilen “arkun” cinsi at olduğunu da zikreder. At yarışları “Talas” ya da “Tasal” denilen bir bitiş ipine atların ulaşması ile sonuçlanırdı. Zaman zaman yarışları heyecandırmak için ortaya tavşan gibi bir ödül konulduğu da Kaşgarlı’da zikredilir⁵⁷².

Göçebe Türklerin bir başka oyunu da “Gökbörü” idi. Tamamen ata hakim olmayı ve at üzerinde manevra yeteneğini geliştirmeyi amaçlayan bu oyun iyi bir savaş antrenmanı idi. Bu oyunun esası iki takımın kapışmasına dayanıyordu. Bu oyunda, ortaya içi doldurulmuş bir oğlak atılır ve taraflar bu oğlağı kapmak ve sayı yapmak için yarışır.

---

567 Abdulkadir Donuk, “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, *Saç Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2004, s. 9-10

568 Halim Baki Kunter, *Eski Türk Sporları üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1938, s. 5

569 Kunter, *Eski Türk Sporları*, s. 6

570 Kunter, *Eski Türk Sporları*, s. 7

571 Safran, *Kiman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, s. 159

572 Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre VII Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s. 159

Gökbörü haricinde yine at üzerinde, ucu eğik sopalarla oynanan “Çevgan” oyunu vardı. “Çevgan” kelimesi esasen Farsça olup, Türkler bu oyuna “Çöğen” derlerdi. Divanü Lûgat-it-Türk’te bu oyuna “Kapışma” denmektedir⁵⁷³. Ata hakim olmak açısından eşsiz bir oyun olup süvari ile atın bütünleşmesini sağlıyordu. Bu oyun Divanü Lûgat-it-Türk’te de “Çöğen” şeklinde geçer. Kutadgu Bilig’de de iyi bir elçinin özellikleri sayılırken, onun iyi bir çöğen oyuncusu olmasında şart koşulurdu. Bu durum çöğenin göçebe Türklerin hayatındaki önemine de işaret eder. “Çöğen” at üstünde ve genelde dört kişilik iki takımla dört köşeli bir sahada oynanırdı. Bu saha çizgilerle sınırlanmıştı. Kaşgarlı Mahmud bu çizili alana “Tasal” demektedir⁵⁷⁴. Atın üzerindeki oyuncular ellerindeki ucu kıvrık sopalarla sürdükleri topu, daha önce belirlenmiş bir hedeften (kaleden) geçirirlerdi. Buna da Divanü Lûgat-it-Türk’te “Tuldi” denilmektedir⁵⁷⁵.

Yedi sayı yapan oyunu kazanırdı⁵⁷⁶. Kaynaklar başta Halep Hakimi Nureddin Mahmud Zengi olmak üzere Türkmen geleneklerini yaşatan pek çok hükümdarın da bu oyunu iyi bildiklerini zikreder.

İki rakibin birbirlerini denemeleri esasına dayalı olan “Matrak” da bir başka göçebe oyunuydu. Matrak oyununda taraflar ellerine birer yastık ve sopa alarak savaş talimi yaparlardı⁵⁷⁷.

“Tepük”⁵⁷⁸ ise genelde çocukların yaptığı bir spordu. Buna oyunda diyebiliriz. Kurşun eritilerek iğ ağırşığı şeklinde dökülür, üzerine keçi kılı veya başka bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar. Yine divanda “topık”⁵⁷⁹, “top”⁵⁸⁰, “adam top yuvarladı”⁵⁸¹ yine “Onlar birbirlerine top yuvarlaştı”⁵⁸² ifadeleri geçmektedir. Kimileri bu oyunun bugünkü futbolun karşılığı olduğunu söylese de tam olarak karşılığı olduğu söylenemez.⁵⁸³

Yine Türkler arasında okçuluk müsabakalarının da yapıldığı bilinmektedir. Eski Türkler bir kütüğü yere dikerler ve bu kütükte bir bölgeyi işaretleyerek işaretlenen

---

573 Divanü Lûgat-it-Türk, c. II, s. 88

574 Divanü Lûgat-it-Türk, c. I, s. 392

575 Divanü Lûgat-it-Türk, c. II, s. 15-16

576 Feyzi Halıcı, “Çevgan”, *DİA*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 295

577 Özbay Güven, *Türkler’de Spor Kültürü*, Ankara 1992, s. 35-40

578 Divanü Lûgat-it-Türk, c. I, s. 386

579 Divanü Lûgat-it-Türk, c. I, s. 380

580 Divanü Lûgat-it-Türk, c. III, s. 119

581 Divanü Lûgat-it-Türk, c. III, s. 61

582 Divanü Lûgat-it-Türk, c. III, s. 74

583 İbrahim Yıldırım, “Eski Türk Çocuk Oyunlarından Tepük ve Yaşayan Varyantları”, *Türkler*, Ankara 2002, III, s. 196-198

bölgeyi ok atarak vurmaya çalışırlardı. Bu aynı zamanda göçebelerin savaşa hazırlık safhalarından biriydi.

Güreş de göçebe Türk hayatında eskiden beri pek önemli bir spor olma özelliğini sürdürülmüştür. Orta Asya ve Anadolu’da bu sporun göçebe Türk boyları arasında bugün dahi en revaçtaki sporlardan biri olduğu unutulmamalıdır. Bu spor bilhassa yayladaki şenliklerde ve toylarda yapılmaktaydı. Bu sporu daha cazip kılmak için ortaya mükafat da konduğu olurdu. Divanü Lûgat-it-Türk’te de güreşle ilgili “Salışdı” kelimesine rastlamaktayız. Bu kelime güreşen taraflardan birinin diğerini tutarak sağa sola sallaması hâlidir⁵⁸⁴ ki bugün de günümüzde Kırkpınar ve Karakucak güreş müsabakalarında rakibin dengesini bozmak ve onun gücünü ölçmek için yapılan “Elense Çekmek” tabirini hatırlatmaktadır.

Mevsimlerin Türk kültür hayatında önemi büyüktür. Çünkü Türk kültürünün esasını teşkil eden hayvancılık mevsimlere göre bazı değişiklik göstermiştir. Bahar mevsimi diğer mevsimlere göre Türk günlük yaşayışında daha büyük öneme sahiptir. Bahar mevsiminde yapılan bayramların hiç şüphesiz en önemli tarafı kurban törenleri olmuştur. Bunun yanında bütün Orta Asya halklarında bahar bayramlarının müşterek tarafı at yarışlarının yapılması ve şarkılar söylenmesidir⁵⁸⁵.

Türkler için önemli bir eğlence ve oyun da “Aşık”tır. Aşık, deyim olarak koyun ve keçilerin arka bacaklarını ileri geri hareket ettiren kemik şeklinde tarif edilebilir⁵⁸⁶.

Aşık ile oynanan oyunların eski zamanlardan beri Türkler arasında en yaygın oynanan oyunlardan biri olduğu anlaşılıyor. Başlıca servetlerinden birini koyunun teşkil ettiği bir toplulukta aşığa oyun hayatında geniş bir yer verilmesi gayet tabidir⁵⁸⁷. Göktürklerde erkeklerin aşık, kadınların top oynamayı sevdiklerini Çin kaynakları bildirir⁵⁸⁸.

Bu oyunlar oturarak ve ayakta oynanabilirdi⁵⁸⁹.

Türklerde başka hiçbir oyun türü aşık oyunları kadar zengin tabirlere sahip değildi. Bu zenginlik şüphesiz aşık oyunlarının çok eski olmasından ileri geliyordu⁵⁹⁰.

---

584 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 109

585 Özkan İzgi, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İÜFTD*, 31 (1977), s. 29

586 Faruk Sümer, “Türklerde Tarih Boyunca Aşık”, *TDA*, 76 (1992), s. 41

587 Sümer, “Türklerde Tarih Boyunca Aşık”, s. 43

588 Sümer, “Türklerde Tarih Boyunca Aşık”, s. 43

589 Sümer, “Türklerde Tarih Boyunca Aşık”, s. 44-45

590 Sümer, “Türklerde Tarih Boyunca Aşık”, s. 46

Aşık aynı zamanda parasıyla kumar olarak oynanır, fala bakılır, nazar için kullanılır, hatta tarikatlarda bile dikkate alınmıştır⁵⁹¹.

Günlük hayatın sıkıcılığından uzaklaşmak isteyen ilk insanlar için oyun ve sanatın eğlendirmek ve dillendirmek gibi bir amaca hizmet ettiği unutulmamalıdır. İlk topluluklarda insanlar arasında heyecan uyandıran kutsal törenler din adamları tarafından idare ediliyordu. İlk din adamları sihri, dini ve bedii bir heyecan içinde temsil ettikleri için ilk aktörlerdir. Kavmi dönem Türk tiyatrosunun vücut bulduğu sahada Orta Asya'dır⁵⁹².

V. İNSANİ DEĞERLER

A. İnsana Bakış Açısı

Göçebe Türklerde sosyal hayattan bahsederken evvela onların insana bakış açısına değinmek gerekir. Göçebe Türklerde insana birey olma noktasında büyük değer atfedilirdi. Nitekim göçebe Türk toplumu hakkında bize bilgi veren kaynaklar, onlar arasında herhangi bir sosyal tabakalaşmanın olmadığı hususunda müttefiktirler. İbn Fazlan, göçebe Oğuz Türklerinden bahsederken obadan herhangi bir kimsenin oba reisine fikir beyan edebildiğini ve bu kişi mantıklı konuşuyorsa oba reisinin onun fikrine göre hareket edebileceğini söyler⁵⁹³. Buradan hareketle göçebe Türklerde meşveretin ne denli ehemmiyetli olduğunu söyleyebiliriz. Meselelerin çözümünde keneşçi – danışman, akıl erbabları (aksakallar) arabulucu olarak aktif rol alırlardı⁵⁹⁴.

Meşveret meclislerinde kadınların da hazır bulunduğu görülmektedir. Kadın, göçebe Türklerde hayatın içinde aktif olarak yer aldığından gayet önemli konuma sahiptir. Henri de Blocqueville'nin seyahat notları arasında kadının konumu da işaret edilir. Ona göre; Türkmenler arasında kadın diğer Müslüman kadınlara nispetle çok daha fazla saygı ve itibar görür. Kadınlar; tahılı değirmende öğütür, ipek eğirir, yünden iplik bükür, halı ve kilim dokur ve çocuk yetiştirirler. Diğer Müslüman kadınlarda görülen tembellik ve miskinlik Türkmen kadınlarında katiyen yoktur⁵⁹⁵. Her ne kadar seyahatımız XIX. yüzyıl Türkmen kadınından bahsediyorsa da VIII-XI. yüzyıllar

591 Sümer, "Türklerde Tarih Boyunca Aşık", s. 46-47

592 Abdullah Şengül, "Türk Drama Geleneği", *Türkler*, Ankara 2002, c. IV, s. 157

593 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 30

594 N.Y. Biçurin, *Sobrania Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Moskva-Leningrad 1951, s. 353

595 Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, s. 60

arasında kaleme alınan eserlerde de durum pek farklı değildir. Bu eserlerde de Türkmen kadınının fedakârlığı, erkekten kaçmamasına rağmen iffetine son derece düşkün oluşu, hayatın her safhasında erkeklerin yanında yer alması ve gerektiğinde onunla beraber savaşması uzun uzadıya anlatılır.

Türk duygusunu, Türk ruhunu, hayat ve ahlâk telakkilerini, örf ve adetlerini aksettirmesi bakımından, Türk destan ve efsanelerinde kadınlar daima bir şeref, ahlâk, kahramanlık, fedakarlık ve zeka sembolü olarak yer almıştır⁵⁹⁶. Kadına mutlak bir kutsallık izafe edilmiş ve kısaca ifade edilirse el üstünde tutulmuştur. Bir kıyaslamaya gidilirse, Yunan mitolojisinde tanrıçalar birbirini kıskanıp, kavga ederlerken veya birtakım gayrimeşru ilişkiler içinde bulunurken, Türk inanış ve destanlarında kadınlar; iyilik, doğruluk ve kahramanlık örneği idiler⁵⁹⁷.

Türk destanlarında büyük kahramanlar, bunların anneleri veya kadınları çoğu zaman ışık veya nur görüntüsündeki bir kadından doğuruyor, bu şekilde bunlara bir nevi kutsallık izafe ediliyordu. Kadın, destanlarda erkeklerle birlikte savaşa katılmakta, erkekler de birçok konuda kendisine akıl danışmaktadır⁵⁹⁸. Kahramanlar, eşlerinin veya kız kardeşlerinin sadakat ve gayreti sayesinde ölüm ve felaketten kurtulmakta, hemen hepsi annelerinin ve kız kardeşlerinin nezaretinde büyümektedirler. Onlara ilk yol gösterenler anne ve kızkardeşleri olmakta, kısaca kadın daima erkeğin yanındadır ve kahramana kuvvet kaynağı olmaktadır⁵⁹⁹.

Kahramanlar; ata iyi binen, iyi kılıç kuşanan, iyi savaşan kadınlarla evlenmek istemekte, ciddiyet ve soğukkanlılığını kaybedip ahlak dışı bir iş yapacakları zaman kadın tarafından kurtarılmakta, hatta yaralandıkları zaman kadın savaşarak kahramanı kurtarmaktadır⁶⁰⁰. Kadınlar da erkek gibi ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve icabında düşmanla kahramanca çarpışır. Dede Korkut kitabında, kadının bu hususiyetleri geniş bir şekilde tasvir edilir. Beyrek, babasından böyle bir kız isteyince, babası oğluna “Oğul sen kız dilemezsin, kendine bir hampa isterimişsin.” der⁶⁰¹.

Kadınlarda özellikle kahramanlık ve analık vasfı aranmaktadır ve yaşlı Oğuz beyleri dahi gelinleriyle oğullarının aynı güçte olmasını, oğullarının gölgesinde

---

596 Necdet Sevinç, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul 1987, s. 11

597 Sevinç, *Türklerde Kadın ve Aile*, s. 14-15

598 Sevinç, *Türklerde Kadın ve Aile*, s. 17-18

599 Sevinç, *Türklerde Kadın ve Aile*, s. 18

600 Zühre İndirkaş, “İslam Öncesi Türk Kadınına Bakış”, *TT*, sayı 9, İstanbul 1994, s. 8-9

601 Mehmet Kaplan, “Dede Korkut kitabında kadın”, *TM*, c. IX (1946-1951), s. 99-100

yaşamalarını istemez görünmektedirler. Zira bu devirde kadın da erkek kadar düşman baskısı karşısında uyanık ve hazırlıklı bulunmak zorundadır⁶⁰².

Hemen hemen bütün Türk destanlarında, sarsılmaz bir karı-koca saygı ve sadakati vardır. Aile; karı, koca, çocuklar ve hizmetkârlardan oluşup, kadın evin ve namusun koruyucusudur. Erkek çocuk istenirse de genelde kız-erkek ayrımı söz konusu olmayıp, kız çocuğu sahibi olmak diğer bazı kavimlerde olduğu gibi bir felâket ve şerefsizlik değildir. Kadınlarda aranan niteliklerden biri de yazıdan, yabandan eve bir konuk geldiğinde, eğer erkek evde yoksa kadının onu yedirip içirmesi ve ağırlayıp göndermesidir⁶⁰³.

Eski Türklerde kadın; erkekten kaçan, toplumsal hayatın dışında yaşayan bir varlık değildir. Kadın, hayatın her aşamasına katılır ve büyük saygı görürdü. Dönemin şartları içinde eğitim-öğretim kurumları ihdas eder, insanlar için büyük önem arz eden müesseselerin kurul-masında ve yaşatılmasında önemli rol alır ve hatta bunları bizzat kendisi kurardı. Türklerde o devirde kaç-göç bulunmadığı için kadın büyük bir serbestlikte fakat iffet içinde hareket ederdi. Dini törenlere katılır ve bazen de başkanlık yapardı. Kadın şamanların bulunması bunun en güzel örneklerindendir⁶⁰⁴.

Genç kızlar, erkekler gibi ata binip kılıç kuşanıyor, güreşiyor, ava çıkıyor ve top oynuyordu. Kadın ve yaşlılar, savaşa giden erkekleri donatırlar ve büyük fedakârlık göstererek, en iyi giysi ve yiyecekleri savaşçılara verirlerdi⁶⁰⁵.

Evin sahibi kadındı ve bu yüzden kadına “evci” denirdi. Kadınlar bütün faaliyetlere katılır ve kadına büyük saygı gösterilirdi. Ev ortak olarak karı-kocanın malı sayılırdı. Kadının ve çocukların kendilerine ait mülk üzerinde kocanın tasarruf hakkı yoktu. Koca evine gelen kız, artık kocası ve kocasının ailesine bağlanır ve baba evi ile aralarında sadece sevgi bağı kalırdı. Kızın babası gelin alma sırasında, kızı üzerindeki tüm haklarını yani babalık hakkını damada verirdi. Kızın babası, şal veya kuşağını damada sarar ve böylece babalık velayetini damada bırakmış olurdu⁶⁰⁶.

Ailenin mali işleri ile ilgilenilmesi, çadırın kurulması, keçe çorap örme, süt sağma, peynir ve tereyağı yapma, elbise dikme, çocuğu büyütme, zararsız küçük hayvanların yakalanması, meyve toplama, ateşin yanık tutulması, dokuma, yiyeceğin

---

602 Müjgan Cunbur, *Türk Kadını İçin*, Ankara 1997, s. 43

603 İndirkaş, “Türk Kadınına Bakış”, s. 7

604 Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları*, İstanbul 1980, s. 46

605 Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 239-240

606 Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürü*, s. 270

biçimlendirilmesi ve saklanması, çanak yapımı ve sürekli savaşlardan dolayı cephede bulunan erkeklerin yerine ev işleriyle ve ticaretle ilgilenme kadının görevidir⁶⁰⁷.

Bunlardan hareketle şu sonuca varabiliriz: Göçebe Türklere sosyal hayata her birey aynı oranda katılabilmekteydi. Kadın da sosyal hayatta erkek gibi yer alabiliyor, gerektiğinde fikrini beyan edebiliyor ve sosyal hayat içinde çok önemli işlerle uğraşabiliyordu. Hatta rahatlıkla söylenebilir ki göçebe Türk toplumunda kadının herhangi bir şekilde sosyal hayattan çekilmesi, sosyal hayat bünyesinde kapatılması oldukça zor yaralar açabilmekteydi. Belki de bu sebeple İslamiyet'i kabul eden gruplar arasında, kadının statüsünde hiçbir köklü değişiklik yapmayan tek unsur göçebe Türklere dir.

Türklere ahlak ve namus anlayışı da çok önemlidir. Türk beldelerine seyahat eden sayyahların eserlerinde göçebe Türklere ahlak anlayışı ile ilgili ön plana çıkardıkları üç ahlaki öge vardır. Bunlar: Hırsızlık, zina ve isyandır. Göçebe Türk an'anesine göre bu üç suçun da cezası ölümdür. İbn Fazlan, göçebe Türklere arasında zina diye bir şeyin hayale dahi getirilmediğini, zaten zina suçunun çok acı ve sert bir cezayı gerektirdiğini zikreder. Bu cezaya göre, zina eden kimseyi iki ağacın ortasına getirirlerdi. Daha sonra bu ağaçların kuvvetli dallarından birer tanesi suçlunun bulunduğu yere doğru eğilir ve suçlu bu dallara bağlanırdı. Daha sonra dallar serbest bırakılır ve bağlanan kişi iki parçaya ayrılırdı⁶⁰⁸. Gerdizi de aynı şekilde zina yapan ve insan öldürene ağır cezalar verildiğinden bahseder.⁶⁰⁹

Göktürk hukukuna göre haksız yere bir insanın hayatına son verene kısas uygulanır ve o kimse öldürülürdü. Hırsızlık ve bilhassa at hırsızlığı pek büyük bir suçtu. At hırsızları çaldıkları at miktarının on katını ödemeye mahkum edilirdi⁶¹⁰.

Göçebe Türklere yalan, izine pek rastlanmayan bir davranış olup yalan söyleyen insanların varlığından kaynaklar nadiren bahsetmektedir. Mesela, Dede Korkut Destanlarında Bamsı Beyrek'in Yalançı Oğlu Yaltaçuk adlı bir hasmının olduğunu görürüz⁶¹¹.

Yine an'aneye, töreye, devlete isyan etmek de büyük ahlaksızlık sayılır ve idamı gerektirirdi.

---

607 Donuk, "Eski Türklere Aile", s.166

608 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 3

609 Gerdizi, *Zeyn'ül-ahbar*, s. 267

610 Ahmet Taşagıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, s. 98

611 Ergin, *Dede Korkut*, s. 28,137

B. Misafirperverlik

Göçebe Türkler arasında misafirperverlik bugün dahi pek yaygındır. Eserleri günümüze kadar ulaşan seyyah ve tarihçilerin eserlerinde de göçebe Türk misafirperverliği ile ilgili pek çok örnek vardır. Bozkır ikliminin ve zor hayat şartlarının sertleştirdiği göçebe Türkler, kendilerinin dostu olan insanlara fazlasıyla iltifatkâr davranırken, düşmanlarına karşı aynı oranda haşindirler.

Göçebe Türk an'anesinde misafir ve konuk ağırlama ile ilgili pek çok tabir bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, onların arasında yaygın olan misafir ağırlama ile ilgili pek çok ifadeyi zikreder;

“İyi elbiseyi kendine, tatlı aşı başkasına ver.

Konuğu iyi ağırla, namını cümleye yaysın.”⁶¹²

“Konuğa, yabancıya gücün yettiği kadar iyilik eyle.”⁶¹³

“Hali perişan, gönlü kırık bir misafirin geldiğinde

Hazır olan yemeği önüne getir, geciktirme.”⁶¹⁴

“Sana konuk gelse onu indir, yorgunluğu dinsin,

Arpayı, samanı yaklaştır da atı dinlensin”⁶¹⁵

Gibi beyitlerin yanı sıra “Uma (konuk) gelse, kut beraberinde gelir.” atasözü de bu anlamda zikredilebilir⁶¹⁶.

İbn Fazlan da göçebe Oğuzların misafirperverliklerini uzun uzun anlatır. O, bir Müslüman tacirin bir Türk arkadaşı olmasının kendisine çok şeyler kazandıracağını zikreder. “Bir Müslüman tacir, Türk dostunun yanına gittiğinde Türk, imkânı nispetinde ona koyun boğazlar, karnını doyurur, hayvanlarını besler ve yatırır. Misafir olan Müslüman yoluna devam etmek isteyince yola katlanamayacak hayvanlarını başka hayvanlarla değiştirir. Ayrıca istediği kadar hayvanı da Müslüman tacirin emrine verir. Müslüman tacirin eğer başına bir iş gelirse veya geri dönmezse ya da ölürse o zaman Türk, tacirin katıldığı kervana girer ve ne bir eksik ne bir fazla olarak verdiği hayvanları geri alır. Bu konuda Türklerin başka türlü davranması görülmuş şey değildir.” diye

612 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 45

613 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 44

614 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 93

615 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 93

616 Reşat Genç, *Kaşgarlı'ya Göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997, s. 120

zikreder⁶¹⁷. Burada göçebe Türklerin görüldüğü gibi namus ve fazilet anlayışıyla da ilgili örnek bulmak mümkündür. Bugün de Anadolu ve Orta Asya göçebe Türkmenlerinde misafirin Tanrı armağanı olarak kabul edildiği düşünülürse, misafir ağırlama geleneğinin ne kadar önemli olduğu görülür. Hayvan kestiklerinde de etin bir kısmını komşuları ile paylaşırlardı.⁶¹⁸

Dede Korkut Destanları'nda da misafirperverlik önem verilen bir husustur. Dede Korkut, öğüt verirken: “Oğuz’un biglerin üstüne yığnak itki, aç körsen toyurgıl, yalınçak körsen tonatkıl, borçluyu borcundan kurtargıl, depe gibi et yığ, göl gibi kırmızı sağ dur, ulu toy eyle.” sözleriyle ikramın önemine işaret eder⁶¹⁹.

Göçebe Türkler arasında “Armağan” da çok sık verilirdi. Bir dostun ziyarete gelmesi ya da bir göçebenin kârlı bir alışveriş yapması, yakınlarına armağan vermesi için yeterli bir nedendi. Oğuzlar, hediye vermeye “İdişmak” diyorlar ve bu hareketi aralarında pek yüceltiyorlardı. İbn Fazlan Genç Oğuz Yınalı'na galeta ve kumaş hediye ettiğinde Yınal yerlere kapanmış, kendine has hareketlerle bu yüce davranışı takdir etmiştir. Nitekim Oğuz Destanlarında çok sık geçen ve pek çok Türk boyunda görülen “Han yağması” geleneğinin de aslında armağanlaşmanın başka bir şekli olduğu görülür⁶²⁰.

Sonuç olarak; misafir ağırlama ve dostlar arasında armağanlaşma göçebe Türklerde en yüce hareketlerden biriydi, denebilir. Tüm Orta Asya'da kullanılan “Mihman atadan uludur.” atasözü konuyu en iyi şekilde özetlemektedir.

VI. AİLE KURUMU

Türlere göre “Gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin” birer örtüsü ve kubbesi kabul edilirdi. “Gök altında devlet, çadır kubbesi altında ise aile düzeni” yer alıyordu. Bu sebeple eski Türklerde “devlet düzeni” ile “aile düzeni” arasındaki benzerlik çok canlıydı⁶²¹. Türk ailesinin temelinde görülen hukuki ve sosyal ortam, hiç şüphesiz en yüksek devlet düzeninde de kendini göstermektedir⁶²².

Eski Türk ailesi dönemin diğer (Hint, İran, Yunan, Roma, Moğol, Arap) topluluklarından farklı bir görüntü sergiliyordu:

617 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 32-33

618 Khazanov, *Nomads*, s. 154

619 Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 81

620 Sencer Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçukluya*, İstanbul 1994, s. 5

621 Abdulkadir Donuk, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İÜFTD*, 33 (1980-1981), s. 147

622 Donuk, “Eski Türklerde Aile”, s. 147

1. Eski Türk ailesi kan akrabalığına dayanıyordu. Diğer topluluklarda Moğollar hariç bu durum görülüyordu.
  2. Eski Türk ailesi “pederi” tipteydi. Diğer topluluklar ise “pederşahi” veya “maderşahi” idi.
  3. Eski Türk ailesi, diğer topluluklardaki gibi büyük aile yapısında değildi.
  4. Eski Türk ailesinde özel mülkiyet vardı. Diğerlerinde mülkiyet ortaklık şeklindeydi.
  5. Eski Türk aile yapısı içinde kadın hür iken diğer topluluklarda bu durum hemen hiç görülmemektedir.
  6. Kadının korunmasını esas alan “Leviratus sistemi” Moğollar hariç diğer topluluklarda görülmemektedir.
  7. Diğer topluluklarda görülen yakın akraba ile evlenme Eski Türklerde görülmemektedir.
  8. Aile içerisinde çocukların satılması, öldürülmesi (Çin, Yunan, Hint, Roma) ve diri diri gömülmesi (Arap) eski Türklerde görülmez.⁶²³
- Devletin en küçük birimi olarak aile kabul edilir⁶²⁴. Aile kurumunun başlangıç noktasını evlilik tesis etmektedir. Türklerde bu büyük bir âdet ve kurallar silsilesidir.

A. Evlilik Öncesi Kız ve Erkek Aranan Özellikler

Evlilik kurumunun oluşumu esnasında kız ve erkeklerde bir takım şartlar aranmakta, bu şartlara sahip olan insanlar evlilik için tercih edilmekteydi.

Önce erkekte aranan özelliklere göz atacak olursak her şeyden önce erkekte aranan özellik onun bahadır bir kimse olmasıydı. Dede Korkut Destanlarında kadınların, kocalarının bahadırılığı ile iftihar ettikleri görülür. Göçebe hayat tarzının bir gereği olarak iyi ata binmesi ve silah kullanması da gerekmektedir. Yine hem erkek ve hem de kızlarda ailenin soylu oluşu dikkat edilen bir husustu. Erkeklerde maddi yönden zenginlik de zaman zaman ön plana çıkmaktaydı. Bunu kız tarafının bazen gayet yüksek bir kalın (başlık) parası istemesinden anlıyoruz. Mesela; Manas Destanı'nın başkahramanı olan Manas, Temir Han adlı bir hanın kızıyla evlenmek ister. Bunun üzerine Temir Han, kızı için son derece yüksek bir başlık istemiştir⁶²⁵. Buna karşın bazı

623 Donuk, “Eski Türklerde Aile”, s. 167-168

624 Saadettin Gömeç, “Divanü Lûgat-it Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, AÜDTCD, XX/32 (2002), s. 134

625 Orhan Türkdoğan, “Eski Bir Kültür Kodu Olarak Nevruz”, TDA, 100 (1996), s. 28

Türk boylarında başlık parası problemine nadiren rastlanıyordu ki bu duruma kalın (başlık) parası bölümünde temas edeceğiz.

Evlilik öncesi genç kızlarda da belli başlı özellikler aranmaktaydı. Göçebe Türklerde genç kız hakkında, diğer milletlerde görülmeyen fakat onlarda en çok aranan özellik, gelin olacak kızın kocası kadar ya da ona yakın bir denklikte kahraman oluşu, iyi ok atması, iyi bir süvari olması gibi özelliklerdi. Bu özellikler özellikle göçebe Türk destanlarında geçmekte ise de bunları tamamiyle destani mahiyetteki bilgiler olarak görmek yanlış olur. Tam aksine göçebe Türk dünyasında bu özellikler günümüzde de aranmakta olup, tarihi vakalar da bunu teyid eder. Örneğin; Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf Bey, kızını Bitlis hakimi Emir Şemsettin ile evlendirmiş fakat Emir Şemsettin bu yörük kızının erkekler gibi at koşturup, çevgan oynamasını bir türlü kabullenememiştir. Neticede bu durum Bitlis hakimi ile yörük kızı olan hanımının arasını açmıştır⁶²⁶.

Göçebe Türk kızlarını iyi kalpli ve tenlerinin beyaz olmasının da tercih unsuru olduğunu ve bu özellikleri taşıyan kızlara “altun özü”, “ertini özü” dendiğini Kaşgarlı’dan öğreniyoruz⁶²⁷. Yine göçebe Türk kızında fedakârlık, doğruluk, eşine ve obasına bağlılık gibi hasletlerle soylu bir aileye mensubiyet de erkek tarafının aradığı özelliklerdi.

B. Kalın Parası

Kalın âdeti göçebe Türk topluluklarının büyük bir kısmında rastlanan bir âdeti. Kalına, Doğu Türkistan Türkleri “Toyluk” da derdi⁶²⁸. Bununla beraber bazı göçebe Türk boylarında bu âdetin olmadığı da bilinmekteydi. Başlık meselesi genelde dünür gitmek diye tabir edilen erkek tarafının, kız tarafının ana ve babasına ziyarete gidip, kızlarını oğullarına eş olarak almak istediklerini söyledikleri zamanda konuşulur. Eğer kız tarafı bu evliliğe razı olursa başlık belirlenmesine gidilirdi. Başlığa ana hakkı, büyütme hakkı gibi adlar da verildiği olurdu. Söz kesildikten sonra kızın ailesi bir kalın parası ortaya atardı. Erkek tarafı bunu kabul ettiği takdirde bu kalın parasını ödmeden hiçbir surette kızı baba evinden alamazdı⁶²⁹.

Evlenecek delikanlı kız tarafına “kalın” vermek mecburiyetinde idi. “Kalın, kalınk, kalım” biçiminde tüm Türk lehçelerinde karşılaşılan bu olgu, karşılıklı bir

626 F. Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul 1997, s. 179

627 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 71

628 Mehmet Eröz, *Türk Ailesi*, İstanbul 1977, s. 6

629 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 32

sözleşme idi. Yeni evlenenlerin hayatlarını düzenlemeleri için yapılan bir yardımdı. Kadın eğer boşanıp baba evine giderse, kalın olarak verilen mal iade edilirdi⁶³⁰.

Kalın olarak verilecek şeyin mahiyeti de çeşitli idi. Bu para olabilirdi. Fakat göçebe Türk dünyasında en makbul kalın hiç şüphe yok ki, hayvan olarak verilen kalındı. Bazen bir miktar koyun bazen de bir miktar at, kalın pahası olurdu. Para ve hayvan haricinde çeşit çeşit kumaşlar da kalın pahası olarak da verilirdi. Maddi durumun iyi olmadığı obalarda ise oba üyeleri fakir olduğu için genelde kız değiş tokuşu yapılır ve bu sayede kalın meselesi ortadan kalkardı. Buna göre iki aile anlaşır, bekâr olan kız ve erkek çocuklarını, diğer ailenin kız ve erkek çocuklarıyla evlendirirlerdi⁶³¹.

Bununla beraber bazı göçebe Türk devletlerinde kalın âdetine rastlanmadığını da biliyoruz. Mesela; VIII. asır Çin müelliflerinden Ts'e-fu Yu'an-Kudi, Kırgız ülkesinde kızların mal - mülk istemeden evlendiklerini, onların bu açıdan Göktürlere benzediğini zikreder⁶³².

C. Düğün ve Evlenme

Düğün olayına geçmeden önce göçebe Türklerin birbirlerini tanıyarak mı, yoksa görücü usulü ile mi evlendiği konusuna da değinmek gerekir. Aslında evliliğin görücü usulü ile olup olmaması yöreden yöreye değişmekteydi. Mesela; Dede Korkut Destanlarının Oğuz topluluklarında geçtiği malumdur. Bu destanın kahramanlarından Beybörek'in nişanlısı olan Banu Çiçek'i tanımadığı zikredilir⁶³³. Buna mukabil bazı Türk boylarında durum tam tersiydi. Örnek verecek olursak IX. yüzyıl İslam coğrafyacılarından İbn-i Rusteh, el-A'lak el-nefise adlı eserinde Hazar ve Bulgar memleketlerinin ortasında yer alan Burdas ülkesindeki Türk kızlarının kocalarını kendileri seçtiklerini ve ailesinin de seçilen bu delikanlıyı onayladıklarını zikreder⁶³⁴. Bir de beşik kertmesi geleneği vardı. Bu geleneğe göre gençler ailelerinin onayı ile daha beşikte iken birbirleriyle nişanlanıyorlardı⁶³⁵.

Nişan yapılıp, başlık ödendikten sonra sıra düğüne geliyordu. Düğün öncesinde güvey, müstakbel hanımının baba evine gidiyordu. Burada gelinin ailesi, güveyi

630 Ali Erkul, "Eski Türklerde Evlenme Geleneği", *Türkler*, Ankara 2002, c. III, s. 63

631 Genç, *Kaşgarlı'ya Göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*, s. 58

632 Taşağıl, "Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar", s. 137

633 Genç, *Kaşgarlı'ya Göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*, s. 56

634 Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 37

635 Sümer, *Türk Destanları*, s. 179

karşılıyor ve aralarında “Hay hay ü leng hay ü leng” diye başlayan fakat bugün manası bilinmeyen bir nakaratla selamlaşma yapılıyordu. Bundan sonra gelinin babası kızının elini damadın ellerinin arasına koyar ve daha sonra da tuzlu su dolu bir fincanda ıslatılmış ekmeği nişanlılara takdim eder. Tuz ve ekmeğin göçebe Türkler arasındaki itibarı bu iki unsurun nişan törenini kutsallaştırdığı ihtimalini akla getirmektedir. Daha sonra damat, başlık parasını ödemiş olduğu müstakbel hanımını alarak düğün yerine getiriyordu⁶³⁶. Bu yere getirilirken gelinin yüzü (yabancılar tarafından) görülmemesi için “Didek” denilen bir örtü ile örtülüyordu⁶³⁷.

Düğün yerinde yemek vermek adettendi. En görkemli düğün yemeği, hanların verdiği düğün yemekleriydi. Kaşgarlı Mahmud, bu yemeklerin ihtişamını zaman zaman anlatır. Buna da misal vermek açısından bir hakan sofrasının 30 arşın yüksekliğinde minare gibi yığıldığını ve bu sofranın tamamıyla düğüne iştirak edenlere yağmalatıldığı örneği pek dikkat çekicidir⁶³⁸. Yine düğün için gelen konuklara “Münderü” denilen özel çadırlar hazırlanırdı. Onların her türlü konforu düşünülüyordu⁶³⁹. Düğün sırasında bugün hâlâ kültürümüzde yaşayan takı merasimi de yapılmaktaydı. Kaşgarlı, bu merasimi “Yüfiş” diye zikreder ve gelinin gerdeğe konulmadan önce akrabaları tarafından mallandırılıp mülklendirilmesi için kullanılırdı⁶⁴⁰. Ayrıca takı merasimindeki mal haricinde gelinin “Sep” denilen bir çeyizi de beraberinde getirdiğini de biliyoruz⁶⁴¹.

Kaşgarlı eserinde bu müesseseye geniş yer ayırmıştır:

a- Görücüler: Kız beğenmeye giden görücülere XI. yüzyılda “savçı, yoriğçi, yazığçi, arkuçi” denilmekteydi.

- Savçı: “Güveyiler, kayınlar, dünürler arasında gelip giden elçilik yapan kişi”⁶⁴², bir başka yerde ise “hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişi”⁶⁴³ olarak tarif etmektedir.
- Yoriğçi: “Hısımlar, akrabalar ve dünürler arasında gelip giden kişi”⁶⁴⁴
- Yazığçi: “Hısımlar arasında mektup götürüp getiren elçi”⁶⁴⁵

636 Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 34

637 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 408

638 Genç, *Kaşgarlı'ya Göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*, s. 60

639 Genç, *Kaşgarlı'ya Göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*, s. 60

640 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 11

641 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 319

642 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 154

643 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 445

644 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 51

645 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 55

- Arkuç: “Evlenme zamanında dünürler arasında gelip giden kişi”⁶⁴⁶

b- Başlık: Daha önce geçtiği gibi Türklerde “başlık” âdeti mevcut olup, Kaşgarlı eserinde bunu “kalın” (kalınğ) olarak isimlendirir. Hatta: “Kalınğ berse kız alır.” ifadesini kullanmıştır⁶⁴⁷. Yani “başlık veren kız alır” demektir. Bugün Anadolu’da devam eden karşılıklı kız alıp verme eserde de geçmektedir. “Olar ikki kız koluşdı= Onlar birbirinden kız istedi”⁶⁴⁸ ya da “Olar birbirge kız berişdi= Onlar birbirine kız verdi”⁶⁴⁹ ifadeleri geçmektedir.

c- Düğün: Düğüne XI. yüzyılda da düğün (tüğün)⁶⁵⁰ deniliyordu. Düğün yemeğine “küden”⁶⁵¹ denilmektedir. Düğüne çağırma ve davet işine bugün olduğu gibi “okumak”⁶⁵² denmektedir. Geline “kelin”⁶⁵³ güveye ise “küzegü”⁶⁵⁴ denilmektedir. Sağdıç adeti de vardı ve aynı ad ile yaşıyordu⁶⁵⁵.

d- Nikah: Divan’da şu şekilde geçmektedir: “Erkek tişige kavuşdı= erkek kadını nikahladı, kadına yaklaştı.”⁶⁵⁶

Düğünün bitiminde gelin ve damat gerdeğe giriyordu ancak damat gerdeğe girmeden evvel, gerdeğe gireceği yeri ok atarak tespit ediyordu. Yine damat, gelinin yüzüğüne de ok atardı. Bu hareketin sembolik bir manası olmalıdır. Damat gerdeğe, gelinin kendisi için işlediği bir kaftanı giyerek girerdi⁶⁵⁷. Gelin de gerdek odasına “Mamu” diye bilinen bir kadın nezaretinde girerdi⁶⁵⁸. Damadın gerdek odasında geline bugün Anadolu’da “yüz görümlülüğü” diye bilinen “boğmak” adı altında bir gerdanlık taktığı da bilinmektedir⁶⁵⁹.

Evlilik hayatının doğal sonuçlarından biri olarak bazı hallerde kadın ile kocası arasında geçimsizlik olmakta, bu gibi durumlar sonucunda boşanmalar da meydana gelmekte idi⁶⁶⁰. Kaşgarlı, bunu şu şekilde ifade etmiştir. “Er kissi birle tok tok boldı=

---

646 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 141

647 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 371

648 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 109

649 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 94

650 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 400

651 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 404

652 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 254

653 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 404

654 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 11

655 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 455

656 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. II, s. 102

657 Sümer, *Türk Destanları*, s. 179

658 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. III, s. 235

659 Genç, *Kaşgarlı’ya Göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*, s. 61

660 Reşat Genç, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Evlenme”, *Antropoloji*, 7 (1972,1973), s. 308

Koca, karısıyla geçimsizliğe düştü.”⁶⁶¹, başka bir yerde “Ol işler boş= O kadın boştur, boşanmıştır.”⁶⁶² Dul kadınlara “tuğsak” veya “tul tuğsak” denildiğini de görmekteyiz⁶⁶³.

D. Leviratus ve Poligami

Göçebe Türklerde örneklerine zaman zaman rastladığımız “leviratus” denilen bir sosyal olay yaşanmaktaydı. Baba öldüğü takdirde oğulları; babalarının, annelerinden sonra tehhül ettiği diğer hanımlarıyla izdivaç ederlerdi ya da ölen adamın kardeşi, ölen kardeşin dul kalan hanımlarıyla evlenirdi. Bu evlilikten asıl amaç, göçebeliğin hayli zor hayat şartlarından dul kalan kadının olumsuz yönde etkilenmesini önlemektir. Göçebe Türk boyları hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan J. Deer de leviratusun arka planında dul kadının korunması hissini yanı sıra vefat eden kocanın servetinin aile dışına taşınmasının önüne geçilmesi hissini de etkin olduğunu savunur⁶⁶⁴. İbn Fazlan da Seyahatnamesi’nde bu olayı zikreder ve bu gelenek nedeniyle Türk illerinde ahlaksız kadına rastlamanın çok zor olduğunu, bu hareketin kadının düşkün bir hâle gelmesinin önüne geçtiğini zikreder⁶⁶⁵.

Leviratus geleneğine büyük ölçüde Oğuz an’anesine bağlı bir devlet olarak yaşayan Büyük Selçuklu hanedanında da rastlamaktayız. Selçuklu Sultanı Alparslan, ölüm döşeğindeyken kendisine defalarca isyan etmiş olan kardeşi Kavurd’a kendi hanımını vasiyet etmiş ve ölümünden sonra onunla evlenmesi için de bir miktar başlık ayırmıştır.

Leviratus yoluyla yapılan evlenmeler genelde gayr-ı iradi evliliklerdir. Leviratus olayı haricinde göçebe Türklerin çok eşle evlendiklerine dair herhangi bir kayda rastlayamadık. Nitekim Rasonyi, Orhun Yazıtlarında çok kadınla evlenmenin izine rastlanmadığını belirtir⁶⁶⁶. Tam aksine Türk destanları esas alındığında göçebe Türk erkeklerinin tek eşle evli (Monogamie) oldukları görülür.⁶⁶⁷ Dede Korkut Destanlarında aile çok sağlam bir kurumdur. Esas olarak destandaki Türk ailesinde monigami (tek eşle evlilik) vardır. Ancak çok zor durumlarda birden fazla kadın alınabilmektedir. Bunun

---

661 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 332

662 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 330

663 *Divanü Lûgat-it-Türk*, c. I, s. 468

664 Deer, “İstep Kültürü”, s. 162

665 İbn Fazlan, *Seyahatname*, s. 32

666 Rasonyi, *Tarihte Türkler*, s. 57

667 Donuk, “Eski Türklerde Aile”, s. 163

tek örneği, Beyrek'in, kendisini tutsak bulunduğu hisardan kaçırın Bayburt Beyi'nin kızını almasıdır. Diğer durumlarda hiçbir zaman ikinci bir kadın almak akla gelmez. Karısından çocuğu olmayan beyler ise hanımlarının üzerine başka bir hanım almayı düşünmezlerdi. Bununla beraber İslâm dünyasındaki “cariye” geleneğine Dede Korkut Destanlarında da rastlanmaktadır. Nitekim beylerin hanımları, kocalarının kâfir kızları ile düşüp kalkmalarını, kâfir kızlarının kocalarına sakilik etmesini kıskanmazlardı⁶⁶⁸.

Bey eşlerinin maiyetinde kırk ince belli kız bulunur ve bunlar hanımların yapması gereken işleri üstlenirlerdi. Ancak bunların cariye statüsünde olup olmadıkları hakkında ve beyin nezdindeki mevkileri konusunda bir bilgi bulunmamaktadır⁶⁶⁹. Yine İbn Fazlan da misafir olarak kaldığı Oğuz sübaşısının tek hanımı olduğunu ve bu hanımın sübaşının yanında söz sahibi bir konumda bulunduğunu zikreder⁶⁷⁰.

---

668 Ergin, *Dede Korkut*, s. 27

669 Ergin, *Dede Korkut*, s. 27

670 Sümer, *Oğuzlar*, s. 291

SONUÇ

Türklerin göçebeliği günü birlik olmayıp, hayat tarzlarına ve iktisadi yapılarına uygun üretim esasına dayalı bir göçebeliktir. Üretimin özelliği de bir aile ve toplumun bağımsız karar verebilmesi ve yeterli hareket özgürlüğüne sahip olmasıdır. Bu da bağımsızlık duygusunun kaynağını göstermektedir.

Göçebelik katı bir yapısal modele sahip değildir. Kendilerini yenileyip zamana göre değişiyorlardı. Göçebe topluluk üyeleri beraber yaşarlar ama yer değiştirirken aynı zamanda hareket etmezler. Mevsim, sürünün büyüklüğü, otlakların verimliliği ve su durumu gibi nedenlerden ötürü göçebe topluluklar beraber ya da ayrı hareket edebilirlerdi.

Göçebeler sadece uğraşları gereği ittifak kurmamışlardır. Çünkü her zaman gönüllü olarak değil de zaruretlerden bir araya gelmişlerdir. Göçebelerde üst düzey yöneticiden ziyade, akil (aksakal) insanlar mevcuttur ve merkeziyetçilik güçlü değildir. Halk arasında sosyal tabakalaşma yoktur, eşitlik ve dayanışma ön plandadır.

Şecere, göçebeler için çok önemlidir. Soylarını tam olarak muhafaza etmek istemişlerdir. Aile bağları çok kuvvetlidir. Bu onların kabile kurmasını kolaylaştıran organize eden önemli bir müessese olmuştur.

Göçebelerin ekonomileri sosyal ve idari organizasyonlardan tamamen bağımsız değildir. Hayvancılıkta iyi durumda olan göçebeler, yaylak ve kışlak arasında gidip geldikleri için tarımla uğraşamamışlar, bunun yerine ihtiyaç duydukları tarım ürünlerini takas yoluyla almışlardır.

Sürekli hareket halinde oldukları için sanat eserlerini de taşınabilir malzemelerden yapmışlardır. Halı, keçe, çadır vb. sanatlarında zamanlarının en iyisidirler. Sözlü edebiyatları ölçüsünde yazılı kaynakları gelişmemiştir.

Zarurettten doğan göçler yerini, ihtiyaçtan doğan göçlere bırakmış, yaylak ve kışlak hayatı gelişmiştir. Kışın kışlakı, yazın yaylakı tercih eden Türkler, bunu bir hayat biçimi olarak benimsemişler, hayatlarının parçası haline getirmişlerdir.

Bugün de Anadolu'da yaylak ve kışlak hayatı devam etmektedir. Hemen hemen her bölgede görülen bu hayat tarzı özellikle Ege, Akdeniz ve Karadeniz'de devam etmektedir.

Bu dönemde Türkler için hayvancılık büyük önem taşımaktadır. Hayvancılığın devamı açısından da yaylak ve kışlak hayatının gerekliliği anlaşılmaktadır.

Hayvancılık göçün esas sebebi olunca hayatın her yerinde hissedilmiştir, yemeklerin ana unsuru et olmuştur. Öncelik at eti olmakla beraber koyun eti de tercih edilmiştir. Atın eti ile beraber sütü de tercih edilen bir ürün olmuştur. Kıımızın ana maddesi at sütü olup bugün hala Orta Asya'da tercih edilen bir içecektir.

Kışlak ve yaylak hayatının diğer bir vazgeçilmezi ise avcılıktır. Hayvancılık ve avcılık ana meşgale olunca spor ve eğlencede de etkili olmuştur. Barınma için asıl olan keçe, halı, çadır da hayvancılığın bir sonucudur.

Bu kadar yoğun bir ortamda hayvanlar ana unsur olmakla beraber insanlar unutulmamıştır. Misafir ağırlamak çok önemli bir vazife olmuştur. Göçebelerde hayat müşterek olup kadınlar hayatın dışına itilmemiştir. Sosyal hayatın her yerinde mevcut olup gerek kışlakta gerekse de yaylakta aktif rol oynamışlardır.

Görüldüğü gibi göçebelik, kışlak ve yaylak hayatı çok renkli ve yoğun bir ortamdır. Aslında bu dönemde yaşanan her bir kültür başlı başına incelenmesi gereken konulardır: Hayvancılık, beslenme, avcılık, spor-eğlence, çadır, aile. Bu başlıklar olmadan göçebelik düşünülemez.

BİBLİYOGRAFYA

- Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, İstanbul 2004
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1988
- Alpargu, Mehmet, “Kazaklar ve Nogayların Göçer yaşayışında ev”, *Tarih Boyunca Ev ve Aile Semineri*, 25-26 Mayıs 1988 Bildiriler, İstanbul (2000), ss. 213-221
- Andrews, P.A., “Anadolunun Keçe Çadırları”, çev. Mügül Andrews, *SAED*, 4 (1986), ss. 1-31
- Ariyasüren, Ç., Nyambuu H., *Moğol Gelenek ve Göreneklerinin Ortak Açıklaması*, Ulanbator 1991
- Arslan, Mahmud, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul 1984
- Artıkbayev, J.O., *Tarihte Avrasya Göçebeleri*, S. Petersburg 2005
- Askeri Müze, *Türklerde Çadır*, İstanbul, Basım tarihi yok
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2006, III
- Badamhatan, S., *Huvsguliin Darhan Yastan*, Ulanbator 1965
- Bakır, Abdulhalık, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005
- Bartold, V.V., *Tyurki: Dvenadsat Leksiy Po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii*, Almatı 1993
- Batnasan, D., *Negdelçdiin Nuudel Suudlin Aarim Asuudal*, Ulanbator 1972
- Bayat, Fuzuli, “Sözlü Kültür Bağlamında Eski Türk Abideleri”, *I. Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği, Türler ve Ozanlar Sempozyumu*, Ankara (2002), ss. 75-83
- Bedirhan, Yaşar, *İslamiyet öncesi Türk kültürü ve uygarlığı*, Konya 2004
- Biçurin, N.Y., *Sobrania Sredniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Moskva-Leningrad 1951
- Blacqueville, Henri de, *Türkmenler Arasında çev. Rıza Akdemir*, Ankara 1986
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Sözlüğü*, Ankara 1968
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, İstanbul 2007
- Chavannes, Edouard, *Document Surles Tou-Kiue occidentaux*, Paris 1941
- Cunbur, Müjgan, *Türk Kadını İçin*, Ankara 1997

- Çoruhlu, Yaşar, “Orta ve İç Asya’da Kazı ve Araştırmalarda Elde Edilen Materyale göre Erken Devir Türklerinde Çizme”, *Ayakkabı Kitabı*, Edt: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003
- Dağtekin, Hüseyin, *Genel Tarih Atlası*, İstanbul 1997
- Deer, Jozsef, “İstep kültürü”, *AÜDTCF*, XII /1- 2 (1954), ss. 159-175
- Deniz, Bekir, *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları*, Ankara 2000
- Devlet, Nadir, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1993, Ek Cilt
- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuzdan Selçukluya*, İstanbul 1994
- Diyarbakirli, Nejat, “Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri”, *TKA*, 28/1-2 (1992), ss. 53-61
- Donuk, Abdulkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *İÜEFTD*, 33 (1980-1981), ss. 147-168
- Donuk, Abdulkadir, “Eski Türklerde Saç Şekilleri Hakkında”, *Saç Kitabı*, Editör: Emine NaskalGürsoy, İstanbul 2004
- Dölen, Emre, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992
- Eberhard, W., *Çin’in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1996
- Eberhard, W., “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, *AÜDTCFD*, (1943)
- Eberhard, W., “Eski Türklerin Ekonomisi Hakkında İncelemeler”, *Bellekten*, IX/36, (1945)
- Ecsedy, Ildiko “Nomads In History And Historical Research”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus* (1981), ss. 201-227
- Elçin, Şükrü, “Göçebe Türk Destanlarında Ölüp-Dirilme Motifi”, *TFA*, 234 (1969)
- Elçin, Şükrü, “Türklerde Atın Armağan Olması”, *TKA*, I (1964), ss. 142-147
- Erdemir, Hatice Palaz, *Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul, 2003
- Erden, Attila, “Batı Anadolu Türkmen Çadırları”, *Antropoloji Dergisi*, 11 (1982), ss. 73-89
- Ergin, Muharrem *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1994, I
- Erkul, Ali, “Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri”, *Türkler*, Ankara, III, 2002
- Eröz, Mehmet, *Türk Ailesi*, İstanbul, 1977
- Esin, Emel, “Türk Sanatında At”, çev. B. Bektaş, İ.Özçelik, *Türkler*, Ankara 2002, IV
- Esin, Emel, *İslamiyetden Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978

- Esin, Emel, *Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)*, *Atsız Armağanı*, (1976), ss. 147-182
- Geldiyev, Gurbandurdu, *Türkmen Nakılları*, Aşgabat 2004
- Genç, Reşat, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Evlenme”, *Antropoloji*, 7 (1972-1973), ss. 297-310
- Genç Reşat, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997
- Genç Reşat, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre VII Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara 1997
- Gerdizi, *Zeynü’l-ahbar*, şrh: Abdülhay Habibi, Tahran 1968
- Giraud, Rene, *L’Impere des turcs celestes*, Paris 1960
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, İstanbul 1976
- Gökyay, Orhan Şaik, “At Üzerine”, *1. Uluslar Arası Türk Folklor Semineri*, Ankara (1974), ss. 74-75
- Gömeç, Sadettin, “Divan-ı Lügat’it Türk’te Akıbalık Bildiren Terimler”, *AÜDTCFD*, XX/32 (2002), ss. 133-142
- Gumilev, L.N., *Eski Türkler*, İstanbul 2007
- Güleç, Azmi, “Eski Türk Hayatında Kıymız ve Sağlıktaki Önemi”, *TK*, 95 (1970), ss. 806-810
- Güngör, Kemal, *Cenubi Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tedkiki*, Ankara 1941
- Güven, Özbay, *Türkler’de Spor Kültürü*, Ankara 1992
- Halıcı, Feyzi, “Çevgan”, *DİA*, 1993, VIII
- Haussig, Hans Wilhelm, çev. Eşref Bengi Özbilen, “İran Hudut Bölgelerinde İndocermen ve Altaylı göçebe kavimler”, *TDA*, 103 (1996), ss. 107-120
- Hey’et, Cevat, *Türkler’in Tarih ve Kültürüne Bakış*, Ankara 1996
- Inemehoyev, A.V., *Orta Asya’nın Eski Göçebeler Tarihi*, Ulan Ude 2005
- İbn Fazlan, *Seyahatname*, Haz: Ramazan Şeşen, İstanbul 1975
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1406), *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. *Dervîş el-Cüveydî*, Beyrut 1997
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008
- İdrisi, *Nüzhetü’l-müştak fi ihtiraki’l-afak*, Beyrut 1989
- İnan, Abdülkadir, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, (1987), ss. 241-253

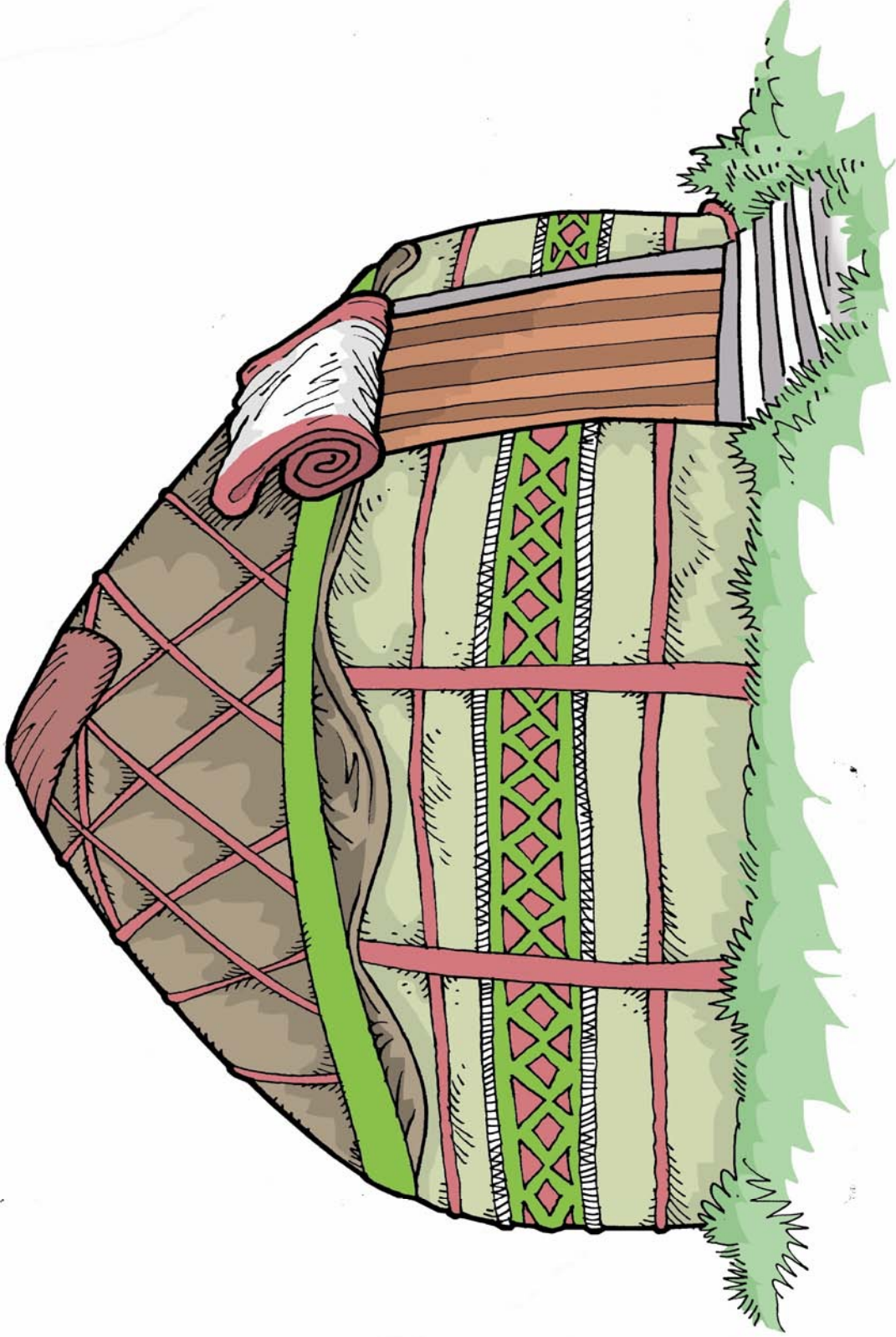
- İnan, Afet, “Altaylarda Bazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Vaziyetinin Türklerin Defin Merasimi Bakımından İzah”, *II. Türk Tarih Kongresi*, (1937), ss. 7-12
- İndirkaş, Zühre, “İslam Öncesi Türk Kadınına Bakış”, *TT*, 9 (1994), ss. 6-9
- İzgi, Özkan, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İÜEFTD*, 31 (1977), ss. 29-35
- İzgi, Özkan, “Orta Asya’nın Türkleşmesi”, *İÜTED*, 12 (1981-82), ss. 627-640
- Johansen, Ulla, “Türklerde Çadır Kültü: Alacık”, çev. Fikret Elpe, *TDA*, I/II (1979), ss. 29-44
- Johansen, Ulla, “Güney Anadolu’nun Göçebe Çadırları”, çev. Fikret Elpe, *TDA*, I/3 (1979), ss. 47-55
- Kadirbaev, *Za Predelami Velikih Stepey*, Demeu 1997
- Kadri, Hüseyin Kazım, *Büyük Türk Lügatı*, Ankara 1945, IV
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1996
- Kaplan, Mehmet, “Bir Padişah Çadırı Tasviri”, *KAM*, 2 (1980), ss. 9-13
- Kaplan, Mehmet, “Dede Korkut kitabında kadın”, *TM*, IX (1946-1951), ss. 99-111
- Kaplan, Mehmet, “Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut kitabında eşya ve aletler”, *J. Danny Armağanı*, Ankara (1958), ss. 135-161
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev: Besim Atalay, Ankara 1986, I-IV
- Kenjeahmetulı, Seyit, *Jeti Kazına*, Almatı 2001
- Khazanov, Anatoly M., *Nomads and the Outside World*, Madison 1994
- Koca, Salim, “Sir Derya Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar(Türkmenler)”, *Türkler*, Edt. H.C. Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Ankara 2002, IV
- Kradin, N., *Göçebe toplumlar*, Rusya Bilimler Akademisi, Uzak doğu bölümü, Tarih Enstitüsü, Uzak Doğu halkların arkeolojisi ve etnoğrafyası, Vladivostok-Dalnauka 1992
- Krawczyk, Jean-Luc, *The Relationship Between Otlak Nomadism and Agriculture: Nothern Syria and the Jazira in the eleventh Century*, Jusur 1985
- Kubarev, Gleb V., “Orta Asyalı Türklerin Giyimleri”, *Türkler*, Ankara 2002, IV
- Kumekov, Bolat, “Kimekler”, çev. D.Moldabayeva, *Türkler*, Ankara 2002, II
- Kunter, Halim Baki, *Eski Türk Sporları üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1938
- Kurt, Günay, “Türklerde Yemek Kültürü”, *Türkler*, Ankara 2002, IV

- Rudi Paul Lindner, "What Was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in Society and History*, 24 (1982), ss. 689-711
- Liu, Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, İstanbul 2006
- Lord, Kinross, *Osmanlı Devletinin Yükselmesi ve Çöküşü*, İstanbul 1976
- Masatake, Matsubara, "Yuboku no sekui: Toruko-kei yubokunun Yurukku no minzokushikara (The World of nomadism: From the ethnography of the Yürük of Turkish origin)", Tokyo 1997
- Mazaheri, Ali, *Orta Çağ'da Müslüman Yaşayışları*, çev: Bahriye Üçok, İstanbul 1972
- Mesudi, *Muruc Ez-Zehap*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004
- Minorsky, V., *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, Çev. A.Duman, M.Ağarı, İstanbul 2008
- Niyazov, S. A., *Türkmenistan İlimler Akademisi*, Aşgabad 1996
- Nomunchimed, B., *Hunların Ata yurda Dönüş Tarihi*, Ulanbator 2007
- Oral, M. Zeki, "Selçukiler'de Giyim Eşyası", *Türk Etnoğrafya Dergisi*, Ankara 1962
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi'ne Giriş*, Ankara 1985, V
- Ögel, Bahaeddin, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *TTK Belleten*, XIX/75 (1955), ss. 331-376
- Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1991, I
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1995
- Öztürk, Arzu Erdoğan, "Divanü Lûgat-it-Türk'ten günümüze bir yemek ismi: Tutmaç", *Journal of Turkish Studies*, 27/ II (2003), ss. 111-113
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II
- Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İktisadi ve İhtimai Hayat*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1987
- Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004
- Polat, M.Said, "Göçebe Türklerde Avcılık", *Av ve Avcılık Kitabı*, Editör: E.G. Naskali-H.O. Altun, İstanbul 2008
- Potapov, L.P., çev. Rasime Uygun, "Çöçebelerin İbtidai Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Adet", *İÜFTD*, X/15 (1960), ss. 71-84
- Radloff, Wilhelm, *Sibirya 'dan*, çev. Ahmet Temir, İstanbul 1954

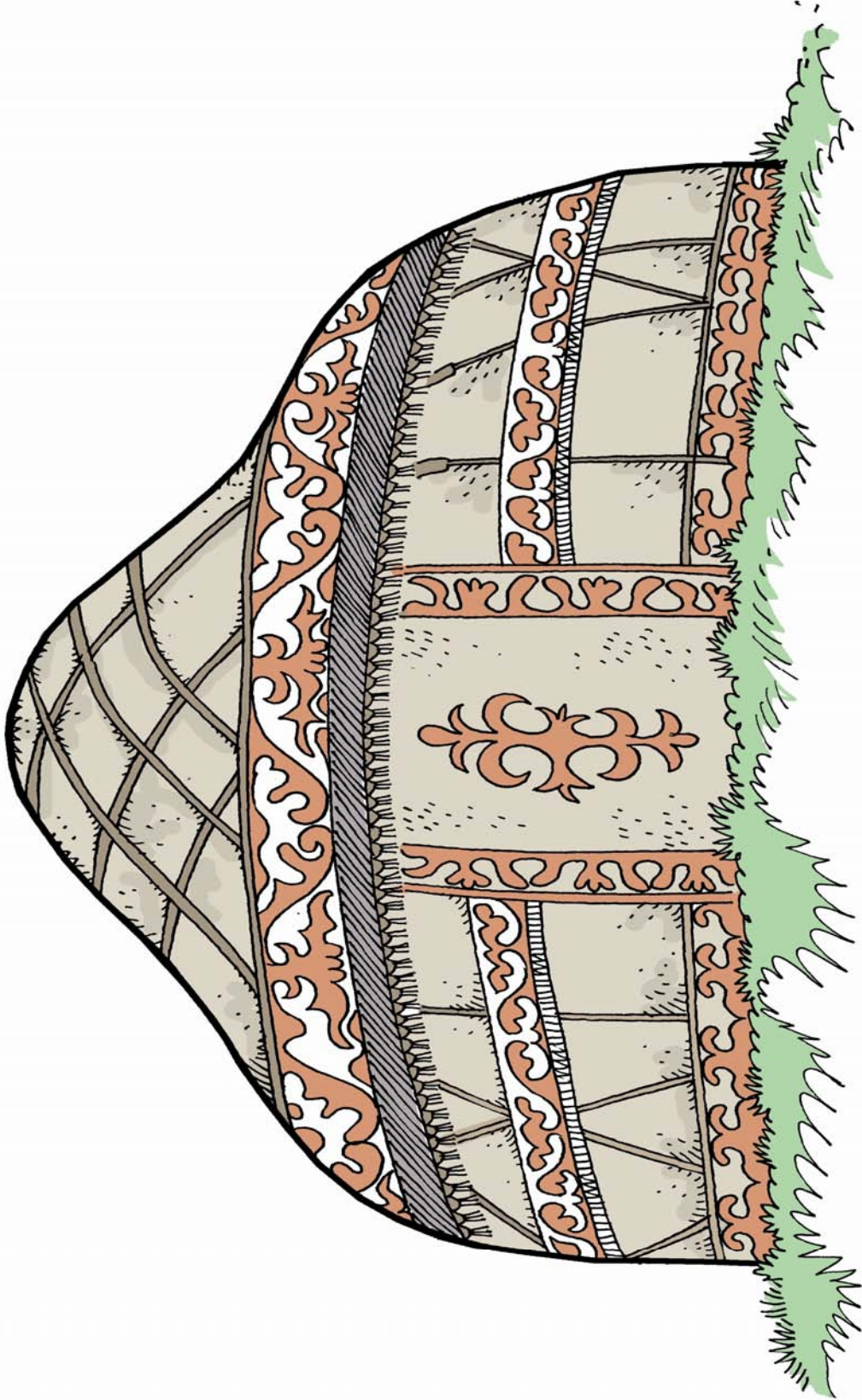
- Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1993
- Rassadin, İ.V., *Sayan Dağlarında Yaşayan Göçebe Geyik Yetiştiricilerinin Geleneksel Çadırları*, Ulan-Ude 2005
- Roux, J. P., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2001
- Roux, J.P., *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. A.Kazancıgil, L.Arslan, İstanbul 2005
- Safran, Mustafa, *Yaşadıkları sahalarda Yazılan Lüglatlere göre Kuman/Kıpçaklar'da siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel Yaşayış*, Ankara 1993
- Sampildende, H., *Malçin ardiin zan uliin asuudal*, Ulanbator 1978
- Serdaram, D., *Dünya Tarihindeki Kutsama*, Ulanbator 2007
- Serdaram, D., *Orta Çağda Orta Asya Göçmenleri*, Ulanbator 2008
- Sevinç, Necdet, *Eski Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul 1987
- Sümer, Faruk, "Oğuzlara ait Destani Mahiyetteki Eserler 1, Reşidüddin'in Oğuznamesi", *AÜDTCFD*, XII/3-4 (1959), ss. 366-367
- Sümer, Faruk, "Türklerde Tarih Boyunca Aşık", *TDA*, 76 (1992), ss. 40-49
- Sümer, Faruk, "X. yüzyılda Oğuzlar", *AÜDTCFD*, XVI/ 3-4 (1958), ss. 131-163
- Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları*, İstanbul 1980
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul 1992
- Sümer, Faruk, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları*, İstanbul 1997
- Şahin, İlhan, "Osmanlı Anadolu GÖçebelerinin Yazılı ve Sözlü Kaynakları", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin kaynakları Semineri*, İstanbul 1997
- Şengül, Abdullah, "Türk Drama Geleneği", *Türkler*, Ankara 2002, IV
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001
- Taşagül, Ahmet, "Çin Kaynaklarına Göre 840 Yılından Önce Kırgızlar", *TDA*, 8 (1996), ss. 127-138
- Taşagül, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004
- Taşagül, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara 1995
- Taşagül, Ahmet, *Göktürkler*, Ankara 2004, III
- Tekçe, E.Fuat, *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara 1993

- Tekin, Şinasi, “Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (Ötüken) ve Şehir (Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili”, *AÜEFAD*, 3 (1971), ss. 35-60
- Togan, İ., Kara G. , Baysal C. , *Çin Kaynakları’nda Türkler, Eski T’ang Tarihi*, Ankara 2006
- Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981
- Togan, Z. Velidi, “İbn al-Fakih’in Türklere Ait Haberleri”, *Belleten*, XII/45 (1948), ss. 11-16
- Tunç, Cengiz, “Eski Türklerde Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme”, *TDA*, II/7 (1980), ss. 48-60
- Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941
- Türkdogan, Orhan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, İstanbul 1996
- Türkdoğan, Orhan, “Eski Bir Kültür Kodu Olarak Nevruz”, *TDA*, 100 (1996), ss. 23-38
- User, Hatice Şirin, “Göktürk Yazıtlarında Av”, *Av ve Avcılık Kitabı*, Editör: E.G. Naskali- Altun ,H.O., İstanbul 2008
- Uslu, Recep, *I. Ve II. Yüzyıllarda Horosan Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997
- Ünal, Tahsin; “Eski Türklerde Tarım”, *TK*, 134 (1973), ss. 121-126
- Ürekli, Muzaffer, “Honamlı Türkmen(Yörük)’lerinde Çadır ve Çadır Hayatı”, *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri*, 25-26 Mayıs 1988 Bildiriler, İstanbul (2000), ss. 201-205
- “yaylak” *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1986,XIII
- Yıldıran, İbrahim, “Eski Türk Çocuk Oyunlarından Tepük ve Yaşayan Varyantları”, *Türkler*, Ankara 2002, III
- Yıldız, Naciye, *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara 1995
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1994
- Zhou, Tian Xü, *Han Kitabı*, Shang-hai 1997
- Zuev, Yu. A. , ‘*Kazak Soy Efsaneleri Tarihi Projeksiyon*’, *Orta Asya’daki Göçebe İnsanların Kalıntıları / Ortaçağ Döneminde Kazakistan*, Alma-Ata 1981

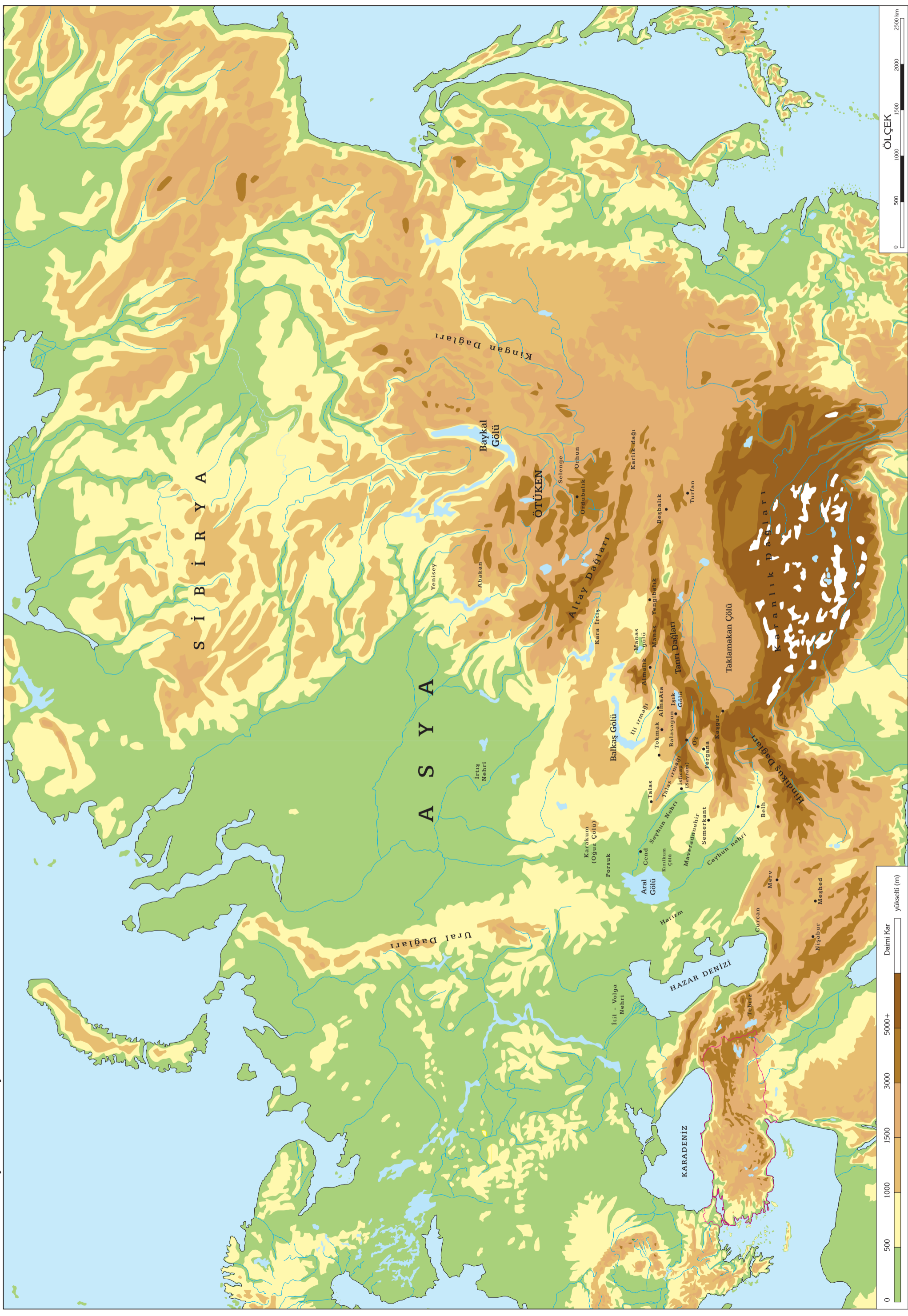
Ek – 1: Göçebe Türk Çadırı

Ek – 2: Göçebe Türk Çadırı

Ek - 3: VIII. ve XI. Yüzyıllarda Orta Asya Fiziki Haritası

Bu harita hazırlanırken, Hüseyin Dağtekin, Genel Tarih Atlası Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik kitabından yararlanılmıştır.